Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Popovo u Hercegovini

Filipović, Milenko S.; Mičević, Ljubo

1959

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

https://bastina.anubih.ba/items/120be630-10d5-4cf1-8e22-b91db4f99f2a

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

https://bastina.anubih.ba/

НАУЧНО ДРУШТВО НР БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

ДЈЕЛА

Књига XV

ОДЈЕЉЕЊЕ ИСТОРИСКО-ФИЛОЛОШКИХ НАУКА

Књига 11

МИЛЕНКО С. ФИЛИПОВИЋ и ЉУБО МИЋЕВИЋ

ПОПОВО У ХЕРЦЕГОВИНИ

САРАЈЕВО
1959

НАУЧНО ДРУШТВО НР БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

ДЈЕЛА

Књига XV
ОДЈЕЉЕЊЕ ИСТОРИСКО-ФИЛОЛОШКИХ НАУКА
Књига 11

МИЛЕНКО С. ФИЛИПОВИЋ и ЉУБО МИЋЕВИЋ

ПОПОВО У ХЕРЦЕГОВИНИ

АНТРОПОГЕОГРАФСКИ ПРИКАЗ

ANU BiH АНУ БиХ

САРАЈЕВО
1959

Уредник
БРАНИСЛАВ ЂУРЂЕВ,
редовни члан Научног друштва НР БиХ

ANU BiH
АНУ БиХ

Штампа НП »Ослобођење«, Сарајево — За штампарију Божидар Секулић

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР . . . . . 7— 8

А — ОПШТИ ДЕО

(Написао Мил. С. Филиповић)

I. ПОПОВО КАО ПРЕДЕОНА ЦЕЛИНА . . . . . 9— 18

1. Предео Попово, 9
2. Географски положај и везе, 9—13
3. Управна подела, 13—14
4. Границе, 14—16
5. Имена, 16—18

II. ПРИРОДА У ПОПОВУ . . . . . 19— 36

1. Геолошки састав и морфолошка карактеристика, 19—21
2. Хидрографске прилике, 22—26
3. Клима, 26—31
4. Вегетација, 32—36

III. ПРЕДЕО У ПРОШЛОСТИ . . . . . 37— 69

1. Праисториско и римско доба, 37—40
2. Средњи век, 40—57
   Прве вести о Попову — Попово у склопу Захумља и Босне, 41—42. — Становништво и насеља, 42—47. — Привредне прилике, 47—48. — Исељавање и досељавање, 48—49. — Преглед остатака из Средњег века, 49—57
3. Турско доба, 57—67
   Турско освајање Попова и његов значај, 57—58. — Прилике у старије турско доба, 58—63. — Прилике после рата 1683—1699, 63—67. — Утицај епидемија куге, 67
4. Ново доба, 68—69

IV. СТАНОВНИШТВО . . . . . 70— 86

Број, 70. — Састав, 70—72. — Порекло, 73—82 (Срби, 72—77. Хрвати, 77—80. — Муслимани, 80—82. Цигани, 82. Словенци, 82. Општи преглед порекла становништва у Попову, 82). — Исељавање, 82—86.

V НАСЕЉА . . . . . 87—107

1. Народни појмови и термини, 87
2. Положај села, 87—93

ANU BiH АНУ БиХ

3. Тип села, 93—95
4. Кућа, 95—104
5. Зграде, 104—107
6. Двориште и окућница, 107
VI. ПРИВРЕДНА КАРАКТЕРИСТИКА . . . . . 108—139
1. Опште напомене, 108
2. Привредне зоне, 108—115
3. Привредне гране и културе, 115—137
Земљорадња, 115—122. Сточарство, 122—127. Пчеларство, 127—128. Свиларство, 128. Скупљање лишћа, плодова и ситних животиња, 128—129. Лов и риболов, 129—130. Искоришћавање камена и дрвета, 130—131. Домаћа радиност, занати и печалба, 131—134. Туризам, 134—135. Размена и трговина, 135—137. Саобраћај, 138—139.

Б — ПОСЕБНИ ДИО

(Написао Љубо Мићевић)

ОПИС ПОЈЕДИНИХ НАСЕЉА . . . . . 140—194
1. Пољице, 140
2. Седлари, 140—142
3. Грмљани — Грмјани, 143—144
4. Кијев До, 144—145
5. Беленићи, 145—146
6. Голубинац, 146—147
7. Завала, 147—152
8. Орахови До, 152—154
9. Чваљина, 154—156
10. Равно, 156—160
11. Цицрина, 160—162
12. Требиња — Требимња, 162—164
13. Дврсница, 164—166
14. Вељa Међа, 166
15. Трнчина, 167—169
16. Туље, 169—170
17. Мрконићи, 170—171
18. Дријењани, 171—172
19. Драпићи, 172
20. Драчево, 173
21. Корлати, 173—174
22. Дубљани, 174—175
23. Величани, 175—178
24. Галичићи, 178—179
25. Котези, 179—180
26. Струјићи, 180—181
27. До, 181—182

ANU BiH АНУ БиХ

28. Додановићи, 183
29. Прхиње, 183—184
30. Орашје, 184—185
31. Чаваш, 186—187
32. Вељa Села и Дољани, 187
33. Хутово, 187—190
ЧАРИЋИ, 190
34. Прапратница, 190—191
35. Хотањ, 191
36. Жуковице, 191
37. Брођанац, 191—192
38. Подгојница, 192
39. Дубравица, 192
40. Радетићи, 192
41. Доњи Зелениковац, 193
42. Горњи Зелениковац, 193
43. Доњи и Горњи Дријен, 194

SUMMARY . . . . . 195—202
РЕГИСТАР . . . . . 203—235

ANU BiH АНУ БиХ

ANU
BiH
АНУ
БиХ

ПРЕДГОВОР

Мој покојни пријатељ Љубо Мићевић прикупио је грађу о народном животу у Попову, која је објављена као монографија Живот и обичаји Поповаца у LXV књизи Српског етнографског зборника (Београд 1952). У предговору тој књизи приказао сам укратко живот и рад пок. Мићевића.

Били смо се договорили да заједнички напишемо дело о насељима и пореклу становништва у Попову: он да прикупља грађу из народа, а ја да прибавим грађу из писаних извора и да то све обрадим. Заједнички смо једном приликом, 1931, посетили село Чваљину, које сам ја укратко описао и оставио му тај опис да послужи као образац а на краћим екскурзијама по другим местима скретао му пажњу на разне елементе и упућивао у рад. У току неколико година пок. Мићевић је припремио описе села у Попову према стању какво је било око 1938. Био је то уствари груб концепт, који је требало још дотеривати. Заузет другим пословима, у то време нисам могао да се позабавим и том грађом. У то је избио Други светски рат, чија је жртва био и пок. Мићевић, а делимично и тај рукопис с описима села у Попову: у току рата нестали су из тог рукописа неколики листови из описа Зазале, Грмљана и Седлара. Боравећи 1951 у Попову, реконструисао сам описе та три села, а том приликом, као и приликом својих екскурзија у Попово 1954 и 1956, ја сам у Мићевићевим описима појединa места употпунио, уклонио неке нејасности и проверио многа казивања, што нисам нарочито обележавао ни истицао. Задржао сам у описима податке о саставу становништва према стању од 1938; промене које су се десиле после 1929, а уколико сам за њих сазнао, уносио сам у белешке испод текста.

Пок. Јевто Дедијер унео је у своју монографију Херцеговину (Српски етногр. зборник XII, Београд 1909) и описе поповских села Пољица, Белемића, Веље Међе, Дријењана и Драчева, које је био израдио Обрен Ђурић-Козић, писац дела Шума, Површ и Зупци у Херцеговини (Српски етногр. зборник V, Београд 1903).[1]) Ми смо узели у обзир и описе поменутих пет села и уврстили их у овај спис уносећи само бројно стање домаћинстава 1938 и разне исправке и допуне. Описи појединих села поповских које је био

[1]) Пок. Козић био је описао још неколико села, али су ти описи, који су вероватно били у Географском заводу Универзитета у Београду, пропали заједно са другим рукописима у току Првог и Другог светског рата.

спремио Мићевић, заједно са мојим допунама, објављују се уз овај спис као посебан додатак.

Општу карактеристику насеља и привреде дао сам углавном на основи својих посматрања у току 1951, 1954 и 1956. У том погледу није било знатнијих промена после 1938, нарочито не у изгледу насеља; уколико се понешто разликује данас од предратног стања, то сам у тексту редовно нарочито истакао. Само у приказу састава и порекла становништва могао сам у већој мери да се служим грађом пок. Мићевића, из које сам црпао и неке податке о прошлости предела, углавном оне о старинама.

Тежиште је било да се прикажу савремене прилике у Попову као резултанта сложеног дејства физичко-географских и друштвених чинилаца. Приказ прилика у Попову у даљој прошлости био би много исцрпнији да сам имао могућности да искористим обилату необјављену грађу у Дубровачком архиву: за то су ми недостајали и потребна спрема за рад по архивској грађи и знање језика: могао сам да користим само оно што је до сада објављено.

Одласци у Попово 1951 и 1954 били су ми омогућени средствима која ми је ставио на располагање Етнографски институт САН у Београду, а 1956 Научно друштво у Сарајеву, па и овом приликом захваљујем руководствима тих установа што су ми пружила ту помоћ. Велику захвалност дугујем и Душану Перотићу, претседнику НО Општине Равно, који је показао много разумевања за мој рад и који ми је својом предусретљивошћу учинио знатне услуге. Хвала и свима другим Поповцима који су ме пријатељски предусретали и ма чиме помогли у мом раду.

Потребно је још да се напомене да је овај рад спремљен за штампу 1957. Године 1959 отпочели су велики радови на Требишњици који ће, кад буду довршени, потпуно изменити изглед и прилике у Попову како су претстављени у овом раду.

М. С. Ф.

ОПШТИ ДЕО

Написао
МИЛЕНКО С. ФИЛИПОВИЋ

I. ПОПОВО КАО ПРЕДЕОНА ЦЕЛИНА

1. Предео Попово

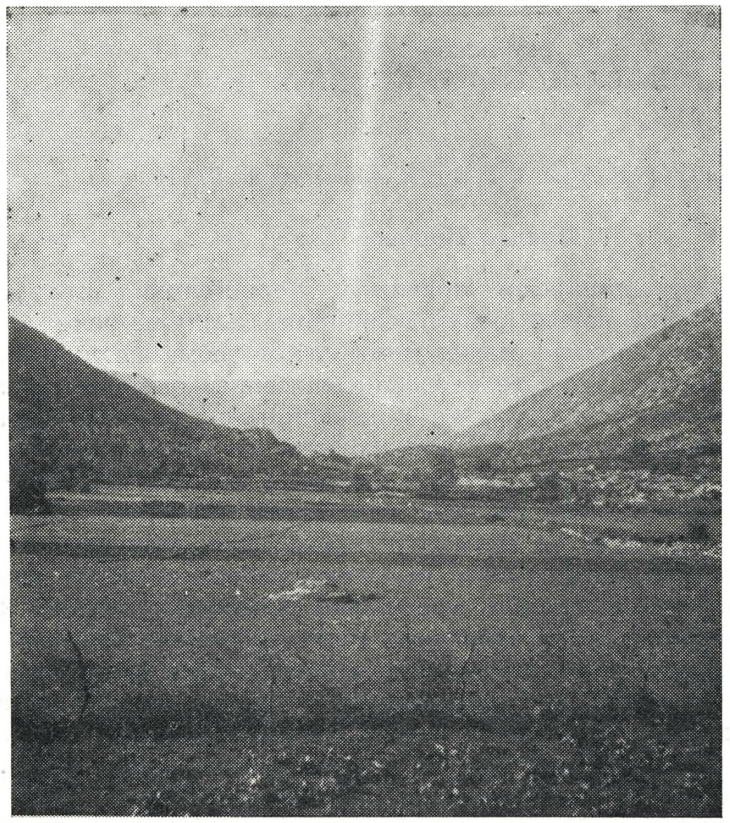
Велика депресија динарског правца у Херцеговини, што је претставља слепа долина карсне реке Требишнице, најдуже реке поморнице, дели се на неколике мање, међу собом веома различите, предеоне целине. Најнижи део те депресије са својим оквиром зове се Попово или Поповско Поље, које почиње од села Пољица а завршава се испред кречњачког зида изнад села Хутова што га чини планина Жаба (953 м). Од осталих делова у тој депресији Попово се разликује првенствено по томе што је оно периодски прављено карсно поље. На ЈИ-у од Попова је предео Луг, који се даље наставља у Шуму. Дно Луга је само неколико метара више од дна Попова, али је оно и на површини кречњачко, покривено џбуњем и шумарцима са ретким малим површинама обрадиве земље. Међутим, дно Попова је потпуно равно и прекривено слојем плодне земље, док је свуда унаоколо најљући крш. Дно Попова је у лето питома оаза у голом сивом кршу, а у зиму је то велико језеро, блато, како се ту каже, чија дубина досеже 20—40 м. Сâмо дно поља, Попово у најужем смислу, дугачко је око 31 км, ширина му се креће од 300 до 3500 м, а површина износи близу 50 км², док је површина целог предела око 322 км² (карта 1).

Поље се пружа углавном у динарском правцу, али у виду лакта с окуком око виса Братогошца. Део од Пољица па до Равног, где почиње та окука, је Горње Поље, а наниже је Доње Поље.

2. Географски положај и везе

Попово је у Доњој Херцеговини. Долином Требишњице у вези је с ближом околином Требиња, која такође припада Доњој Херцеговини, као и даље с околином Билеће у Горњој Херцеговини. Ниски превоји у планинском оквиру (»врхови«), који окружавају Попово готово са свих страна, омогућавају сразмерно лаке везе са Дубровником и приморјем на једној, а са Љубињем и Стоцем на другој страни, као и непосредно са долином Неретве на северозападу.

Ни било које чини југозападни, ни било које чини североисточни оквир Попова, није нарочита сметња економском и културном саобраћају. Наиме, поред затворених увала динарског правца на тим билима, у том високом оквиру постоје и попречна улегнућа што их претстављају старе скаршћене долине. Најзначајнија је око 9 км дугачка Вала, која просеца југозападни оквир и пружа се од села Завале у Попову па до изнад Сланога у приморју (фот. 1); кроз њу је изграђен и колски пут. Требимља и Цицрина, насеља на билу, у живим су економским везама са суседним насељима Далмације (Чепикуће), јер су им ближа и путеви подеснији. Према СЗ било је све ниже. И од Хутова у пољу према Западу, према мору, је неколико увала међу којима је највећа Градац, дугачка око 5 км; тим правцем се такође одржавају везе са морем. (Ипак, за насеља на морској обали, која административно припадају општини Чапљина, много је значајнија веза друм преко Метковића, иако преко територија Далмације).

Фот. 1
Вала према Сланом: Поглед из Завале

На североисточној страни поља су две вале, срасле при ушћу: краћа Струјићка и дужа Котешка Вала, кроз коју од старине води пут из Попова, односно из Дубровника у Љубиње и Столац и даље у долину Неретве и Босну. Наиме, из Луга улази у Попово старински пут од Дубровника, сада аутомобилски друм, који иде кроз Мркоњиће, Драчево и Величане до Струјића и Котеза, где оставља Попово и кроз ту валу иде у Љубиње.

Између та два била је на ЈИ долина Требишњице. На супротној, северозападној, страни, поље није отворено на такав начин, јер се ту завршава слепа долина Требишњице. На тој страни поље се продужава у увалу Заблатак, која је од поља одвојена ниском пречагом, а ова у Хутовску Валу, увучену између планина Нина и Жабе. Превој Пријевор спаја ту валу, односно Попово, преко Доњег Храсног са долином Неретве. Тим правцем је спроведена пруга Сарајево—Дубровник. Има још мањих попречних долина, особито око Доњег Поља, и превоја (»пренсло«), али су без већег значаја.

Захваљујући тим валама и превојима, Попово је, поред многоструких и живих веза са Дубровником, од старине у живим привредним везама са горњом Херцеговином, а изградња бољих друмова по Херцеговини и железничких пруга омогућила је Попову одржавање лаких веза и са веома удаљеним крајевима.

Железничка пруга узаног колосека (0,76) је данас најважнија комуникација кроз Попово и за само Попово, јер је то једина комуникација која пролази кроз читаво Попово, целом његовом дужином. Пруга је изграђена 1901, југозападном страном Попова, високо изнад поља, тако да је пруга изнад и највишег нивоа воде зими у Попову. То је пруга која се у Габели на Неретви одваја од раније изграђене пруге долином Неретве. Напустивши Попово, пруга се рачва двапут. Најпре на Хуму, одакле један крак иде за Дубровник, а други за Требиње: и тај крак за Требиње изграђен је 1901, али доцније продужаван до Ластве, Билеће, Никшића и, 1948, до Титограда. Од крака за Дубровник одваја се на Ускопљу крак за Зеленику у Боки Которској, такође довршен 1901. Те железничке пруге везују Попово са јадранском обалом на једној, источном Херцеговином и Црном Гором на другој, а са долином Неретье, Босном и северним деловима државе на трећој страни. Оне су довеле до опадања друмског саобраћаја у Попову, али су, с друге стране, у многоме допринеле олакшавању живота у самом Попову.

Захваљујући железници, а донекле и друмовима, Попово је, као целина, у повољнијим саобраћајним везама са ближим и даљим пределима око себе него ли што су поједини делови Попова међу собом. А због периодских поплава у Попову се није могао развити никакав већи привредно-саобраћајни центар који би утицао на јачање унутрашњег саобраћаја и привредно повезивање појединих делова.

Попово има друмова, али ти друмови не претстављају никакву целину или систем у односу на само Попово. Ни један од тих путева не пролази читавим Поповим него га углавном само додирују: то су тангенцијални и центрифугални, дивергентни путеви. Од тих путева је најважнији онај који претставља део некадашњег караванског а данас аутомобилског друма од Дубровника према Сарајеву и Београду.

Близина Дубровника била је вишеструко значајна за економски и етнички развитак Попова, особито у прошлости када је Дубровник био напредна трговачка република. Два су правца којим је одржавана па се и сада одржава веза са Дубровником. Први је некада значајни караванси а данас аутомобилски друм, који полази из Дубров-

ника преко Царине и пролази кроз Шуму и Луг; тај друм иде североисточним ободом Попова до села Струјића и Котеза, а онда кроз Котешку Валу у Љубиње, даље у Столац, у долину Неретве па у Босну, северну Србију и Угарску.[1]) Његова траса кроз Попово вероватно се поклапала са трасом уздужног пута који је у Средњем веку водио од Скадра преко Дукље и Никшића и долином Требишњице ка Неретви.[2]) Пут је употребљив целе године, јер заобилази у зиму језеро у Попову. Значајан је био не само за везе Попова са Дубровником него и за везе са осталом Херцеговином, Босном и Србијом. Други је пут што води од Завале у Слано и даље обалом морском у Дубровник, али је тај пут сада од мањег значаја, јер се њим користе само села на југозападном ободу поља, и то поглавито за саобраћај са Сланим и суседним селима; железничка станица у Завали служи унеколико и потребама Сланог (17 км). Док није изграђена железничка пруга кроз Попово за Дубровник, пут Завала—Слано био је веома жив, особито у старије турско доба када су у Сланом била важна стоваришта соли за извоз у Турску.

Везе са Дубровником и учешће Поповаца у кириџиском преносу робе били су у прошлости од великог утицаја на одавање Поповаца трговини и њихово расељавање у градове по Херцеговини и Босни. С друге стране, Поповци су од старине вешти грађевинари, и врло је вероватно да се код њих тај занат и развио под утицајима Дубровника, где је некада много грађено у камену и било потребно да се добављају мајстори и радници са стране, па било и прилике за Поповце да изуче тај занат. Како су везе Попова са Дубровником биле живе и присне, као доказ може послужити и чињеница да Поповци и сада, како Хрвати тако и Срби, одлазе у Дубровник о његовој »фести« св. Влаху.

Југозападним билом столећима је ишла граница између босанске средњевековне државе, доцније Турске, а 1878—1918 аустроугарске покрајине Босне и Херцеговине на једној, и Дубровачке републике, затим француске па аустриске Далмације на другој страни. Та чињеница је такође била од великог значаја, јер је условљавала различит развитак делова истог становништва предвојеног том границом, тако да и данас, пошто је та граница изгубила свој некадашњи значај (она је и данас граница између НР БиХ и НРХ). постоје знатне разлике у начину живота између Поповаца и Далматинаца. У прошлости, а нарочито за време док су Турци владали Херцеговином, била су веома честа обострана пребегавања преко границе, и у Попову живи знатан број родова чији су преци дошли испреко те границе да се склоне од каквог гоњења или избегну службу у војсци, као што су и многи из Попова прелазили на ту страну тражећи боље услове живота.

Сем већ поменутог колског пута од Завале до Сланог, на тој страни вреди да се помене колски пут из Требимље низ валу Разбојиште у далматинско село Чепикуће, као и пут из Затморја (Цицрине)

[1]) Конст. Јиречек: Трговачки друмови и рудници Србије и Босне у Средњем вијеку (Сарајево 1951) 122.

[2]) Нав. дело 114.

у Слано. Требимља и Цицрина су у живљим везама са Сланим и Чепикућама у Далмацији него са Равним у Попову. Од Хутова полази пут који се у Д. Храсну дели на пут за Столац и пут у долину Неретве, у Чапљину. Постоји и пут из Хутова у Градац али је слабији, и веза између Граца односно Неум-Клека са Чапљином одржава се друмом преко Далмације (преко Метковића). Хутово и најближа околина су у најтешњим везама са Чапљином и крајем око ње; многи домаћини из Хутова имају ливаде (чаире) у Свитавском Блату. Везе Хутова са Дубровником раније су биле незнатне, а у последње време се проширују: становници Хутова и околних села користе се болницом у Дубровнику и тамо купују накит за младенце, а доста их сада иде и на рад у Дубровник.

Пре неколико година почет је али је остао недовршен пут из Равнога према Завали: готов је до Чваљине и делимично од Завале према Чваљини. Кад буде довршен, тај ће пут бити и од већег значаја, јер ће претстављати нову, краћу везу са приморјем, пошто од Завале већ постоји колски пут до Сланог. А од Равног има пут преко поља и Требишњице, са мостом преко ње, до у Струјиће, где се везује за аутомобилски друм Београд—Дубровник, али је тај пут од Равног до Струјића само сезонски, тј. употребљив кад поље није под водом. Такав је и пут који иде од Пољица у Мркониће, где се везује за поменути Дубровачки пут: преко Требишњице је изграђен камени мост, који такође служи само сезонски. Започет је пут и од Равног у Требимљу и изграђен за 2 км.

Кад је поље под водом, онда се везе између села на супротним странама поља смање и одржавају баркама, којих има под Маревом Љути, Чваљином, Равним, Вељом Међом и Орашјем.

Коњски и пешачки путеви везују поједина суседна села међу собом као и села са пољем или брдима.

Раније, пре Другог светског рата, у Завали је било средиште Попова: ту су снажна врела која не пресушују и ту у поље избија пут из приморја, од Сланога. Завала је била као варошица: у њој је било гостионица, трговачких и занатских радња. Временом је Равно напредовало све више, и оно је данас главно насеље у Попову: у њему је средиште општине која обухвата већи део Попова, земљорадничка набављачко-потрошачка задруга са својим продавницама, осмогодишња школа и др. Додуше, Требимља има више становника (Равно 636, а Требимља 732), али је Требимља уствари група од неколико међусобно веома удаљених села или махала, док је Равно само једно збијено село.

3. Управна подела

Иако претставља изразиту предеону целину, Попово ни раније ни сада није и једна административна целина.

Ни у турско време Попово није чинило једну управну целину: сва села у Горњем Пољу закључно до Равног су била у Требињском кадилуку, а остала у Љубињском. Група села на југу од Попова носе заједничко име Бобани, и то обично са додатком Нахија. Сем Горогаша, Шћенице и других села у брду, тој нахији су припадали и

Жаково и Туље (ово друго било је у Попову). Значајно је да се и у Попову очувала делимично успомена на некадашњу војну или тимарску поделу: села Голубинац, Кијев До, Беленићи и Орахови До и данас се зову заједничким именом Т и м а р.

За време аустроугарске окупације и у старој Југославији поједини делови Попова припадали су Столачком, Љубињском и Требињском срезу. По административној подели која је била у важности 1957 године, села Пољице, Седлари, Туље и Мркоњићи припадају Хумској општини у Требињском срезу, сва остала села с изузетком Хутова и околине чине општину Равно (неко време Поповопољску општину) са седиштем у Равном а такође у саставу Требињског среза, а Хутово са групом малих села под општим именом Чарићи и са малим селом Добрим Долом (до 1953 у саставу насеља Требимље) припадају општини Чапљина у Мостарском срезу. Срело Драпићи припало је општини Љубињу. Пошто је 1958 укинут Требињски срез, сада је и читаво Попово у Мостарском срезу.

Таква подела, на први поглед веома неприродна, пошто Попово чини изразиту предеону целину, последица је нарочитих прилика које владају у Попову: поједини делови предела међу собом су слабо повезани економски и саобраћајно, и у Попову се није могло развити никакво градско насеље као средиште, те су поједини делови Попова у гравитационим сферама градских насеља у суседним пределима: Чапљине, Дубровника и Требиња, у извесној мери и Љубиња и Сланога.

4. Границе

Попово је изразита предеона целина. Па ипак његове границе нису тако оштро изражене као што би се очекивало. Долазећи у Попово из долине Неретве, преко Пријевора, или долазећи од Требиња низ Требишњицу, лако се запажа граница. Врло је карактеристично да је баш граница према Лугу односно Шуми веома изразита, иако та граница иде попреко на речну долину. Луг је незнатно виши од дна Попова и ниски прегиб између њих је врло оштра граница (фот. 2). Стварно је веома тешко одредити тачне границе Попову, а те тешкоће ствара природа карсног рељефа.

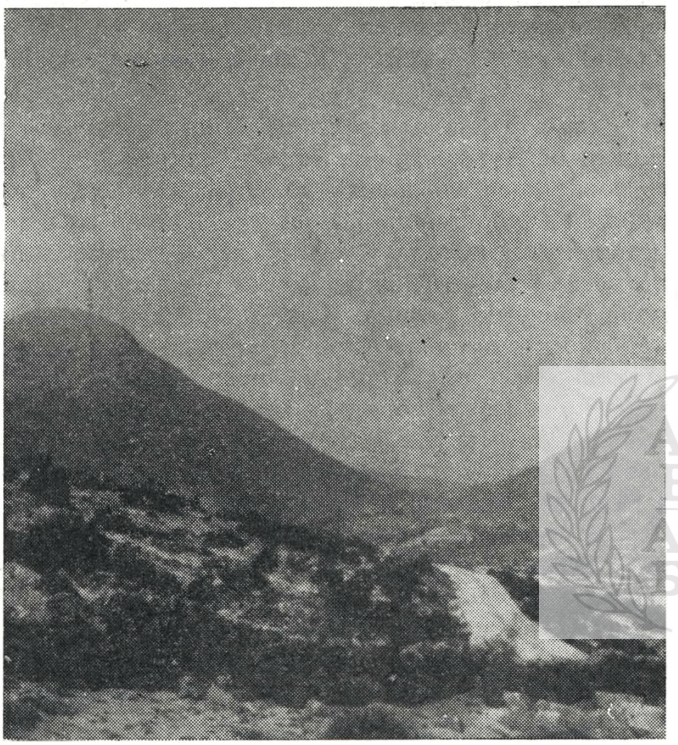
Када се 1919 на Конференцији мира у Паризу радило о утврђивању граница између Италије и Југославије, покојни Ј. Цвијић је истицао тешкоће у утврђивању граница у Крањском карсту, где је развође између Јадранског Мора и Саве, због карста, у ком се развође стварно не поклапа са планинским венцима и највишим врховима између Јадранског и Савског басена. Развође у карсту не чини увек јасно изражену највишу линију у рељефу.[3])

Та појава и те исте тешкоће сусрећу се, само у много мањој мери, и код утврђивања границе Попова на североистоку и југозападу. Отсуство нормалних токова на површини и низови затворених удубљења без сталног нагиба у једном правцу, чине да у овом

[3]) Јован Цвијић: Северна граница Јужних Словена. Говори и чланци I (Београд 1921) 181—183.

крају а вероватно и другде у карсту, и изрази »горњи« и »доњи« имају сасвим релативно значење и стварају чак и пометњу.

На североистоку је било које дели Попово од мањег поља Љубиња. Било је високо (до 1396 м), а уско. По самом билу су веома ретка насеља, пошто у њему нема већих увала. Стога ту граница иде углавном највишим тачкама и нагиб одлучује који ће део припасти Попову а који Љубињу. Изузетак чини мало село Драпићи изнад Дријењана у планини Илији, које је на знатној висини између Равне Влаке (1211) на Западу, Плоче (1193) на Истоку и Илије (1338) на

Фот. 2.
Пријевор изнад Хутова

Северу; то село је донедавна припадало Попову и административно а сад општини Љубињу (и присаједињено селу Жабици), док су села »при Илији«, тј. у њеној североисточној подгорини, одувек ишла уз Љубиње.

Северни оквир Доњег Поља чине стрми отсеци који претстављају прилично изразиту границу према пределу Горњем Храсну, а планина Жаба и Нин деле Хутово од предела Доњег Храсна. Административна граница између села у Попову и Храсну ту је сасвим неприродна, па на знатној дужини иде десном обалом Требишњице или ивицом дна поља.

На југозападном оквиру су односи сложенији. Било које дели Попово од приморја је ниже и шире; у њему нема сталних површинских токова, а има више увала. Насеља су чешћа. У једном делу била интервенцијом друштвених чинилаца створена је устаљена граница: наиме, граница између политичких формација, столећима немењана,

постала је границом Попова и Херцеговине према Далмацији, иако нека села, која припадају Попову и Херцеговини, одржавају живљи саобраћај са Далмацијом, пошто је та граница (сада граница између НРХ и НР БиХ) изгубила много од свог некадашњег значења. Велико село Требимља више је нагнуто Далмацији, од које га дели та граница која иде преко Игра, Градине и Трескавца; али и поред тога становници Требимље имају у Попову много земље. Па ни пре 1878 та граница није много сметала одржавању веза између становништва с обе стране границе, јер ту и није било правих путева, па је тешко било контролисати саобраћај. У случају невоље, као нпр. у време херцеговачког устанка, становништво из Требимље се склањало на далматинско земљиште, а пребегавања с обе стране су уопште била честа.

Само у једном делу тога била ни данас нема ни такве границе. Наиме, од Хутова према Западу, између Жабе и Винце (523), протеже се узан појас земљишта до мора. Тај појас, политичка земљоузина, припада Херцеговини, а зове се обично општим именом Градац, по истоименом насељу у једној већој ували; у јавности боље познат по насељу Неум-Клек на морској обали. Градац је по свему посебна мала предеона целина. Између Граца и Попова је група малих села под општим именом Чарићи: тако се зову и тај мали крај и његови становници. Чарићи немају површинских вода; токови који се повремено образују пониру у јаме, и та вода избија по Грацу. По црквеној подели Чарићи иду уз Градац, као и Хутово (иако је Хутову ближа црква у Д. Храсну), и то је важан моменат; административно и Хутово, Чарићи и Градац иду уз Чапљину. Од чарићких села Г. и Д. Зелениковац се могу узети потпуно да припадају Попову, јер су у страни изнад поља, непосредно по ободу; остала села иду само утолико уз Попово, што су после окупације, 1878, куповали земљу у Попову и тамо су им њиве. У народу их не сматрају делом Попова. Пошто су и та села описана, и због њихових тесних економских и саобраћајних веза са Поповом, у овом раду су обухваћена и та села као да чине једну целину са Поповом.

5. Имена

Име Попово је веома старо. Народна етимологија у Попову доводи то име у везу са речи »поп«, и могу се чути разна предања како је неки поп био владар Попова пре Турака, како је он са својим људима изгинуо у котешким кланцима борећи се с Турцима, итд. Међутим, сва су та предања и објашњења лишена сваке реалне основе.

У познатом спису што га је написао анонимни поп из Дукље између 1160 и 1180, а који је сачуван само у једној познијем препису, помиње се и П а п а в а, једна од девет жупанија у хумској земљи.[4]) Не може уопште бити сумње да ли се ради о Попову или не, пошто се око њега помињу жупе које се могу веома лако идентификовати:

[4]) Ф. Ш и ш и ћ: Летопис попа Дукљанина (Београд — Загреб 1928) 326—327.

Stantantia - Стон, Дубрава, Дабар, Жабско (и данас се планина зове Жаба). Док су имена других жупа забележена обично у деформисаном облику, облик Papava је забележен сасвим тачно. Наиме, у актима Дубровачке републике на латинском и италијанском језику, још у XIV веку, повлачи се тај облик: Papaua или Papoa.[5]) Насупрот томе, већ у настаријим споменицима писаним српским језиком из Попова сусрећемо облик Попово: у повељи кнеза Мирослава (у. 1198) помиње се »попьвьска жупа«, а у трећој четврти XII века упућено је једно писмо од »поповске опькине« Дубровнику (в. стр. 42).

Пошто је у западним нашим крајевима у називима места и у другим речима које су преузете од пресловенског (илирског и романског) становништва глас a по правилу замењен гласом o, као напр. Stantantia — Стон, Narona — Норин, Salona — Солин, margarisium — могориш, итд., нема сумње да је облик Попово код Срба постао правилним путем од Papava и да је то име претсрпско, вероватно илирско, пошто у латинском језику нема сличне речи.

Значајно је да се име Попово у Средњем веку, па и доцније, бележи без додатка »Поље«, дакле као чист супстантив. Додатак »Поље« појавио се тек у новије време и биће књишког порекла: у народу се и данас говори једноставно Попово. Тај додатак »Поље« јавља се тек у XIX веку: као Попово Поље помиње га Н. Дучић у опису херцеговачких манастира 1873,[6]) а вероватно да је назив у том облику забележен и раније гдегод. После окупације Босне и Херцеговине (1878) назив »Попово Поље« почео је да се употребљава чешће и да хвата корена и међу самим поповским сељацима.[7])

Под именом Попово данас се у народу не подразумева само дно поља него читав предео, поље са његовим оквиром. Као што је то истакао пок. Обрен Ђурић-Козић, кад је реч о самом пољу, његову дну, онда се каже Поповско Поље.[8]) Место Поповско Поље, много чешће се каже Поповска Вала или само Вала. По ужем народном схватању, Попово се узима само до најближег »прелијева« (развођа) тако да, по том схватању, у Попово не спадају села која су у сливу Вале према Сланом (Орахови До и др.) и која су на Брду (Цицрина и Требимља). Многи не сматрају ни да је Хутово део Попова. По ширем схватању, које је усвојено и у овој монографији, и та села припадају Попову, што је сасвим оправдано.

---

[5]) К. Јиречек: Нав. дело 46; — Властела хумска на натпису у Величанима. Гласник Земаљског музеја IV (Сарајево 1892) 281; Г. Чремошник: Извори за историју робља... Историско-правни зборник I (Сарајево 1949) 152, 154, 157, 160.

[6]) А. Гилфердинг: Собрание сочиненија (С.—Петербург 1873) 469.

[7]) Хр. Михаиловић: Попово у Херцеговини. Гласник Земаљског музеја I (Сарајево 1889), 1, 15—16; Обрен Ђурић - Козић: Шума, Површ у Зупци и Херцеговини. Српски етногр. зборник V (Београд 1903) 1114.

[8]) О. Ђурић - Козић: на озн. месту.

Забележено је предање да се Попово односно његово поље некада звало Крива Лука.[9]) И ја сам имао прилике често да чујем то предање. Чини ми се да то предање није сасвим без основе. Кад се има на уму да ни данас нема једнодушности о томе шта се сматра Поповим и шта све спада у Попово, могао се један део Попова у прошлости звати Лука, а могла је и Дукљанинова Лука, за коју се верује да је била крај око данашње Габеле,[10]) захватати део Попова. Очигледно је, дакле, да назив Попово првобитно и није означавао читаву предеону целину него само један њен део.

ANU BiH АНУ БиХ

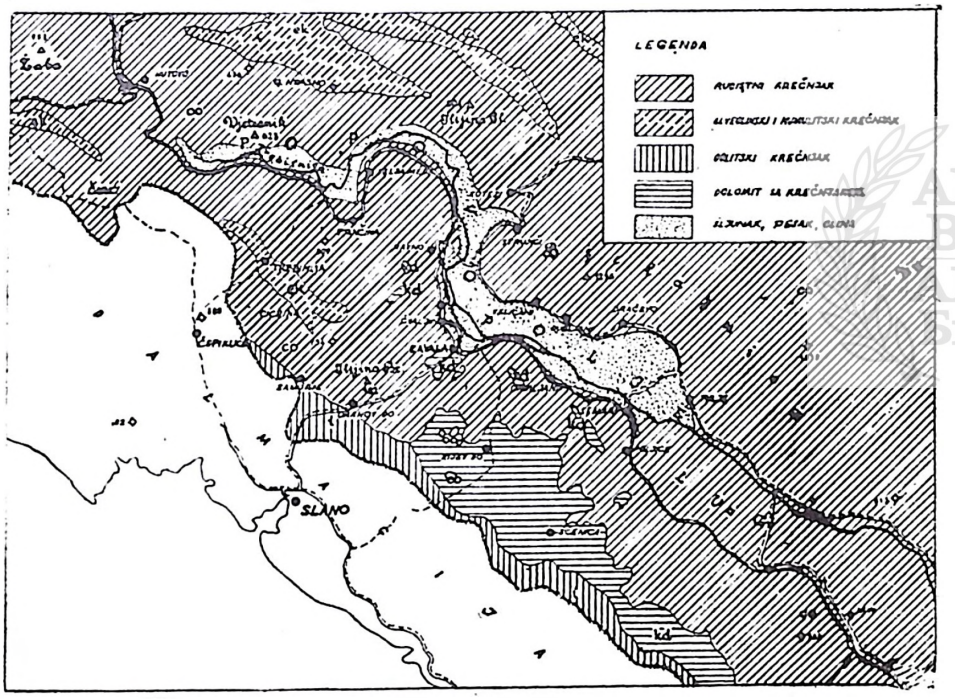
[9]) Хр. Михаиловић: на озн. месту; В. Ћурчић: Народно рибарство у Босни и Херцеговини. Гласник Зем. музеја XXVI (Сарајево 1915) 61—62.

[10]) Ф. Шишић: нав. дело 452—453.

II. ПРИРОДА У ПОПОВУ

1. Геолошки састав и морфолошка карактеристика

Геолошки односи у Попову су веома једноставни. Старијих стена — јурских кречњака — има само у највишем делу југозападног оквира. Само поље је настало у моћним наслагама горњокретацејских кречњака, чији су слојеви нагнути према североистоку. Горњој креди припада и доломит са кречњаком у самој Завали, у незнатној мери има га и између Завале и Равног а у већој јужно од Завале. У југо-

Карта 2. Геолошка карта Попова (на основу Прегледне геолошке карте Босне и Херцеговине од Р. Јовановића)

западном билу протеже се узан појас кретацејских кречњака, у којима се образовала увала Требимља. Тих кречњака има и на северу од Попова, у Горњем Храсну.

Дно поља, које претставља долину доње Требишњице, прекривено је рецентним алувијалним наносом.[1]) Слој алувија је у Горњем

[1]) Р. Јовановић и др.: Прегледна геолошка карта Босне и Херцеговине 1:200.000, VI шестина: Мостар (Сарајево 1954).

Пољу дебео тек коју десетину сантиметра, док му у Доњем Пољу дебљина досеже и по неколико метара. Испод тог наноса су свуда кречњаци, који се на много места виде и на површини, а на другима осећају: где су у њима веће пукотине, ту су постали понори који гутају и воду и земљу, па изнад њих и нема земље. Та површина прекривена алувијем велика је око 45,9 км² (карта 2).

Кречњаци су уопште сиромашни рудним благом. Тако и у Попову и око њега. Једино се у Попову јавља асфалт код села Струјића, и то изнад села према Лугу.[2]) Али се тај асфалт не експлоатише.

Проблем постанка Попова и карсне појаве у њему већ деценијама су предмет интензивног проучавања у којима још нема сагласности. Тим проучавањима као и проучавањем појединих објеката и појава у поповском кршу бавили су се Ј. Цвијић, А. Грунд, Ф. Кацер, Ф. Балиф, А. Лазић, С. М. Милојевић, Мих. С. Радовановић, Ј. Роглић и др.

Оквир Попова је свуда од кретацејских кречњака са појавама правог љутог крша.*) На југоисточној страни Попово прелази благо у нешто виши ниво Луга и једино на тој страни нема велике преграде; с осталих страна је поље заграђено.

Док је дно поља на надморској висини од 225—260 м, са благим нагибом према северозападу, око њега се дижу планине које нешто прелазе 900 м у југозападном а досежу скоро 1400 м у североисточном оквиру. Са северозападне стране га затвара и дели од Д. Красног планина Жаба (953). У билу које на североистоку дели Попово од Г. Красног и од Љубиња (поља) ређају се: Вјетреник (623), Мала Градина (631), Илина Глава (804), Пјешевац (935), Липница (1067), Врањак (1073), Бјелашница (1396), Илија Планина (1338); у оквиру и билу које дели поље од јадранског приморја на југозападу истичу се: Зелениковац (505), Рушшица (728), Тресковац (734), Игар (610), Братогошше (868), Илино Врдо (982), Непробић (963), Липовица (953), Клисура (882), Зечија Глава (907).

За живот у Попову и његове односе са спољашњим светом од особита је значаја да је и планински оквир Попова на више места просечен или снижен: неколике скаршћене дуже и краће долине и превоји усечени су у тај оквир. Најзначајније су дугачка Велика Вала или Вала у југозападном оквиру (фот. 1), која иде од села Завале скоро све до мора, до Сланога (од кога је дели сразмерно низак превој), затим Струјићка и Котешка Вала у североисточном оквиру, широки а ниски превој Пријевор на северозападу према

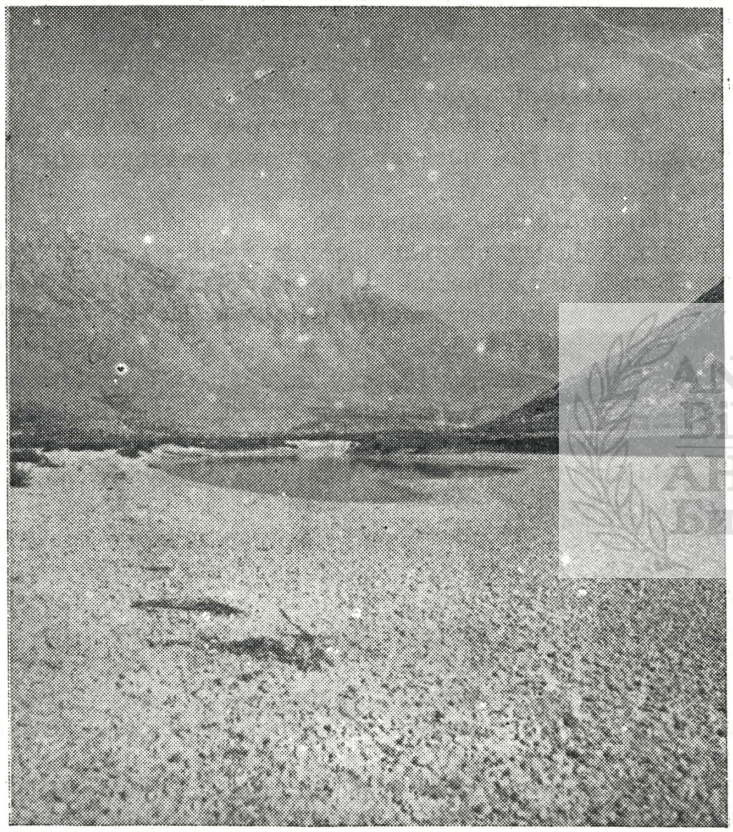
---

[2]) Ж. Поповић: Асфалтна лежишта у Херцеговини. Рударски и топионички весник I (Београд 1929) 157, 159.

*) Знатне површине претстављају љут. Тако се зове велики крш где су наслагани и поређани многи блокови кречњака тако да се све држе један за други; љут се каже и за поједине велике станце камене и за непроходни крш уопште. — Чапор кажу у Попову за литицу тешко приступачну (»одсвакле чапор...«). — Риге су правци, главе слојева које стрче на површини. Ако између камења или љути има траве или горе, то је ластва: »Овце су нашле траве у ластвама«, »ужели смо траве у ластвама«.

Доњем Храсну (фот. 2) и неколике краће висеће долине испод Горњег Храсна.

Нагиб слојева кречњака је према североистоку. Стога се североисточни оквир поља одликује стрмијим странама, јер су ту засечене главе слојева; стране југозападног оквира имају према пољу умеренији нагиб. На североисточном оквиру су многе плавине, које су на тој страни биле од великог значаја за образовање насеља. Иначе, оквир и била око Попова су типичан крш: велике кречњачке површине са понеком већом или мањом увалом, многобројним пећинама, међу којима је најчувенија Вјетреница код Завале, и понорима, а на

Фот. 3.
Корито Требишњице испод Мареве Љути: вода се појављује на дан 25 октобра 1954

голим површинама су риге и шкрапна поља. У пукотинама у кречњаку где се задржало што црвенице пустило је корење џбуње и ниже шумско дрвеће, док шумске вегетације у већој мери има само подаље од насеља, где се, захваљујући баш њој, и задржало на површини нешто више земље. Само дна вртача и увала претстављају површине које могу да се искоришћавају за пољопривредну производњу.

Кад се Попово посматра у целини, оно даје утисак тешке монотоније, коју стварају велике голе сиве површине са оскудном једноликом вегетацијом. Међутим, има ту ипак знатне разноврсности у ситним облицима привређивања.

2. Хидрографске прилике

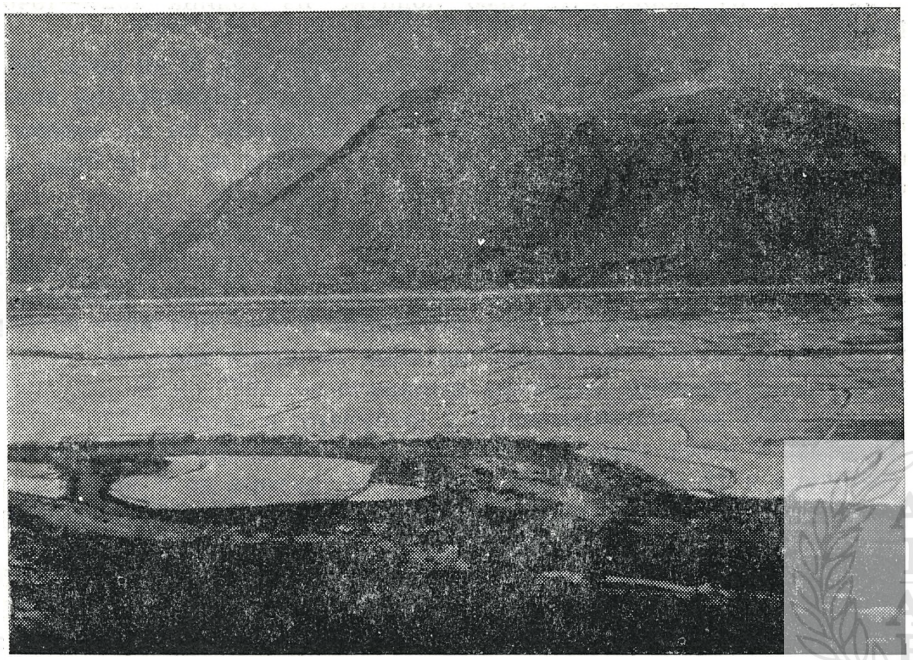
Моћне наслаге кретацејских кречњака, оголеле на највећем делу своје површине, пружиле су изванредне услове дејству карсне ерозије, и хидрографске прилике Попова су фактор који се истиче на прво место у животу предела и његова становништва. Огромне количине воде које у току јесени и зиме падну по брдима око Попова знатним делом се губе дуж мањих и већих пукотина у кречњаку одмах или после краћег површинског течења, и испод површине постоје безбројни сплетови водених токова и резервоара. Ретко где да те подземне воде избијају у самом Попову у виду обичних извора, и Попово је у летњој половини године безводан крај, пошто тада пресуше многи извори и воде буде само у малобројним врелима код Завале и Чваљине. У јесен пак оквиром поља избија вода из многих повремених извора и еставела по дну и оквиром поља, а преко зиме ствара се у Попову велико језеро.

У читаву Попову нема никакве нормалне реке или потока на површини. У том погледу дно поља сваке године четири пута мења свој изглед.

Кроз Попово повремено у току године протиче река Требишњица, која му припада својим доњим током. Требишњица извире код Билеће и до Требиња тече као обична река. Ниже града Требиња су велики понори у речном кориту који преко лета гутају сву воду из реке, и река тада не тече даље од села Дражиндола. Преко лета, кад вода »осјекне«, у Попову се види само сухо корито Требишњице. С јесени, кад настане период киша, Требишњица носи већ од свог изворишта и горњег слива већу количину воде коју не могу да апсорбују понори пре Попова и река тада продужи свој ток и протече кроз Попово (фот. 3).

У јесен 1954 посматрао сам надолажење воде. 26 октобра падала је велика киша. Сутрадан, 27 октобра, на све стране оквиром поља избијала је вода. Тог јутра још се могло прећи сувим из Завале у Величане, али у 10 сати пре подне већ то није било могућно: већ је текла Требишњица као велика река, која се није могла више ни газити. Кад тако протече, Требишњица онда тече дуж читавог поља, на чијем су крају њени последњи понори — најважнији је Дољашница — у којима се онда губи. Али, тада не могу ни понори да ждеру и даље проводе сву воду коју донесу Требишњица и врела која се појаве на ободу поља и обилату воду од падавина које падну по странама око Попова и по његову дну. Та се вода скупља у толикој количини, да се поље у року од неколико дана или седмица претвори у језеро, што обично бива крајем октобра или у новембру. Године 1954 Требишњица је протекла кроз Попово 27 октобра, а већ 2 новембра знатан део Доњег Поља је био под ујезереном водом. С пролећа кад престану кише и отапање снегова и понори почну да ждеру веће количине воде него што притиче у поље, блато сплашњава док не ишчезне, у априлу или мају, па неко време опет кроз поље тече Гребишњица као река док не пресахне. Проширивањем понора код Дољашнице и повећањем њихова капацитета ждерања воде постигло се толико да блато не може да траје онолико дуго као пре тога.

Кад тече кроз Попово, Требишњица је овелика река. Вода у њој тада има зелену боју. Будући да јој је кроз Попово незнатан пад, река прави велике меандре, и у њену кориту има острва, те се она у то време ни у чему не разликује од обичних река (фот. 4). Преко лета се њено суво корито од осталог земљишта разликује тим што је прекривено шљунком и са стране оивичено грмљем конопљике (фот. 3).

Фот. 4.
Село Галичићи. У предњем плану: мало острво у левом рукаву Требишњице и велико острво међу два рукава Требишњице под селом Іваљином, 5 фебруара 1956

Од тог хидрографског режима у Попову зависи живот његова становништва, те су вода и ветрови, које Поповци познају до у танчине, најчешћи и главни предмет разговора његових становника, особито у критичним периодима у пролеће и у јесен, кад вода треба да се повуче или да дође, од чега зависи да ли ће се правовремено обавити сетва, односно жетва. Наиме, дешава се да се вода дуже задржи, и онда се задоцни са сетвом, или да вода поплави поље раније, те спречи нормалну жетву. Може се десити, у пролеће, да се, услед киша, блато и поврати. Те ненормалне прилике могу да скрате вегетациони период толико да доведу у питање читаву жетву, а од рода на дну поља зависе у великој мери животи хиљада становника и њихове стоке.

С друге стране, од блата уопште зависи плодност поља. У карсту, ако се то не спречава вештачки, количина родне земље се смањује на тај начин што вода односи земљу у пукотине. Тако и у Попову у поноре и мање пукотине оде огромна количина земље, али

се тај губитак надокнађује наносом који Требишњица доноси и блато таложи, и тако сваке године у Попову се по дну поља земљиште подмлађује, те се оно обрађује и рађа и без гнојења. Стога је то поље од давнина насељено и Поповци га без велике невоље не напуштају.

Од 1927 врши се у Попову проматрање стања воде Требишњице односно блата. У току 1941—1945 проматрања нису вршена редовно, па ћу користити само податке из година 1927—1940 и 1946—1956.

Водомер је постављен под Завалом. Тачка »0« је на коти 240,93, изван речног корита, чија је најнижа тачка код водомера на висини 240,08, дакле за 85 цм нижа. Стога се у подацима са те водомерне станице од 1950 године па даље означава посебно да ли је било воде у кориту у време када је водомер показивао »0«.

Према резултатима проматрања на том водомеру, корито Требишњице је редовно суво у току августа и прве половине септембра, а може да буде суво у свим осталим деловима године. Али, обично је суво у току јуна, јула, августа, септембра и прве половине октобра; обично је под водом од средине октобра до краја маја. Да је поље било суво и у зимским месецима дешавало се: 1928 од 25 јануара до 10 марта, 1929 по неколико дана у фебруару и марту, 1930 — 1 до 27 јануара, и десет дана у новембру (или децембру?); 1931 — 6 до 14 фебруара и 13—28 децембра, 1932 од 18 јануара до 6 марта и средином (7—20) новембра, 1933 у три маха у јануару (1—17) и фебруару, 1946 од 28 јануара до 11 фебруара, 1947 7—12, 18—27 јануара и 31 октобра до 28 новембра, 1948 у новембру и децембру (6 новембра до 31 децембра), 1949 од 18 јануара до 13 марта, 1953 од 10 новембра до 29 децембра. Према подацима из 1927—1940 и 1946—1956 године безводно стање у кориту Требишњице просечно траје 169 дана у току године. Међутим, стварно је то стање врло неправилно. Тако, 1952 безводно стање је трајало само 87 дана или 51% од просечног (1951 — 88, 1956 — 90 дана); најдуже забележено трајање безводног стања било је 1949 са 267 дана или 158% од просечног (а 1948 — 261). Ретке су уопште године које су имале стање које је одговарало просечном: 1927 (172), 1929 (170), 1931 (161), 1950 (175); испод просечног било је у годинама: 1928 (149), 1936 (136), 1937 (137), 1939 (129), 1940 (152), 1951 (88), 1952 (87), 1953 (154), 1954 (100), 1955 (105), 1956 (90); а изнад просечног: 1930 (191), 1932 (220), 1933 (199), 1934 (203), 1935 (183), 1938 (191), 1946 (256), 1947 (249), 1948 (261), 1949 (267). Пада у очи да су године 1946 до 1950 биле узастопно са бројем безводних дана изнад просека, а одмах иза њих да је следовао низ година (1951—1956) са стањем испод просека, и то углавном веома испод просека.

Велика су колебања и у погледу континуитета безводног стања: од 25 проматраних година у 12 година је безводно стање трајало континуирано, а у 13 година било је прекидано, и то тако да је у три године безводно стање наступало у два маха (1938: 42 + 149, 1950: 156 + 19 и 1953: 104 + 50 дана), у седам година наступало у три маха (1929: 148 + 8 + 14; 1930: 153 + 27 + 11; 1931: 136 + 9 + 16; 1932: 147 + 59 + 14; 1946: 15 + 17 + 224; 1948: 63 + 143 + 55 и 1949:

55+56+156 дана), једне године у четири маха (1920: 100+17+24+8 дана), а у две године у пет махова (1933: 149 + 17 + 6 + 14 + 13 и 1947: 6 + 10 + 52 + 152 + 29 дана).

Велика су колебања и највишег годишњег нивоа воде у Попову. У току проматрања у 25 година највиши ниво се кретао од 350 (16 новембра 1931) па до 19,60 м (28 фебруара и 1 марта 1941) под Завалом. У нижем Доњем Пољу дубина блата буде до 30 м. Језеро чија дубина износи преко 20 м на месту где кроз коју седмицу неће бити ни капи воде!

Неправилности у наступању и току годишњих поплава и количине воде су оно што у Попову чини живот врло тешким, јер су приноси од култура по дну поља увек у питању. Стога је проблем мелиорација у долини Требишњице основни проблем од чијег решења зависи напредак и будућност Попова.

Вреди да се помене да су те неправилности у наступању и престајању блата биле повод да се код Поповаца створе нарочити облици сарадње који прелазе границе рода и села и који имају регионалан карактер, тако да се тада Поповци осећају као једна целина.[3])

Скаршћене долине оквиром поља говоре о воденим токовима у давној прошлости. Са оквира поља теку у садашње време само после киша и у влажном добу године кратки потоци великог пада карактера речина. Више доносе штете односећи земљу и доносећи камен у посеља. На таквом потоку у Чваљини подигнуто је неколико млиница. Колика може да буде штета од тих бујица сведочи један стари запис: 3 новембра 1615 (по старом) десило се у Попову »велико чудо«: настао је водени »потоп« који »куће однесе и чељад подуши и велико камење потоци ношаху, чему паметара не беше«.[4])

Од врела Бобана и Чваошника у пролеће и јесен отиче вода у виду потока до Требишњице, али су ти токови дугачки само коју стотину метара (фот. 5).

И Вала према Сланом понаша се унеколико као Попово: у годинама са више падавина и њено дно буде под водом по неколико дана, а од водâ што избијају из стена буде и штете у посељу.

Увала Требимља је веома сува, али преко зиме и њеним долом тече поточић, који такође понире: корито тог поточића служи као сеоски пут.

Снабдевање водом у летњој половини године спада у најтеже бриге Поповаца, особито ако потраје дужа суша. Становништво спрема за лето залихе воде у чатрњама и локвама. Локве су мања удубљења на површини у којима се дно добро угази; вода која се слије у њих служи за појење стоке, па и људима за пиће. Чатрње се зидају, у новије време, и уз помоћ цемента, прекривене су, и у њима је вода релативно чиста и студена. У новије време тежња је да свако домаћинство или више њих заједнички имају своју чатрњу и подигнут је велики број добро уређених чатрња. Старањем власти

[3]) Љ. Мићевић: Живот и обичаји Поповаца. Српски етнографски зборник LXV (Београд 1952) 241—242.

[4]) Љ. Стојановић: Стари српски записи и натписи, бр 6555.

подигнуто је неколико великих чатрња, а у места на железничкој прузи вода се допрема вагонима-цистернама. Ако се деси да нестане воде у чатрњама, онда се иде на ретка врела, и то сатима далеко, да се донесе вода за пиће и стока се тера на појило. Друге половине јула и прве половине августа 1941 била је толика оскудица воде да стока у неких домаћина у Величанима за 33 дана није окусила воде.

Фот. 5.
Врело Чваошник у Чваљини и поток од њега у Требишњицу. У позадини село Галичићи
(5 фебруар 1956)

3. Клима

Тек од пре неколико година раде у Попову кишомерне станице у Пољицу, Завали, Равном и Хутову; метеоролошких станица нема нити је било. Најближе метеоролошке станице са дужим током проматрања су Д. Храсно и Требиње, као и оне на Приморју. Подаци с тих станица не могу се једноставно користити за приказивање климе у Попову, нарочито не они са приморских станица. Требиње је од Пољица и Туља, најближих му поповских села, удаљено око 30 км, а од Завале преко 40 км. Разлика у надморској висини између Требиња и тих места је незнатна, али на разлике у клими утиче Требишњица: Требишњица је у Требињу река са знатном количином воде преко целе године, док је Попово преко лета потпуно суво, а зими је његово дно под дубоким језером. Доње Храсно је сасвим го и стално безводан крај, а претстаља широко и заравњено развође између долина Неретве и Требишњице.

Попово је близу Јадранског Мора и пружа се с њим упоредо: од Завале до мора у ваздушном правцу је само 10,5 км, а од границе Попова на том сектору је до мора само 3 км; очекивали би, дакле,

већи утицај мора у Попову. Међутим, тај утицај је умањен тим што је Попово од мора одвојено једним билом које се издиже до близу 1000 м (Илино Брдо 982, Непробић 963), и та висока и сразмерно широка преграда знатна је сметња ширењу утицаја из Приморја. Додуше, та је преграда просечена Валом, али је она баш ближе мору уска и ту, на граници према Далмацији, њено је дно на висини од 356 м. Стога је долина Неретве, која има ширу и нижу везу са морем, много топлија него Попово. Тако напр. иако је Мостар и севернije од Попова и знатно даљи од мора, у његовој околини су 10 маја 1951 већ биле зреле трешње, а у Попову још не.

Температурни утицаји од мора кроз Валу могу се зими врло лако да запазе: зима 1956 била је веома студена и снегопадна. 12 фебруара 1956 у Завали се снег истопио увелико већ изјутра, а даље од Завале, у Чваљини и Равном, и на супротној страни поља, било је много снега. Значај Вале за продирање утицаја приморске климе види се и по вегетацији: у Вали се сусреће сомина (Juniperus phoenicea L.), карактеристичан приморски џбун. Може се рачунати да у извесној мери утицаји мора допиру у Попово, сем кроз Валу, још и из долине Неретве преко Храсног, односно преко превоја Пријевора.

У Попову се разликује његово ниско дно, по чијем су ободу већина насеља, и његов пространији планински оквир: као што сам поменуо, било које претставља југозападни оквир високо је близу 1000 м, а оно на североистоку скоро 1400 м (Туљанска Бјеласица, 1396). Клима је по тим вишим деловима оквира знатно оштрија него на дну и по нижим деловима оквира, што се огледа особито на културној вегетацији и привреди. Док по дну поља ретко које године буде снега, и остане на земљи само који дан, снег је по »врховима« чешћи и дуже се држи. У зиму 1955/56 први снег у Попову пао је 7 јануара 1956. Док се тај снег у Завали није одржао, у брду, у Беленићима и Кијеву Долу, он је остао док није пао и други, 1 фебруара, који се и у Завали држао нешто дуже. Снег по врховима може да траје и по 1—2 месеца.

Иначе, Попово је у оном крају доње Херцеговине, чије су опште климатске особине: јануар је најхладнији месец, а летњи максимум готово посвуда у августу (у Попову, у августу). Јесен је просечно топлија од пролећа. Средња јануарска температура прелази 5°C; средња јулска и августовска температура до висине од 600 м прелази 20°. Максима од преко 30° јављају се сваке године испод висине од 900 м; на висинама испод 600 м има их редовно у августу, а испод 500 м и у јулу. Минима испод 0° јављају се сваке године на свим станицама, бар у јануару. Посвуда има падавина више од 1000 мм. По распореду падавина Херцеговина припада медитеранском климатском типу. Највећа релативна количина кише обично пада на децембар; минимум у августу. Средња максима кише су највећа у месецима октобар—децембар, а најмања у јулу и августу. Незнатан је број дана с маглом. Снега буде, сем у Суторини и Стоцу, сваке године; може да га буде у свим месецима од новембра до априла.[5])

[5]) Dr. J. Moscheles: Das Klima von Bosnien und der Hercegovina (Sarajevo 1918) 40—49.

Високе температуре у лето, праћене сушом, могу довести до тога да се умањи принос од култура и пре времена спрже траве, али је та штета само за ту годину. Међутим, јака студен која се јавља повремено може да има штетних последица од дужег трајања, а честе такве студени су уопште узрок да неко јужно воће, као лимун и наранча, уопште не може да успева у Попову, а маслина може само на неким местима. Нар и смоква успевају добро.

У новије време које се памти била је велика студен 1941, и тада су измрзле многе смокве као и друге воћке. Велика зима је била почетком 1956. Крајем јануара 1956 већ је био цветао купус раштан, било је љубичице и др., а онда је нагло наишла велика студен. Према проматрањима приватника у Хутову, 1 фебруара 1956 преко целога дана температура је била —5°, 3 фебруара —10°, а следећа 4 дана изјутра око 7 часова: —11°, —10°, —12°, —8°. У Турковићима је на железничкој станици 8 фебруара било —9°. Тих дана падали су увелико снег, крупа и киша; 2 фебруара се све замрзло и држало тако три дана. И 12 фебруара су баре по Доњем Пољу биле залеђене.

Тих дана живот у Попову је био веома тежак, јер људи нису били спремни на такву зиму. Најгоре је што су били без огрева, у ком се уопште оскудева. Људи су седели у кућама и без велике потребе нису излазили, јер је напољу дувала студена бура.

Зими може температура толико да се спусти да се блато замрзне, ако је поље под водом. Ако лед није дебео, одржава се пловидба преко језера на тај начин да двојица возача туку лед (»мраз«) испред барке. Међутим, буде година да је лед толико дебео да се не може разбијати. Један очевидац забележио је како се 30 јануара (по старом) 1621 Попово заледило и људи из Величана прешли на Вукојевића кућу (у Седларима, на супротној страни поља) по леду као по суху.[6])

Тек од пре неколико година врше се бележења падавина и у самом Попову. На кишомерној станици у Пољицу врше се мерења од 1953, али непотпуно. Постоје мерења и подаци са станица Равно 1950—1956, Хутово 1953—1956 и Завала 1948—1950, 1953—1956. Општи карактер режима падавина је медитерански. Средња годишња количина падавина износила је на тим станицама:

Завала	(7 година)	1476,0 мм
Равно	(7 година)	1744,6 мм
Хутово	(4 године)	1432,4 мм

Ако се узму у обзир само године 1953—1956 из којих постоје подаци за све те три станице, онда су односи следећи:

Завала	1478,5 мм
Равно	1501,9 мм
Хутово	1432,4 мм

Кад се узму у обзир растојања између тих места и разлике у њиховим топографским приликама, разлике у просечној количини падавина између тих места су безначајне. Пошто је Равно у средини поља, и пошто с те станице постоје потпуни подаци за читав период од 7 година, осврнућу се поближе на резултате те станице.

[6]) Љ. Стојановић: нав. дело, бр. 6610.

Годишња количина падавина у Равном је веома колебљива: док је године 1953 било само 961,1, 1951 било је 2159,1 мм падавина. У летњим месецима падају незнатне количине падавина, и минимум је обично у јулу (1951 и 1952), или августу (1950, 1954 и 1956); међутим, минимум може да буде знатно померен: у јуни (1955), па чак и у март (1953). Максимум је обично у новембру (1951 и 1956) и децембру (1950 и 1952), али и он може да буде померен; тако је 1953 био у октобру, 1954 у марту а 1955 у фебруару.

Средње количине падавина

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год. просек
Требиње 1917—1940	209,7	197,7	219,2	214,0	125,6	134,0	47,7	74,1	118,3	295,7	317,8	298,7	2250,2
Равно 1950—1956	173,9	263,3	122,9	98,6	91,3	52,2	26,2	23,9	139,5	220,3	262,3	277,2	1744,6

Средње месечне температуре у Требињу за период 1900—1930

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год. просек
5,2	6.0	8,8	12,3	16,7	19,6	23,3	23,5	19,6	14,7	10,1	7,1	13,9

Годишњи распоред падавина је уопште неповољан: највеће количине падају у јесен и у зиму, када су најмање потребне у овом кршевитом крају, и када се вода од тих падавина са водом коју доноси Требишњица обично скупља у језеро. Међутим, у летњим месецима, јулу и августу, када је влага неопходно потребна културној и природној вегетацији, ње има мало или никако: досада је забележена највећа количина падавина за јули или август у Завали јула 1948 (98,0 мм). Иначе, јули и август могу да буду и потпуно суви (јули 1952 и у Завали и Равном, јули 1949 и август 1956 у Завали); март 1953 био је у Завали сув (у Равном је пало само 2,2 мм, на Хутову 2,3 мм). Велика су колебања и иначе у пролеће, у време сетве и клијања. Тако нпр. док је март 1953 био бескишан, 1954 тог су месеца пали максимуми у Завали, Равном и Хутову; 1954 било је априла у Завали само 1,4 мм, а у Хутову 7,0 мм падавина, а тог истог месеца 1951 у Равном 170,3 мм, 1948 у Завали 224,3 мм, итд. Та варљивост у падавинама, са којом су онда у најтешњој вези и ниво воде у језеру преко зиме и појава односно престанак поплава, чини да је биљна производња у Попову сваке године неизвесна и да у Попову неће бити правог просперитета све док се вештачким мелиорацијама не обезбеди сигурност приноса од усева. Поповци су то стање изразили укратко у једној пословици: »Боља је хаирли суша него баксуз киша«.

По казивању мештана, преко лета североисточни оквир поља има више падавина, јер их »вуче« планина Илија, која је надвисила. Тако исто, по казивању мештана, кише падају у периоду око 15—20 дана пре Лучина (31 октобра) — и то су »лучинске воде« — па до

Ђурђева дана (6 маја), али највеће кише могу да падну око празника Духова, тј. крајем маја, или почетком јуна. У јесен се дешава да киша пада по 15—20 дана узастопце. У народу се верује да ће вељача (фебруар) онако свршити како и почне, тј. ако у почетку буде кишовита, биће стално, а она обичава да буде кишна.

Студен и падавине принуђавају Поповце да подешавају одећу, и сукнена одећа и данас је главна одећа зими, а особито је карактеристичан бичаљ, кабаница типа пелерине са бичевима вуне споља, без којег се не могу замислити чобани и чобанице и без ког се зими не креће даље од куће. Било је раније код Поповаца да су морали имати двоје опанке: кишне и сушне. Кишни су били мекши и простији, али подеснији за гажење по глибу, а сушни су били са белом опутом. Откако се носе опанци са гуменим ђоном и ципеле, обућа је иста и у сушно и у кишно доба.

Фебруара 1956 биле су велике кише и снегови. 9 фебруара по подне почео је да пада велики снег, и 10 изјутра сва Завала осванула је прекривена снегом. То јутро падао је снег различитог облика и интензитета (на махове: крупне па ситне пахуљице, зрнца леда), па киша. За време падања снега, око 10,20 часова чула се снажна грмљавина, а око 12 часова грмљавина са севањем. Тада је почео да пада град величине зрна грашка. У један мах лева страна поља, Вала, била је потпуно мрачна, а десна светла, а уза стране се дизала пушећа магла из поља. Падања је било и у току 11 и у ноћи између 11 и 12 фебруара, а на махове у току ноћи је дувао снажан југ. Завала је осванула без снега, али га је на супротној страни, у Величанима, било. Иако су у току два дана пале велике количине падавина, то се на самој реци Требишњици није примећивало, али је по земљишту око реке свуда било воде од кише и отопљеног снега; само вода у реци била је много замућена.

Тих дана ретко се у Попову могао видети човек напољу: само понеко ко је морао да изиђе ради доношења дрва и ради стоке. Иначе, седело се у кући око ватре. Особито је било тешко за стоку (»живо«), која није имала где да пасе, а није било спремљене пиће. јер је 1955 била врло рђава у погледу сена; говорили су: »благо ономе ко има доста млива (= брашна), а ништа жива«.

Нема никаквих инструменталних мерења ваздушног притиска и ветрова у Попову. У зимској половини године дува снажан и студен с е в е р или б у р а; ако нема тог ветра, зимски дани у Попову су благи и пријатни, и људи иду и раде по пољу и у фебруару. Разликују три »сјевера«, тј. три ветра из северног квадранта. Д о њ и с ј е в е р је са северозапада, б у р а је прави север, а г а ч а н и н или г а ч а н и ц а је ветар са североистока, од Гацка. Тај последњи зову још и п р е ч а ц — п р и ј е ч а ц или к о з о м о р. Чест је и ј у г. Б ј е л о ј у ж и н а, п р а з н о в, п р а з н и т о р б а, п р а з н о в р е ћ а или п а л и к у ћ а је јужни ветар који дува у пролеће са великом снагом, али је празан, без кише, и као резултат буде слаб род усева (стога имена празниторба и сл.). У Доњем Пољу ветар са југоистока зову п р и ј е в о р а ц.

Кад је суво поље, дешава се да ветар издувава земљу из поља и разноси. То чини особито гачаница, и стога је тај ветар за Попово опаснији; он је и хладнији него прави север. Обично носи ветар ту земљу уз поље, али је 1956 носио на југозападни оквир. Појава није тако честа и, колико ми је познато, није раније запажена. Ја сам је доживео и проматрао фебруара 1956, па ћу то описати:

Била је велика студен какву су ретко доживљавали и старији људи. Попово није било под водом: Требишњица је текла као обична река, и то само донекле (тек 9 фебруара протекла је испод Турковића). 1 фебруара почео је да дува снажан ветар и да се вода на земљи замрзава. Тако данима. Ветар је осушио земљу на површинама са којих је однео снег или је снег био ископнио дејством сунца и топлине земље. 6 фебруара већ су се видели облачци финог праха

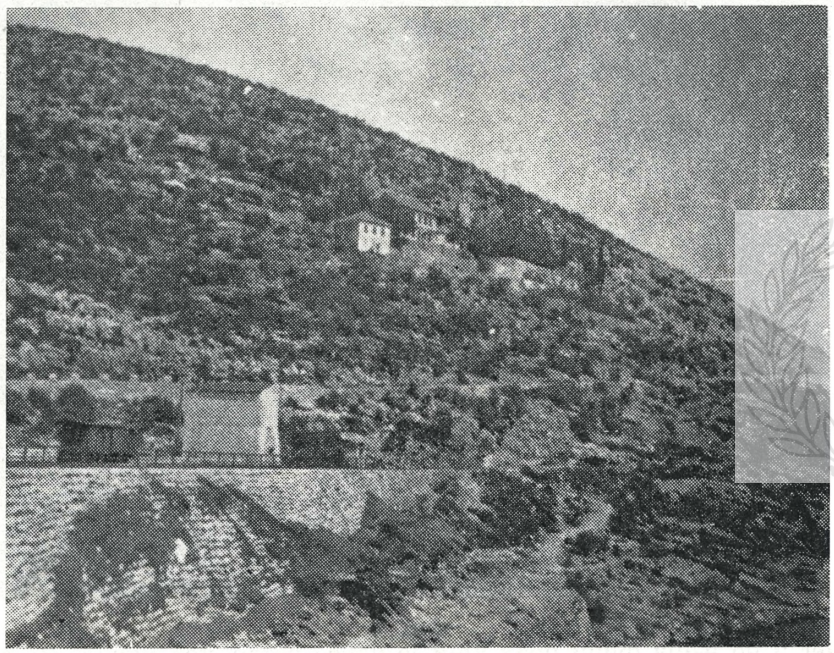

Фот. 6.
Снег и по њему фини прах који је нанео ветар, код махале Загорца (9 фебруара 1956). Лево на слици снег с ког је уклоњен нанос.

што га је дизала гачаница. 7 фебруара је северни део поља освануо као прекривен танким ријим прекривачем, где је било снега, па је површина снега била риђа, прљава (фот. 6). У ноћи између 7 и 8 фебруара веома снажан ветар уносио је тај прах и у куће кроз пукотине и између врата и прозора. Свуда по северном и југозападном ободу поља био је разнесен тај фини, плодни прах из поља; носио га је ветар и у увалу Требимњу и даље у Далмацију. 8 фебруара је дувао снажан ветар и носио тај прах за неколико десетина метара у висину. Дан је био сунчан а небо иначе ведро, али кад дуне ветар и дигне облак од праха, видик се толико замрачи да се не виде ни оближња брда. У лето, у време косидбе, ветар тако Поповцима односи сено.

4. Вегетација

Дно поља прекривено више-мање дебелим слојем наноса, који се сваке године подмлађује таложењем распаднутих честица што их у поље доносе Требишњица и воде са околних брда, претставља — за прилике у карсту — велик комплекс, близу 50 км², плодне земље. Вршена су педолошка проучавања тог дела Попова. Утврђено је да се земљишни покривач у појединим деловима поља прилично јако разликује по механичком саставу, јер осетно варира количина песка, глине и муља; садржај ситних честица је већи у Доњем него у Горњем Пољу. Не постоје, међутим, битне разлике у хемиском саставу земљишта у Горњем и Доњем Пољу. Укупна количина хранљивих састојака у земљиштима у пољу није велика, али је стање тих састојака повољно за усисавање од стране биљака и баш оно одређује родност тог терена.[7]) То дно поља, које је зими обично под водом,

Фот. 7.
Вегетација око манастира Завале

у лето је готово у целини под културама, и то јарим. Од самородног биља по пољу има једногодишњих трава на мањим површинама које се не ору, или су остављене под угар или као ливаде; вишегодишње биље претставља углавном само грмље конопљике (Vitex agnus Castus L.). Корењу и стабљикама конопљике не смета што су знатан део године под водом. Конопљику, које има обично поред корита Требишњице, дуж путева и уз обалу блата, чувају и сами мештани, јер она брани земљу од одношења. Сем конопљике, али само у Гор-

[7]) Д. Цариков: Један прилог за познавање хемијског састава и плодности наносних земљишта Далмације и Херцеговине. Гласник Министарства пољопривреде и вода, год. V, бр. 18 (Београд 1928), 50—52.

њем Пољу и то на местима која буду краће време под водом, има покоји виноград или какво стабло (фот. 1).

Изузимајући дно поља, у ком се само незнатне површине не засејавају и које претставља праву оазу у кршу, по оквиру поља и по билима велике су стеновите површине без икакве или са оскудном природном или културном вегетацијом, што није толико условљено особинама геолошког састава и карсне ерозије колико је последица људске активности.

Фот. 8.
»Зграда« у вртачи изнад Чваљине, која се, као и суседна јој јама, зове Некрста. Својина Влахе Рудинице из Рабног.

Црта оквиром поља која претставља ниво блата веома је изразито обележена на обали, јер претставља оштру границу у вегетацији: обала испод ње је голи камен са по којим грмом конопљике, а изнад те црте почиње појас ксерофитних трава, зимзеленог џбуња (»зимогорице« веле у Попову) као и листопадног џбуња и дрвећа (»бјелогорица«, фот. 7). Та вегетација, међутим, онаква каква је данас, иако веома карактеристична, није првобитна: она је само остатак некадашњих шума којих је у Попову некада морало бити много.

Дна већих вртача и увала су прекривена црвеницом или још увек плодним смеђим — шумским земљиштем, па су под културама, а иначе је и у њима иста вегетација (фот. 8). Под културама су и посеља, простори испод и око села са растреситим тлом на коме су претежно воћњаци и вртови, а по оградама и међупросторима природна вегетација иста као и изван села. Понегде, као напр. у Величанима, види се бујно зеленило, које чине већа стабла шумског дрвећа (фот. 9). Међу дрвећем око кућа и махала истиче се кошћела

(Caeltis australis) која расте као самоникла али само на земљишту близу насеља. Њен ситни плод се једе као посластица, али су главна корист од ње дрво, које је добро за разноврсну употребу, и лист за сточну храну. Раније су од кошћелових грана прављени обручи за винске судове.

Знатне су површине готово голог кречњака где само у пукотинама између слојева има задржане црвенице на којој је ухватио корена који бус траве или редак грм, па се и такве површине у Попову сматрају »пашњаком« (фот. 10).

По странама и по брдима успева разноврсна »драча« како народ у Попову уопште зове трновито џбуње: права драча (Paliurus aculeatus), смрека, трн, купина и др. Овде-онде се види зеленика (Phyllirea variabilis), које има особито много у Равном; она даје добро дрво, а лист јој служи за исхрану стоке. Има и грмља сомине, руја (Cotinus

Фот. 9.
Ливада у једној »згради« према средини села Величана

coggygria), зановјети (Cytisus sp.), магиње (Arbutus Unedo L.). Сомине нема свугде: има је у Завали и на присојним странама ближе Сланом, а нема је у Чваљини, Грмљанима и др. Иначе највише има закржљалог храста, затим клена, граба, јасена, тресле, бреста и др. Има и праве шуме, али веома мало. На већој висини на североисточном оквиру више је букве, а око Драпића и Корлата јавља се липа. Где се врши вештачко пошумљавање употребљава се бор. По гробљима, а понегде и по оградама у селу, види се чемпрес као украсно дрво.

Међу травама и полудрвенастим грмићима који расту по поповском кршу истичу се обилно вријесак (Calluna vulgaris L.) и кадуља или »пелин« (Salvia officinalis L.) који пружају обилату пашу пче-

лама. Кадуља се бере и за потребе фармацеутске индустрије и веома је тражена због свог одличног квалитета, па има велик привредни значај. За исхрану говеда »жењу« виш по шкриповима и суше.

Има довољно и разних доказа да је у прошлости било у Попову доста шуме. У Средњем веку из Попова је извожено у Дубровник дрво за израду буради и оружја.[8]) Данас не може бити говора о каквом озбиљном извозу корисног дрвета. Додуше, преко железничке станице у Хутову извозе се незнатне количине огревног дрвета али оно није из Попова него из суседног предела Граца. У Попову влада велика оскудица и у дрвету за домаће потребе у огреву и грађи. У

Фот. 10.
»Пашњак« Предубје изнад Равног

топографским називима у Попову има много успомена на некадашње шуме и дубраве и њихово крчење. Таква су нпр. имена села: Орахови До, Орашје, Требимња, Зелениковац, Дубравица, па имена мањих објеката: Грабови До, Церовац, Лаз, Дријење, Брестова Доца, Јасени, Дубрава итд. Локална предања су пуна казивања о некадашњим већим шумама. Тако нпр. планина Жаба изнад Хутова била је под гором. Један старац, који је умро 1933, казивао је у селу да је у својој младости као чобанин прелазио са дуба на дуб од данашње железничке станице у Хутову па до Рашевића. У Грмљанима казују да се по брегу могло са дуба на дуб, а 1945 нигде није било јачег стабла. У Величанима је већ изнад кућа почињала шума: буква и граб; с друге (североисточне) стране Сиљевца (1296 м) још има трагова од букава. Козе су држане у великом броју и оне су највише доприносиле уништавању шума. По уверавању старијих људи, производња креча (»клачине«) у прошлости највише је допринела уништењу шума у Попову. Још до око 1890 у Попову је у великим

[8]) К. Јиречек — Ј. Радонић: Историја Срба II (Београд 1922) 36.

количинама паљен креч, и то ради извоза, а своје куће и зграде су тада градили у сухозидицу. Изнад Чваљине стоје рупе од клачина у које је отишло дрво из шума изнад села: тако је потпуно оголео и до Церовац, у ком је још пре неких стотину година сечена грађа за куће у селу.

Најбољи су доказ о некадашњој пошумљености остаци правих шума и успеси постигнути у пошумљавању. У једној великој вртачи у Цицрини видео сам (1956) десетак великих старих дубова као остатак од некада веће шуме; шуме има и у тешко приступачним брдима јужно од Завале.

Безобзирно искоришћавање шуме столећима довело је до тога да су знатне површине оголеле и претворене у крш: кад је нестало вегетације, вода је спирала и односила површински слој хумуса. Као што сведочи и поменути запис из 1616 о великом страдању од бујица, већ тада су се осећале последице уништења шума. Да је у прошлости било више шуме, доказ је и то што се сразмерно веома брзо хвата вегетација и на голом кршу. И у наоко незнатним пукотинама и жлебовима, само ако у њима има која прегршт или мање црвенице, пустиће корена какав џбун или бусен траве, и одржаће се, ако га не уништи људска рука; до пре неколико година козе су највише ометале обнављање те вегетације. Човек је у Попову заиста био немилосрдан и безобзиран према шуми на кречњаку а стога онда и свој непријатељ. И данас се може видети у појединим селима поповским да се сече не само све до чега се може доћи на површини, него се марљиво истражују и ваде из земље жиле (креке) од раније исечених стабала и грмова, које ће се употребљавати као огрев.

У неким селима су још пред Други светски рат сами сељаци укинули козе, пошто за њих није више било хране, и претворили велике комплексе голети у забране и на њима је почела да се обнавља шума. Италијани су, за време окупације, 1941—1943, уништили многе старе и нове шуме, али тиме није спречен рад на обнављању деградираних шума и шикара. На више места у Попову виде се данас у странама изнад поља оштре границе између голог и пошумљеног крша: једно село је приступило обнављању шума, а друго суседно није. То се нарочито лепо види изнад села Галичића, које је каменим зидом обележило своје границе у брду изнад села: унутар зида је већ богата самоникла шумска вегетација, а изван зидова голи крш. Тако је и око села Седлара обновљена шума на голети. Грмљани су 1945 забранили неке делове брда изнад села, и већ је 1956 било добре горе у три блока, изнад три сеоске махале. У Чваљини су 1924 изделили међу собом и забранили до Церовац, који је био потпуно оголео, па се у њему већ прилично подигла шума. Тога је било и по другим селима. Законска забрана држања коза највише ће допринети обнови шуме, а то ће се у блиској будућности одразити на разним другим појавама у народном животу. Вештачким пошумљавањем које врше власти постижу се такође знатни успеси. Тако је нпр. Мокро Корито изнад Равног пошумљено на површини од 30 ха, и то је сада лепа борова шума. И страна изнад пећине Вјетренице у Завали је забрањена, па је и ту већ почела да се јавља самоникла шикара, а вршено је и вештачко пошумљавање.

III. ПРЕДЕО У ПРОШЛОСТИ

1. Праисторијско и римско доба

Бројни су трагови што су их оставили некадашњи становници Попова. Нажалост, у Попову нису још вршена никаква обимнија систематска археолошка истраживања, те се не може рећи кад су се у њему појавила прва стална насеља и какав је био живот његових најстаријих становника. Могућно је да ће у некој од многобројних пећина у Попову бити остатака од људског живота из давних времена, али досада нису налажени нигде трагови не само палеолитског него ни неолитског човека. Вршена су ископавања у највећој пећини Вјетрењици, али није нађено ништа сем новца из знатно познијег времена, и то на улазу у пећину. По казивању мештана, по јамама и пећинама су налажене људске кости, али ти налази нису доспевали до руку научника. Од таквих налаза не треба много ни очекивати, јер су у Попову убиства и самоубиства вршена бацањем у јаме.

Најстарији по имену познати становници Попова и околине до реке Неретве били су Даорзи. Даорзи су живели у околини Стоца до дубоког Поповског Поља. (Вероватно је Требишњица или Блато делило Даорзе од Плереја). Нису нигде допирали до мора, од кога су их делили Плереји. Њихови суседи на десној страни Неретве су били Манији. За Даорзе је К. Пач претпостављао да су били Трачани, али то мишљење није примљено у науци: Даорзи су, као и њихови тадашњи суседи, били Илири.[1]) Већ од 4 века старе ере на јадранским острвима према Неретви — на Вису, Корчули, Хвару — било је грчких колонија, чији ратни бродови и трговци улазе у Неретву.[2]) И Даорзи су били у везама и под утицајима тих грчких колонија: ковали су новац са грчким натписима. Врло је вероватно да су Даорзи били потчињени Аутаријатима. Кад су Келти у 4 веку провалили до Неретве, Аутаријати су се преселили дубље у унутрашњост Балканског Полуострва. Одржали су се Ардијеји, такође велико илирско племе, који су успели да у 3 веку ст. ере оснују моћну државу која је обухватала јужну Херцеговину, Црну Гору и део Арбаније. Њихови гусарски потхвати на мору довели су их 229 у ратни сукоб с Римљанима; 228 склопљен је мир по ком су јужни део ардијејске државе и далматинска острва припали Риму. То римско освајање

[1]) C. Patsch: Historische Wanderungen im Karst und an der Adria I, Die Herzegowina einst und jetzt (Wien 1922) 40 i d.; В. Ћоровић: Хисторија Босне I (Београд 1940) 49.

[2]) C. Patsch: нав. дело 2—3.

није имало трајан карактер. Тек 167 г. распада се ардијејска држава, и Римљани се учвршћују у Херцеговини до леве обале Неретве. Даорзи су добили локалну самоуправу. Они су се рано умирили и нема помена ни да су учествовали у великом илирском устанку у коме су главну реч водили Десицијати из Средње Босне.[3])

Пошто је за праисториске гомиле на Гласинцу и суседним крајевима утврђено да припадају халштатском добу и Илирима, треба и гомиле по Попову, које су иначе исте као и оне по Гласинцу и око њега, сматрати да су, бар једним делом, из тог доба и да припадају Илирима. Делом оне могу бити и из доба римске владавине.

Гомиле и градине су видни остаци од праисториских становника. Гомила нема по дну поља, из чега се може закључити да су и у то доба у Попову владале хидрографске прилике сличне данашњим, тј да је дно поља било стално или привремено под водом. Ретке су гомиле и по нижем оквиру поља: има их неколико испод села Дубљана, а тако и испод Хутова. Уопште, по селима која су непосредно оквиром поља има гомила али у мањем броју. Има их у Грмљанима (велика гомила на главици према цркви), у Туљу, Дријењанима, Струјићима, Вељој Међи, Хутову и др. Тешко је веровати да их је и раније било више, па да су раскопане и камен разнет пошто камена има свуда у обиљу. Гомиле су много чешће у брду изнад тих села као и по хатарима брдских села. Тако их у Голубинцу има на три места, пет их је у малом селу Белемићима, много их је по брдима изнад Кијева Дола, у Требимњи, у Цицрини (око 50), у Прхињу, по Чарићима и др. У самој Вали од Завале ка Сланом (село Орахови До и околина) има их око двадесет. Највише их је у Требимњи. Вреди посебно истаћи да су у Завали неколике гомиле на врху Веље Градине, а у Требимњи неколике поред пута од цркве ка Турковићима. Као да није било довољно што су гомиле саме по себи истакнути и видни објекти: као да се ишло баш за тим да се подижу и на местима где ће још више бити запажене.

Пада у очи да су гомиле често на каквој граници. Тако напр. на граници између села Чваљине, Рупног Дола и Равног је гомила, која се зове Тромеђа, друга је на међи између Рупног Дола и Равног, а трећа на путу и превоју Тријенсли према Требимњи. Могле су те гомиле и накнадно постати граничним обележјима, а могле су и настати као такве. Нажалост, не може се ништа рећи која је од тих могућности вероватнија.

Сељаци су раскопали многе гомиле. У њима су налазили или костуре, по један до три, или лонце (»ћупине«) с пепелом. Можда су по садржини налаза прозване Златне Гомиле у хатару Требимње а близу далматинске границе. И у Дријењанима се једна гомила зове Златна Гомила, а гомила насред села је Зборна Гомила. Потицај за раскопавање су снови у којима се појединцу јавља да ће под неком гомилом наћи злато.

У народу се, иначе, може чути да су и те гомиле подизали »Грци«, као и стећке. Ни у народној машти нису гомиле дале повода стварању обимнијих и садржајнијих прича и легенди: може

[3]) Нав. дело 43 и д.

се само чути да су под гомиле бацани живи кривци, што је успомена на народно суђење из знатно познијег времена.

На више места су на гомилама или поред њих постала познија гробља. Тога има у Хутову, Требимњи и др.

Искуство археолога у Босни показало је да се на локалитетима који носе имена Градина и Градац обично ради о праисторијским налазиштима. Чести су такви називи у Попову. На неким од тих градина несумњиво ће бити праисторијских остатака, али су неке вероватно из Средњег века. По једна градина има у Пољицу, изнад Будина Дола, у Орахову Долу, у Чваљини, у Требимњи, у Вељој Међи (на тој градини је гомила), у Зеленикову, изнад Хотња, у Чавшу, у Котезима, две изнад Дријењана и две код Хутова. За Градину на брду Острогу изнад Завале и Чваљине казују да је на њој био град Херцега Шћепана. На том месту могло је стварно бити утврђење и у позније време, јер ту има и неких зидина (»метеризи«), а според градине је вис Бандурица (тј. Пандурица).

Један вис изнад Равног зове се Градац. Тако се зове и један вис у Цицрини; по казивању мештана, на њему има зидина и налазе се земљани лонци.

Херцеговина је у римско доба доживела »златно доба«: у њој је тада у обиљу винограда, њива, маслина, паша, шума и др. На Неретви раде бродоградилишта. Жива је размена добара с Италијом и другим земљама римског царства. У Херцеговину се увози керамика из Италије, и то не само посуђе него и цигла за грађење, стакло, накит од сребра и бронзе, оружје итд., а извозе се дрво, дрвено посуђе, земљораднички и сточарски производи, па и робови. Доказ привредне снаге старе Херцеговине је напредак града Нароне на Неретви, која је била један од највећих и најбогатијих градова на Јадрану.[4]) Већ у 4 веку ст. ере било је у Нарони међу аутохтоним илирским и келтским становништвом грчких трговаца. И у римско доба у Нарони је, поред домаћег илирског становништва, било Малоазијата, Грка, Италика, а особито погрчених источњака.[5]) Иначе, у том делу римске државе говорило се илирски још у 4 веку наше ере. Да ли је у Попову, сем Илира и досељених Римљана, било и других примеса, нема никаквих података.

Чини се, међутим, да је Попово у римско доба било ретко насељено и да није имало никакав особит значај. За време римске владавине у земљи Даорза, око Попова је било богатих и напредних насеља сем Нароне, о чему сведоче богати наласци из тог времена у селу Тасовчићима на левој обали Неретве, према Чапљини, и оближње Могорјело, па богати остаци у околини Љубушког и Стоца. У непосредној близини Попова је варошица Слано, удаљена од границе Попова само 2 1/2 км; у самој варошици стоје и сада многи римски саркофази са натписима. Међутим, у самом Попову ретки су значајнији остаци из римског доба.

---

[4]) Нав. дело 70, 75 и д., 126 и д.

[5]) Нав. дело 75—76.

На улазу у пећину Вјетреницу нађени су римски, ранохришћански и дубровачки новци.[6]) На Грудинама у Требимњи нађена је надгробна стела Публија Аплија Пеза, декуриона муниципија Дил(унти). На Антонинову итинераријује прва станица на путу од Нароне »Дилунто«, а на Пајтингеровој табли је то друга станица, на путу Нарона—Скодра. Иако се у натпису из Требимње помиње Дил(унтум), који су иначе ранији други писци различито локализовали, и иако у Требимњи има трагова античких грађевина, Д. Сергејевски још оклева да тачно локализује ту станицу: сигурних трагова римске цесте није се још нашло у том крају.[7]) Док неки нови налаз не би упутио да се Дилунто тражи на неком другом месту, нема разлога толикој неодлучности и опрезности Д. Сергејевског. Други један истраживач је одлучнији, и он узима да је поменути муниципиј био око Требимње и суседног дела Попова. Иза Дилунтума према југоистоку била је станица Adzizio, која је, како он мисли, била такође негде у Попову. Ипак, спорно је да ли је кроз Попово водила каква римска цеста.[8]) Ни данас нема пута који би пролазио целом дужином самог поља Попова, а врло је вероватно да је и римски пут ишао бар делимично билом које чини југозападни оквир поља.

У Седларима има остатака од грађевина са циглама: можда се ради о римским. Да је Попово у то време било ретко насељено, може се узети као доказ и то да су веома ретки несловенски топоними, ма да иначе јадранско приморје и њему суседне земље обилују именима из претсловенског доба. Име Попово је вероватно из тог времена.

Пошто су трагови насеља и људског живота у Попову из старијег и из римског доба поглавито само по брду, и особито чести баш у Требимњи и око ње, нема сумње да су у то време прилике за живот у вишим пределима Попова биле повољније, тј. да је било више воде и више плодне земље.

2. Средњи век

Не знамо шта се дешавало и какве су биле прилике у самом Попову у раном Средњем веку, јер нема никаквих непосредних података о томе. Судећи по томе да су у Попову не само називи насеља него и називи мањих објеката готово само српски, можемо претпоставити да су се у Попову у маси били населили Срби и да су брзо асимиловали стариначко становништво, уколико га је било. Тек од друге половине 12 века може се поуздано пратити развитак прилика у Попову на основи писаних и других података. Два су момента нарочито значајна која карактеришу даљи развитак Попова:

---

[6]) Ј. Вавровић: Нешто о Вјетреници пећини. Гласник Зем. музеја V (1893) 714.

[7]) Д. Сергејевскиј: Из римске археологије. Гласник Зем. музеја XLVII (1935) 17—18.

[8]) Есад Пашалић: О античким насељима у Босни и Херцеговини (рукопис, докторска дисертација, 1957) 175—179.

1) иако у непосредној близини Дубровника и с њиме одувек у најтешњим везама, иако су Дубровчани столећима настојали да та заузму, Попово није никада било у саставу Дубровачке Републике; оно је стално било у саставу континенталних државних формација, с изузетком од свега неколико година крајем 17 и 18 века када је било под млетачком окупацијом, и 2) иако је било страдања од непријатељске војске и епидемија, у Попову није било наглих промена у становништву, стално је било лаганог одлажења људства из Попова, али је и стално било лаганог придолажења, тако да је очуван континуитет у становништву кроз многа столећа, што се види по томе да има родова који трају по 200 и више, па и по 500 година.

Прве вести о Попову — Попово у склопу Захумља и Босне

Најстарији писани помен Попова је у чувеном спису што га је написао анонимни поп Дукљанин између 1160—1180, а који је сачуван само у једном познијем препису. Попово се ту помиње као једна од жупанија у Хумској Земљи, а име му је забележено у облику Papava. Дукљанин прича како је краљ Предимир своју државу поделио међу своја четири сина, па сину Драгиславу дао Захумље и жупаније Стон, Попово, Жабско, Луку, Велику, Горимиту, Веченике, Дубраву и Дабар (»...dedit Chelmaniam regionem et has iupanias: Stantantia, Papava, Yabsko, Luca, Vellica, Gorimita, Vecenike, Dubrava et Debre«).[9]) Као што сам већ показао, облик Papava одржавао се још дуго у дубровачкој канцеларији у актима писаним латински и талијански. У изворима писаним српским језиком сусрећемо облик Попово већ од 13 века.

Од времена откад се може пратити историја Попова оно је најпре саставни део Захумља: негде пре 1219 Стеван Немањић је разделио Хумску област у три дела. Део области источно од Неретве припао је Петру (који је, изгледа, био син хумског кнеза Мирослава, из првог брака), Стонско Приморје и Попово добио је кнез Андрија, син кнеза Мирослава, брата Стевана Немање, док је остали део Хумске земље допао Радославу, сину Стевана Немањића.[10]) Наследници кнеза Андрије били су синови му Богдан и Радослав, жупани. Богдан је био жупан у Попову. Њихови потомци и наследници били су Николићи.[11]) Када је босански бан Степан, користећи престоне борбе у Рашкој, око 1330 присвојио суседне области Захумља, нашао је јак ослонац у роду Николића, који су му били сестрићи. Николићи се помињу још 1347, када су се Дубровчани жалили босанском бану Степану због насртљивости поданика браће Николића из Попова.[12]) Није без интереса да се овде макар помене да је пре сто-

[9]) Ф. Шишић: Летопис попа Дукљанина (Београд — Загреб 1928) 326—327.

[10]) В. Ћоровић: нав. дело 223.

[11]) Нав. дело 229.

[12]) Нав. дело 269; — Територијални развој босанске државе, Глас С. К. А. CLXVII (Београд 1935) 37.

тину година забележено предање да су Немањићи уопште пореклом из Попова.[13])

Не зна се тачно докле је ишла граница босанске државе, али су босански владари, мисли Ћоровић, од педесетих година 14 века свакако држали и северни део Попова.[14]) Попово је отада делило политичку судбину босанске државе односно државе Херцега Степана, с том разликом да је пало под Турке раније него остала Херцеговина; већ од 1465, дакле још за живота херцега Степана († 1466), Попово и суседни предели су у турској власти, а 1467 херцег Влатко, син херцега Степана, слао је своје људе да пљачкају Попово.[15])

Попово је у Средњем веку било жупа. Као »попьпвьска жупа« помиње се изричито у повељи краља Уроша I (1254—1264) којом он потврђује дарове кнеза Мирослава (умро 1198) манастиру св. Петра на Лиму.[15a] Тачне границе те жупе нису познате. Значајно је да се у писаним изворима из тог доба ретко кад помињу и поједина насеља у Попову, него се у Дубровнику цео крај обично узима као једна целина и само се бележи: Попово, из Попова, и сл. И у првом писаном споменику из само Попова Попово се означава као једна политичка целина, »опћина«: у трећој четвртини 13 века упућено је »от поповске опкине«дубровачком кнезу и градској опћини писмо у ком се говори о станку који треба да се одржи између њих.[16])

Као старешине у Попову се помињу и кнезови. Тако напр. од 1313 помиње се поповски кнез Мужибрад, док је у то време поповски жупан био Богдан, унук кнеза Андрије.[17]) Жупани су обично били властела из саме жупе, који су, у свом управном подручју, имали земљу и родбину. Они су имали и своје мало дворско особље. Тако напр. 1284 помиње се Славомир, стегоноша (confalonarius) жупана Тврtка у Попову.[18]) Кнезови у Попову помињу се и у 15 веку, и то из реда властеле, тако да изгледа да је звање кнеза било више од жупана.

Становништво и насеља

Познати су по имену неколики властеоски родови у Попову. На првом месту су већ помињани Николићи, који су водили порекло од кнеза Андрије, односно од кнеза Мирослава, брата Нема-

---

[13]) А. Гильфердинг: Собраније сочиненија III (Санкт-Петербург 1873) 340; Љ. Ковачевић: Неколика питања о Ст. Немањи. Глас С. К. А. LVIII (Београд 1900) 36.

[14]) В. Ћоровић: Хисторија Босне I 235, 247, 256.

[15]) Мих. Динић: Земље херцега Светога Саве. Глас С. К. А. CLXXXII (Београд 1940) 247, 250.

[15a]) Ст. Новаковић: Законски споменици (Београд 1912) 595.

[16]) F. Miklosich: Monumenta serbica (Viennae 1858) 7; Г. Чремошник: Босанске и хумске повеље Средњег вијека. Гласник Зем. музеја, Н. с. III (Сарајево 1948) 140—142.

[17]) В. Ћоровић: нав. дело 235.

[18]) К. Јиречек — Ј. Радонић: Историја Срба III (Београд 1923) 19.

њина. Вероватно да истој лози припадају и они Николићи који се помињу крајем 14 и почетком 15 века: Николићи с кнезом Вукославом на челу поставили су 1396 нове царине, које су тешко погађале дубровачку трговину (јер је кроз Попово ишао важан трговачки пут из Дубровника у унутрашњост).[19]) Такав сукоб поновиће се и 1418; на протест Дубровчана, босански краљ Остоја укинуо је, 23 марта 1418, царину у Попову коју је био поставио кнез Гргур Николић-Вукосавић на месту Заблатку (у дну Попова код Хутова), па ју је држао и после забране.[20])

Веома знатни властеоски родови у Попову су били Санковићи и Чихорићи. Год. 1332 први пут се спомиње жупан Милтен Драживојевић, а последњи пут 1343. Год. 1335 заједно са сином Санком отео је у Оногошту стоку и робу једнога Менчетића из Дубровника, а слична му дела помињу се и доцније. Његов син Санко био је најпре жупан а после казнац. Шездесетих година 14 века Санко одржава врло живе везе са Дубровником: у сталној су преписци, Дубровчани му шаљу посланике, одржавају с њим станке, итд. 1367, у устанку против бана Твртка, учествовао је и Санко, али је бан Твртко успео са својом војском да Санка изагна из његове области у Попову, и он се склонио у Дубровник. Међутим, Санков син Бељак помиње се већ од 1370 као главар у Попову; жупан Бељак имао је и брата војводу Радича. Санковићи су држали Жабско, Попово, Дабар, Површии и Невесиње. Почетком 15 века потпуно су сатрвени. 1404 заробљен је и ослепљен војвода Радич а његове области прихтавио Косача.[21])

На стећку на гробу Полихроније или Радаче, жене жупана Ненца Чихорића, која је умрла у време краља Твртка, тј. између 1377—1391, је опширан натпис. У натпису се помињу њени родитељи и сродници. Била је ћи жупана Милтена Драживојевића а сестра казнаца Санка. По мужу је била снаха жупана Братка, »слуге« Дабижива и тепчије Стипка. Син јој је био Дабижив. Чихорићи су носили још и име Друговићи (до 1356). Поуздано се Чихорићи у Попову помињу од 1335: Градоје Чихорић са својим људима у селу Котезима на Попову, а од 1336 жупан Ненац. Дубровчани су имали доста неприлика са тим Чихорићима. Сва лица из натписа у Величанима помињу се често у дубровачким актима. Последњи помен једног властелина Чихорића — жупана Дабижива — је из 1399. Јиречек је нашао да се у 15 веку помињу неки мали људи у Дабру и у Приморју под именом Друговићи и Чихорићи, али не верује да би они могли бити потомци поповских Чихорића; један од таквих, Балдовин Чихорић, опљачкао је 1423 једног Дубровчанина испод Чваљине у Попову.[22])

---

[19]) В. Ћоровић: нав. дело 353.

[20]) М. Пуцић: Споменици српски I (Београд 1858) 133, 143; Ф. Миклошић: нав. дело 280.

[21]) К. Јиречек: Властела хумска на натпису у Величанима. Гласник Зем. Музеја IV (1892) 283—285; В. Ћоровић: Историја Југославије (Београд 1933) 176; — Хисторија Босне I 295; Мих. Динић: пом. рад 159.

[22]) К. Јиречек: пом. рад 279—283, 285; Љ. Стојановић: Стари српски записи и натписи, бр. 176; Ф. Миклошић: нав. дело 243.

Један од Чихорића, Никола звани Вратко, син Вратка Чихорића утопио се 1349 чак у Нишави а сахрањен је у цркви св. Николе у Куршумлији.[23]) Чувени дубровачки род Охмућевићи доводили су у 16 веку себе у сродничке везе са Чихорићима.[24]) Како су се Охмућевићи служили и фалзификованим повељама, њихова тврђења не могу се примити са сигурношћу. Чихорића има и данас, и то само у Чваљини. До недавног времена су се сахрањивали у Величанима у истом гробљу у ком и Чихорићи из 14 века. Сада су ти Чихорићи у Чваљини обични сељаци. А Балдоњин из 1423 није морао бити обични сељак: пљачком су се бавили и његови рођаци жупани.

Данашње село Галичићи чува у свом имену успомену на властеоски род Галичиће, који се не помињу у објављеним дубровачким споменицима, али се о њима зна по надгробном натпису у гробљу код цркве у Величанима: ту је био сахрањен »Рађ Галчић на својој (земљи) на племенитој«.[25]) То необично презиме Галичићи живи и данас у Руми, у Срему. Непознато ми је да ли има какве везе између њих и некадашњих Галичића у Попову. Око 1400 био је поповски кнез Влатко Вучетић,[26]) а 1461 помиње се у Завали кнез Владислав.[27]) Свакако да је било и других властеоских родова у то време у Попову.

Дубровчани су у накнаду за земље које су држали и обрађивали у Хуму плаћали особит данак, могориш, хумским господарима. У 14 веку они су могориш плаћали поповским племићима Дедићима, као наследницима хумских господара. Огранци тог рода су били Радобратићи, Десеновићи, Дружићи, Доброковићи и Радостићи.[28]) Тај род се у другим изворима зове друкчије, и ја нисам у могућности да утврдим који је облик правилан. 1332 право на могориш полагао је и босански бан, а Дубровчани доказивали да се могориш плаћа по старом обичају једино Дудићима из Попова, који су обвезани да чувају страже и бдеју на границама Дубровачке републике. Хроничар Ј. Растић, говорећи о истом догађају, бележи презиме као Будићи.[29]) Нису ми приступачни извори у оригиналу, те не могу рећи какав је однос презимена Дудићи, Будићи и Дедићи: да ли оно Дедићи, ако је тај облик правилан, не значи, као што узима В. Ћоровић, уопште, коленовићи, племићи.[30])

---

[23]) Љ. Стојановић: нав. дело, бр. 10.013.

[24]) А. Соловјев: Постанак илирске хералдике и породица Охмућевића. Гласник Скопског научног друштва XII (Скопље 1935) 85—86.

[25]) Љ. Стојановић: нав. дело, бр. 4889; Ћ. Трухелка: Осврт на средовјечне културне споменике Босне. Гласник Зем. Музеја XXVI (1914) 233; Влад. Скарић: Стара босанска властела у данашњој топономастици. Гласник Географског друштва VII—VIII (Београд 1922) 136.

[26]) Гласник Зем. Музеја II (1890) 17; В. Ћоровић: Хисшорија Босне I 366.

[27]) В. Ћоровић: нав. дело 539.

[28]) Нав. дело 124, 252.

[29]) Libri reformationum, V. Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium XXIX (Zagrabiae 1897) 356—357; S. Nodilo: Chronica Ragusina J. Restii... Monumenta XXV (1893) 124.

[30]) В. Ћоровић: нав. дело 252.

У једном списку племићких родова босанског краљевства, али из времена знатно после пропасти босанског краљевства, те стога веома непоузданом, помињу се и ови племићки родови из Попова: Богашиновићи, кнезови поповски, Тврtковићи из Драчева у Попову и Крстило или Павловићи, кнезови de Trubinie (Требимња?), Popovo et Sonangliae (Зажабље?), али пореклом из Мостара.[31]) Не помињу се ни у каквом другом извору нити на њих има успомена у Попову.

У дубровачким актима помињу се и обични људи из Попова, али редовно на такав начин да се из тих података не може дознати много о насељима, становништву и начину живота. Наиме, обично се људи помињу само по имену и каже се да су из Попова.

Веома је значајно да је у Средњем веку у Попову задуго било робља, односно да је робље из Попова продавано. Тако напр. Обрад Будановић из Попова продао је 1281 робињу Обраду из Босне Дубровчанину Бернарду Куртешу де Мајорика.[32]) А по Јиречеку, у Попову је још у 15 веку било продаје робља.[33])

Иако се у писаним споменицима обично говори само о Попову као да оно претставља једно насеље, помињу се, ипак, и поједина села, из чега се види да је Поповим и тада називана група села, али се на основи тих помена не може утврдити шта је све у Средњем веку улазило у састав Попова и како се у Средњем веку мењао појам Попова. Тако се помињу 1335 Котези у Попову.[34]) Али ти Котези нису оно исто село Котези које се помиње доцније, 1399, кад је босански краљ Остоја уступио Дубровчанима нека села између Курила и Стона, међу којима су и Котези између Подимоча и Затока.[35]) То друго село Котези постоји и данас али се налази изван Попова. Село Голубинац се помиње већ 1285, у време поповског жупана Тврtка, када је становник тог села Прводраг Обрадић имао спор с једним Дубровчанином.[63]) Међутим, 1413 помиње се Радовац Трдошевић из Голубинца (Radovaç Terdosevich de Golubinaç) као човек војводе Павла Раденовића.[37]) Павле није држао Попово, и вероватно да се Голубинац, који је у брду изнад поља, тада није рачунао у Попово. Год. 1423 помиње се Чваљина,[38]) а 1372 и 1436 Завала.[39]) Угарски краљ Матија даровао је, 2 новембра 1465, фра Александру Дубровчанину, опату Телкибање, неколико села у жупама Луци, Требињу и Драчевици и у Попову Дубљане, Грмљане и Галчиће.[40]) Та три села постоје и данас у Попову под тим именима.

---

[31]) E. Fermendžin: Acta Bosnae (Zagreb 1892) 560—561.

[32]) Др. Г. Чремошник: Историски споменици Дубровачког архива, сер. III, св. 1 (Београд 1932), бр. 168.

[33]) К. Јиречек — Ј. Радонић: нав. дело IV (1923) 189.

[34]) К. Јиречек: пом. рад 281.

[35]) Ф. Миклошић: нав. дело 234.

[36]) T. Smičiklas: Codex Diplomaticus VI (Zagrabiae 1908), br. 441.

[37]) Мих. Динић: пом. рад 164.

[38]) К. Јиречек: пом. рад 283.

[39]) Пом. рад 285.

[40]) Ф. Миклошић: нав. дело 494.

У једној повељи арагонско-напуљског краља Алфонса V херцегу Степану, изданој 1444, помиње се и некакав град Поповски у Попову (Popohosti V popohu, castello con contato), који иначе под тим именом није нигде забележен. Сасвим је оправдана претпоставка М. Динића да то и није право име, него само придев од Попово, и да је тај град био на брду Клисури изнад Завале, где има градских рушевина.[41])

Поводом великог натписа на надгробном споменику Полихроније-Радаче, жене Ненца Чихорића, Јиречек износи како у споменицима из Средњег века није нашао име села Величана, али је нашао да се помиње село Велика Вас (1388, 1436) или Вељa Вас (1466) у Попову па сматра да је то једно исто, утолико пре што се помиње 1436 заједно са Завалом.[42]) Јиречек ту није у праву. Наиме, облик Величани упућује да је село прозвано по људима пореклом из неке Велике, а баш једна Велика је била у близини Попова у Дукљаниново време (в. горе). У Попову, пак, има пусто село које се зове Вељa Села, и то би могло бити то село што се помиње у Средњем веку.

Котези, Голубинац, Чваљина, Завала, Дубљани, Грмљани, Галчићи и Вељa Вас нису и једина села која су постојала у Попову у Средњем веку: тада су постојала и сва остала села у којима има средњевековних гробаља (в. стр. 49—56).

У Завали је стари српски манастир посвећен Ваведењу св. Богородице. Не зна се кад је основан. Нема помена о њему из Средњег века — најстарији познати помен је из 1514 — али В. Ћоровић мисли, на основи разних посредних доказа, да је манастир из Средњег века.[43]) Ниже манастира, у самом селу су рушевине зване Петковица. Ту је била стварно црква св. Петра, која се помиње 1541, 1599, 1652.[44]) Око тих рушевина је средњевековно гробље, па је несумњиво и црква постојала у Средњем веку. (На том месту су вршена ископавања 1957, али резултати нису још објављени.) И око неких других црквица у Попову су средњевековна гробља (Пољице, Величани, Струјићи, Равно и др.).

У суседству Попова је мања брдска предеона целина Бобани, Нахија Бобани, која је и у Средњем веку имала посебан положај. Наиме, у Средњем веку Бобани су били влашки катун, који се 1430 помиње као посед војводе Сандаља Хранића.[45]) Нема иначе помена да је и у самом Попову било романских Влаха. Сточари Власи у Попову помињу се под крај овог периода: 1463, у време коначног пада Босне, дубровачка Влада овластила је стонског кнеза да прими у Стон Влахе из Попова способне за одбрану, а њихове породице са стоком да склони на острва.[46]) Уколико у Попову и има топографских

---

[41]) М. Динић: пом. рад 184.

[42]) К. Јиречек: на озн. месту.

[43]) В. Ћоровић: Херцеговачки манастири. Завала. Старинар, III серија, I (Београд 1923) 210.

[44]) Пом. рад 222—223.

[45]) Ћ. Трухелка: Конавоски рат (1430—1433). Гласник Зем. музеја XXIX (1917) 160.

[46]) И. Божић: Дубровник и Турска у XIV и XV веку (Београд 1952) 165.

назива романског порекла, какви могу бити, напр. Вардена у Пољицу, Нин у Хутову, Бисацине у Струјићима, Вардиште у Трнчини, Капа у Трнчини, Барлета под Чваљином, и др., она могу бити успомена на раније домаће романизовано становништво или последице романских утицаја, који су овде били прилично осетни.

Становници Попова у Средњем веку су били Срби. Значајно је да су у њему дуго времена знатну улогу имали Николићи, потомци кнеза Мирослава, брата Стевана Немање. Не може се рећи да ли су сви становници Попова у Средњем веку били православне вере, али су православљу припадали виши друштвени редови, властела, о чему најречитије сведочи гроб монахиње Полихроније.[47]) С друге стране, обзиром на близину Дубровника, могло је бити и католика, већ и стога што су многи Поповци годинама радили у Дубровнику, неки се и насељавали (и морали тамо прећи у католичку веру), па одатле утицали на своје сроднике. Да ли је било доцније, пошто је Попово ушло у састав босанске државе, припадника односно чланова босанске цркве, непосредних података нема.

Привредне прилике

Становништво Попова у Средњем веку живело је вероватно од земљорадње у првом реду, али земљорадња, изгледа, није ни тада давала никакве вишкове који би се могли извозити. Виноградарство у Попову, које је данас готово безначајно, мора да је тада било боље развијено. Наиме, када се 1396 у Дубровнику разболео Иван Канижа, надбискуп острогонски и загребачки, који је био у граду као члан пратње краља Сигисмунда, поповски кнез Вукосав Николић, како прича један хроничар, послао му је на дар малу количину неког скупоценог вина. Пошто је по дубровачким законима било забрањено уношење страних вина у Дубровник, Сенат је сазвао Велико веће, које је допустило да се то вино унесе.[48] Сточарство је било главни извор издржавања и оно је давало и вишкове за извоз, о чему речито говори једна одлука дубровачког Већа умољених: 5 октобра 1301 одлучено је у том Већу да људи из Попова могу слободно да долазе у Дубровник и да собом догоне стоку, сир и друге намирнице и да их продају у Дубровнику како најбоље могу.[49])

Поповци су били у најтешњим везама са Дубровником, па су тамо извозили и дрво за израду буради, стрела и балиста,[50]) што значи да је тада било више шуме и да је шумска привреда била од већег значаја. Тада је у Попову скупљан и руј и преко Дубровника извожен у Италију.[51]) Карактеристично је да је у то време из Попова извожено и сточно ђубре у Дубровник.[52])

---

[47]) К. Јиречек: — Ј. Радонић: нав. дело III (1923) 98.

[48]) Monumenta XXV (1893) 182—183.

[49]) Libri reformationum, V. Monumenta XXIX (1897) 10.

[50]) К. Јиречек — Ј. Радонић: нав. дело II (1923) 36; III (1923) 228.

[51]) Нав. дело III 178.

[52]) Нав. дело 199.

Дубровачки поданици су давали стоку поповским сељацима да је сељаци напасају и негују, с тим да добитак деле, и узимали у закуп њиве у Попову.[53]) Такви односи трају и данас. Сем продаје робља у Дубровник, било је и тога да су чељад из Попова ишла у службу у Дубровник где је доста света из унутрашњости налазило запослења: женске као послуга у домаћинствима, а мушкарци у трговини и занатима. Тако је 24 јула 1282 Радост, кћи Обрада из Попова, ступила у службу, за десет година, код Маринка Проданелија.[54]) Данас су Поповци надалеко познати као вешти каменари и зидари, који те послове уче сада код својих кућа. Међутим, у 14 веку код зидара у Котору и Дубровнику помињу се шегрти из Рудника у Србији и из Попова.[55]) Тим путем је, вероватно, поменути занат и дошао у Попово.

Кроз Попово је пролазио пут из Дубровника у унутрашњост, којим се кретао жив трговачки саобраћај. Дубровачки трговци имали су да се боре у то време и с особитим неприликама: сем тога што су поповска властела ометала њихову трговину постављањем царина (в. горе), нису били ретки ни разбојнички напади на њихове караване и на имовину, и Дубровчани су се често жалили на »људе« поповске властеле који су вршили пљачку и убиства.[56]) Ти људи су вршили разбојништва свакако са знањем и по наређењу својих господара, који се, у том погледу, нису нимало разликовали од феудалаца другде у Европи. Али властела су ударала и на своје поданике. Тако је поповски жупан Тврtко (jupanus Tuerdicus de Papoa) отео 1282 од Радена де Звефце 12 брава и 2 краве које му је био дао Дубровчанин Михо де Цепре на траву (ad pascendum).[57])

Исељавање и досељавање

Дубровник, тада веома напредан и богат град, привлачио је Поповце великом снагом. У Дубровнику је било могућности зараде и било мира и безбедности, а у Попову су сељаци били под притиском тешких обавеза према обесној властели. Већ у 13 веку било је у Дубровнику родова пореклом из Захумља,[58]) а од 14 века у Дубровнику и на дубровачком тлу се јављају исељеници из Попова, Требиња и др.[59]) Тако је, на пример, 20 јануара 1346, примљен за дубровачког грађанина Миљен Волциковић (Millen Volzikouich) из Попова.[60]) Било је и удаје Поповки у Дубровник: Радовац, бивши слуга Д. Менчетића, потврђује да је примио »прћију« своје жене Станине, кћерке Деска из Попова.[61]) Дубровчани су имали својих поседа у

---

[53]) Нав. дело 183, 198.

[54]) Г. Чремошник: нав. дело, бр. 215 (стр. 85).

[55]) К. Јиречек — Ј. Радонић: нав. дело III 202.

[56]) Нав. дело 46—47; К. Јиречек: Властела хумска... 281—283.

[57]) Г. Чремошник: нав. дело III/1, бр. 263 (стр. 93).

[58]) В. Ћоровић: Хисторија Босне I 233.

[59]) К. Јиречек — Ј. Радонић: нав. дело 176.

[60]) Libri reformationum, I. Monumenta X (1879) 220

[61]) Г. Чремошник: нав. дело, бр. 188 (стр. 75)

Попову, па су и ти поседи били привлачни за сељаке, као што се види из једног писма Дубровчана од 30 новембра 1400 војводи Павлу Раденовићу: на неки његов приговор јављају му да на земље у Попову, које су добили од краља, није примљен ниједан човек, откако су их добили, сем оних људи који су се затекли на њима.[62])

Прилике у Попову су се погоршале и исељавање појачало, када је загрозила опасност од Турака. Турске провале у Босну биле су повод да су многа властела и сељаци бежали из Босне на дубровачку територију. Тога је било већ 1386 и 1388, приликом првих турских провала у Хум.[63]) А када су 1462 почели турски походи према Босни, већ тада је Веће умољених обећавало херцеговачкој властели и »другим људима« из Требиња и Попова уточиште на својој територији са чељади и стоком у случају опасности од Турака.[64])

Не може бити сумње да је у то време, у позном Средњем веку, било и досељавања у Попово. Писаних вести о томе нема, а на предање се уопште за тако далеко време не треба ни ослањати. Назив села Величана, као што сам поменуо, поуздан је доказ да је у Средњем веку било досељавања у Попово. Један од испитивача суседног полуострва Рата, позивајући се на дубровачког хроничара Ј. Растића, тврди да су и сви племићи и имућнији људи, који су преживели рат 1399, иселили у Попово, пошто су Дубровчани добили Приморје и уредили га на свој начин.[65]) Да су се људи из приморја тада исељавали, о томе не може бити сумње, а може се само претпоставити да су селили у Попово као најближи крај. Растић, који се интересовао више за тај догађај, каже како је Република одузимала земље и куће од становника Приморја и давала их дубровачким племићима и грађанима, што је изазвало велико незадовољство.[66])

Преглед остатака из Средњег века

Поново обилује гробљима из Средњег века, мање другим старинама. По самом дну поља нема готово никаквих гробаља. На Кономики, крај корита Требишњице, под Грмљанима су две »грчке плоче«, а испод Драчева су два крста у пољу. Ти ретки гробови по пољу не могу се узети као доказ да је по самом дну поља било насеља: то су вероватно гробови утопљеника или погибалаца, јер је обичај да се такви сахрањују на месту где се нађу, а има и појединачних таквих гробова и из новијег времена, па се зна чији су.

Иначе, средњевековни гробови и гробља су по насељима и веома често око цркве, па се на истим местима и сада врши сахрањивање. С друге стране, та су гробља често на праисториским гомилама или поред њих. Тако напр. у Пријевору између Трнчине и Равног, на самом путу су гомила, средњевековна некропола и новије гробље,

---

[62]) М. Пуцић: нав. дело 32—33.

[63]) В. Ћоровић: нав. дело 318—319; И. Божић: нав. дело 8—9, 46.

[64]) Monumenta XXV (1893) 361; И. Божић: нав. дело 162.

[65]) Н. З. Бјеловучић: Повијест полуотока Рата (Пељешца). (Сплит 1921) 129.

[66]) Monumenta XXV (1893) 185—186.

а мало даље одатле на једној гомили седам стећака. »Грчка гробља« су уз цркве у Пољицу, па око цркве на Илијиној Главици у Седларима (и још на четири места у селу), око цркве у Грмљанима и по брдима изнад села, код цркве у Голубинцу и у Беленићима, преко 20 плоча око црквених рушевина на Петковици у Завали и, сем тога, било их је у Будину Долу, Над Локвом, на Бријегу, на Челињаку и др. по Завали, око цркве у Орахову Долу, око црквава Митровице и Ивања у Равном (фот. 11), код цркве св. Ђорђа у Трнчини и другде

Фот. 11.
»Грчка« плоча са стубом код цркве св. Митра у Равном

по селу, код цркве у Дријењанима, код цркве у Дубљанима (која је и сама начињена од стећака) и другде по селу, код црквава у Драчеву и Величанима, код цркве у Орашју и још на два места у селу, око цркве и посебно испод Марића у Струјићима (фот. 12), око црквине у Брођанцу.

Велико средњевековно гробље у Требимњи — око стотину плоча — звано Спасово гробље и Спасова црква, је у средини села (фот. 13). И црква и то гробље су стварно на једној гомили, а у непосредној близини велика гомила. У Рупном Долу је Дубровач (или Дубравач) — Камен, где је око 20 плоча, а једна недалеко одатле где је клесана и остала неупотребљена. За то гробље се казује да је сватовско. На превоју Тријенсли, на путу из Рупног Дола у Требимњу, је гомила и на њој стоји 11 плоча, а неколике плоче и стари крстови се виде и код сеоске цркве.

Фот. 12.
Крст на Гребљу под Маријима у селу Струјићима

Фот. 13.
Група стећака даље од цркве у Требимњи

ANU ВіН АНУ БиХ

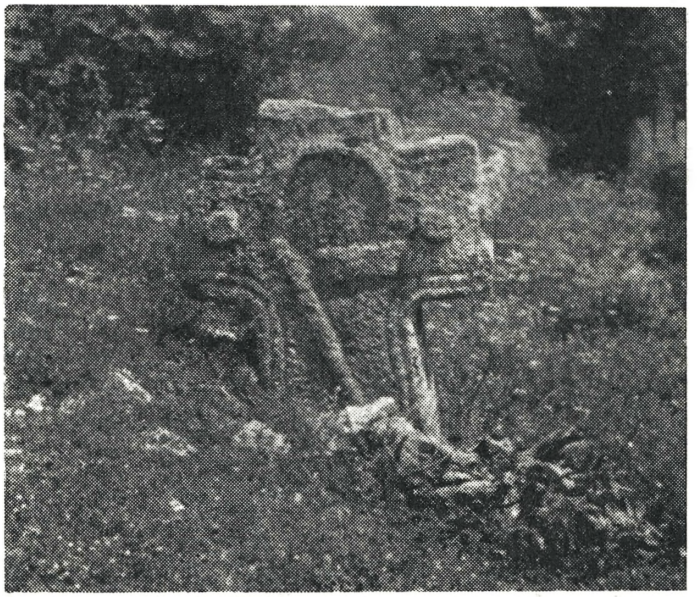
Неколико великих и лепо тесаних плоча је на равни Близницама а близу једне гомиле у селу Пећини, а две су наврх једног брега у близини. Близу прве некрополе је једна гомила. На Црквинама у Хутову, где је велико католичко гробље у коме се село сахрањивало до око 1875, има око 50 правилно тесаних средњевековних плоча: недалеко одатле а ближе сеоској капели су Карасовице, где је на једној гомили седам стећака у облику плоча и један у облику сандука. Капела је на месту Округлашу или Калужама. Ту су и две гомиле: на мањој, ближе цркви, је једна плоча. На Лишћима између Зелениковца и Попратнице су »грчке плоче«. То је место раније служило као састајалиште (»мевцет«) људима из читавих Чарића и Граца. Стећака има на шест места по Цицрини (на три места су уз њих садашња гробља), у Чваљини у сва три сеоска гробља и на Дријенцима, у Котезима, у Кијеву Долу, под Вељом Међом, у Дврсници, па у Дубравици, и др.

Фот. 14.
Некропола у Величанима: стећци с аркадама западно од цркве

Највећа и најважнија средњевековна некропола је у Величанима, на којој су и два већ раније помињана стећка са натписима. На тој некрополи очувано је још доста стећака на већој површини око цркве. Западно од цркве су стећци углавном равног облика (сандук), има их и на слеме и у облику плоча; уз неке је и мален стуб (фот. 14). Издваја се један крст уз северозападни угао цркве, необично украшен (фот. 15). Источно од цркве су велике плоче — у свему 15 плоча и 1 сандук; уз плочу је или крст или велик стуб, а на сту-

бовима знак крста (фот. 16, ск. 1). Једна плоча је широка и дугачка по 230 см, а уз њу крст висок 180 см изнад земље. И крст и плоча су били орнаментовани. На плочи се једва разазнају ужета којима је

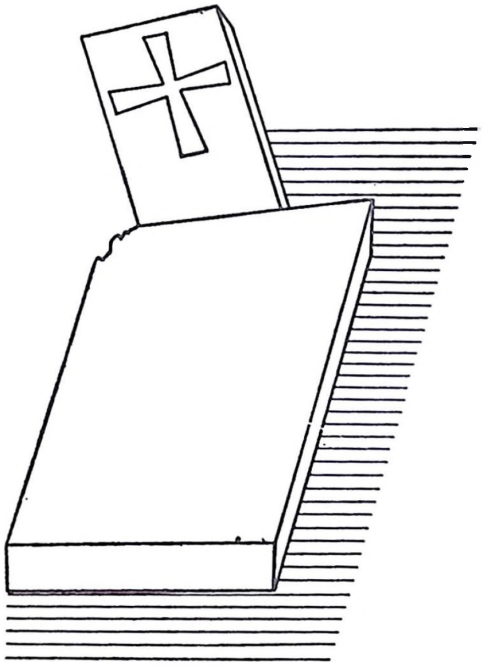
Фот. 15.
Старински крст уз северозападни угао цркве у Величанима (висок 90, широк 80см)

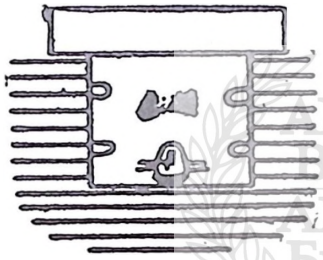
Фот. 16.
Некропола у Величанима: гробови источно од цркве (плоче, стубови и крстови)

ANU BiH АНУ БиХ

површина била подељена на неколико поља. Једва се разазнају и шаре: спирала са гроздом и полумесец. Има и слободних стубова (фот. 17). Под једном плочом видео сам врло лепо озидану гробницу са доста костура. У зидовима гробнице са обе стране су ослонци за ноге, за силажење у гробницу (ск. 2). Гробница је, дакле, служила као гробница за вишекратно сахрањивање, као костурница, као што и сада чине имућнији родови у Попову и што је обичај у Средњој Далмацији. Пошто је у православној цркви био обичај да се према апсиди сахрањују свештена лица, можда се и разлике у надгробним споменицима источно од цркве у Величанима према онима што су

Ск. 1.
Изглед средњевековних гробова у Величанима: плоча и усађен крст

Ск. 2.
Вертикални пресек једне средњевековне гробнице у Величанима

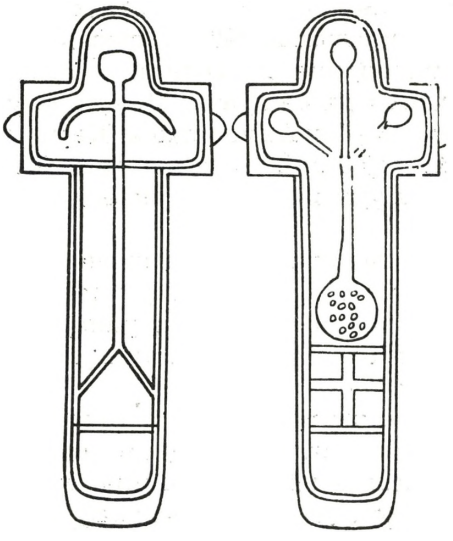
западно од цркве могу свести и на разлике у друштвеном положају и црквеном чину покојника. У Величанима има још једна мања средњевековна некропола — Гребље — у Коњувима (један стуб и неколико плоча). У брду изнад Величана има једна плоча која је остала на путу.

Стећци у облику плоча су у огромној већини у Попову, па подизање таквих надгробних споменика стога треба сматрати као регионалну карактеристику тога краја у Средњем веку. Можда Средњем веку припада и велики крст који лежи оборен код католичке цркве у селу Равном (ск. 3). Не знам да ли је ту био и постављен или је однекле донет. На њему се јавља веома упрошћен лик човека.

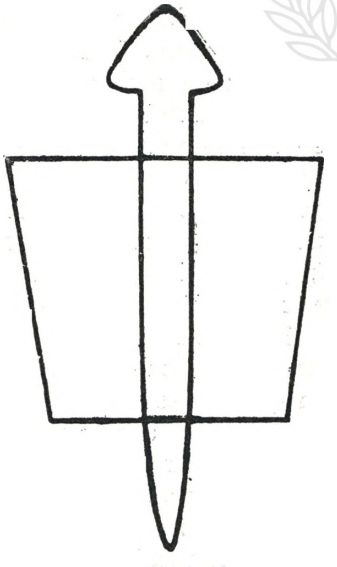
Пада уочи да су украси и натписи, сем на некрополи у Величанима, веома ретки на стећцима у Попову. На једном стећку у Струјићима, ниже махале Марића, био је натпис али се сада једва разазнаје неколико слова; на стећцима код цркве у Струјићима има само оскудних конвенционалних орнамената. Вреди да се посебно помене

Фот. 17.
Стуб на средњевековном гробљу код цркве у Величанима

Ск. 3.
Две стране великог крста код католичке цркве у Равном

Ск. 4.
Штит и мач на једној средњевековној плочи у Пољицу

ANU BiH АНУ БиХ

да је једна плоча у Пољицу украшена грубо израђеним штитом и мачем (ск. 4).

На стећцима на месту Карасовицама у Хутову јављају се као украси аркаде, а на великој некрополи Спасовом Гробљу у Требимњи само око једне плоче је исклесан тордирани орнаменат (уже), а на стећку у облику сандука, при врху усправних страна, цик-цак црта.

Савремени родови у Попову немају више никакве везе са стећцима ни кад се сахрањују поред њих. Такве везе немају чак ни Чихорићи, иако се по чувеном натпису зна да су неки стећци код цркве у Величанима припадали њима. Нема ни тога да би се та гробља нарочито поштовала. Десило се да је пред последњи рат у Величанима један човек узео једну плочу са гробља и од ње начинио стубове за одрину. Пошто су му, после тога, почела да умиру чељад, ишао је ради савета једном гатару у Билећи. По налазу гатара, он је био оскврнуо неки »вакуф« пред кућом. Дошавши кући, саставио је кланфама стубове и као плочу ставио на првобитно место. Што су се у Попову обилата средњевековна гробља очувала добро, има да се захвали највише и у првом реду чињеници што свуда има камена у обиљу и што стећци својим положајем не претстављају сметњу ни саобраћају ни обради земље.

Средњем веку припадају и рељефи у стени на улазу у пећину Вјетреницу са претставама сцена из лова. Људи имају шиљате капе и хаљетак до колена; 1954 те рељефе су неки посетиоци Вјетренице премазали дебелим слојем катрана, тако да сам мало шта могао да видим.

Опште је народно предање у Попову да су некада у том крају живели »Грци« и да су сва та стара гробља са стећцима »грчка«. Тих Грка је нестало, кажу једни, због велике глади: била таква суша да поље није рађало седам година; други кажу да су се они иселили у Турску. У Грмљанима сам слушао (1932) предање да су ти Грци, кад су им дотужиле рђаве године, преселили у Турску, и то уз турску помоћ, и да су чак хтели да се врате. Можда је у том предању каква успомена на стварне сеобе: Ахмед-паша Херцеговић, син херцега Степана, који је у Малој Азији основао град Херсек, могао је поред себе имати и својих људи из Херцеговине који су га пратили или које је он населио.

Предања о Грцима као старом становништву сусрећу се и другде: у Далмацији, Босни, осталој Херцеговини, Црној Гори и западној Србији. Врло је вероватно да је тим именом означавана ранија верска припадност становништва, тј. да су били становници православне (грчке) вероисповести.[67])

Чести су по оквиру Попова ороними изведени од личног имена Илија. Пошто се уопште не сусрећу ороними изведени од других личних имена, која су у народу и чешћа него име Илија, сва су та имена уствари по пророку Илији, који је у хришћанству заменио стара божанства којима је вршен култ на висовима. Стога и све такве називе и места треба сматрати успоменама из веће старине односно

[67]) Мил. С. Филиповић: Рама у Босни. Српски етногр. зборник LXIX (Београд 1955) 25.

прехришћанским култним местима. У Требињској Шуми је место Св. Илија и на њему је црква Св. Илија. Врх планине Жабе зове се Илино Брдо; просек Вратло дели тај Врх од другог који се зове Црквина и на ком има мала гомила. Такви ороними се сусрећу и изнад Орахова Дола (Илино Брдо, 982 м), Орашја (Илина Глава, 804 м) и Грмљана (Илино Брдо, 848 м), па даље у Бјеласници изнад Драпића (Илија, 1338 м) и др.

На овом месту корисно је напоменути да су се под утицајем казивања школованих људи и литературе почеле стварати нове легенде о старом становништву. Тако сам у Попову слушао да су ту некада живели Ћилиорци и Богомољци, тј. Илири и богомили.

3. Турско доба

Турско освајање Попова и његов значај

Турци су освојили Попово брзо после освојења Босне а знатно пре него што су коначно освојили Херцеговину. Међутим, турски долазак у Попово и Херцеговину није био никакав неочекивани догађај: он се спремао већ деценијама пре тога, може се рећи од битке на Марици 1371. Први упад Турака у саму Херцеговину био је већ 1388 године. Пошто су осигурали свој утицај у вазалној Србији, Турци су кренули на даља освајања према западу и у низу војничких и политичких акција завладали су Босном. Освајање Босне, као и освајање Србије, ишло је сукцесивно; тако је било и с Херцеговином. Становништво Херцеговине имало је, дакле, доста времена и прилике да се упозна са Турцима, пре него што су му они постали господари.

Док су трајале борбе Турака са Мађарима 1475—1476, Турци су се били потпуно средили у Херцеговини. Они су већ имали своје војводе или субаше у Мостару, Благају, Невесињу, Требињу, Церници, Бањанима; диздаре у Почитељу и Острогу, кадије у Фочи, Благају и Требињу. Њихови главни сарадници у тим крајевима били су махом Срби.[68]) Са незнатним прекидима, Попово ће остати под Турцима све до 1878.

Турци су у наше земље дошли не само као освајачи, него и као носиоци сасвим друкчијег друштвеног поретка и државног уређења и као претставници једне друкчије културе, начина живота и погледа на свет. Изгледа, међутим, да у Попову и Доњој Херцеговини та промена није изазвала веће потресе. Чак није из земље избегла ни сва властела, иако је била тим највише погођена, а имала особито повољну прилику да се склони у приморје. Вероватно су и сами Турци имали својих разлога да се чак ослањају на стару властелу: тако нпр. још дуго после турског освојења у Доњој Херцеговини истичу се својим положајем и угледом Милорадовићи или Храбрени, властеоски род из Средњег века који су под Турцима били спахије све до у 17 век. Значајно је да су Турци 1476 дали Требиње и Попово на управу Србину Хераку Вранешу, који је стекао заслуга сарађујући са Хамза-бегом, другим турским санџакбегом у Херцеговини,

[68]) В. Ћоровић: нав. дело 602—603.

али је већ 1477 укинута Херакова област као посебно тело; те године Турци су извршили и попис Попова, а од 1478 Требиње и Попово су један турски кадилук.[69])

Херак је имао велики зеамет са приходом од 28.975 акчи. Зеамет се састојао од 41 села, 27 чифлука, 412 кућа. Поред тога, он је имао и велики број чифлука.[70])

Према томе, очигледно је да су Турци у прво време своје владавине у Херцеговини и у Попову имали снажног ослонца и у домаћем српском становништву, које је свакако било сито међусобних борби властеле и њихове бездушне експлоатације: чак и обична пљачка имовине била је стално на дневном реду. У том погледу Турци су сигурно унели извесно олакшање и смирење.

Прилике у старије турско доба

Веома су оскудне непосредне вести о етничким и друштвеним приликама у Попову у старије турско време. Значајно је, међутим, да уопште нема знакова да је у Попову било изненадних и масовних покрета у становништву услед којих би предео на махове остајао пуст, да се после у њему насели сасвим друго становништво, што је била сасвим обична појава у јужно-словенским крајевима на северу — у Србији, Босни, Војводини, Славонији и Хрватској. Стално, у току столећа, било је притицања становништва у Попово, из суседних и дальих виших предела, као што је стално било и одилажења, али су то била ситна кретања појединаца и појединих породица, чији је крајњи резултат тек после дужег времена бивао да је становништво појединих села измењено у погледу на порекло и састав, али не и у погледу на етнички карактер, јер су се дошљаци асимиловали.

И пошто се турска власт у Попову усталила, било је одатле исељавања, које су Турци спречавали, јер је то било губљење радне снаге. Тако напр. жупан Попова дошао је једном, у јулу 1483, с једним Турчином у Дубровник да тражи шест људи из Попова који су били на Мљету, а 1469 тражио је субаша Попова од Дубровника три породице насељене у Трстеном и Мрчеву.[71]) Те сеобе обичних људи свакако да нису имале политички карактер: то су биле сеобе изазване економским узроцима какве трају од давнине до у данашње доба. С друге стране има помена да су Турци у то време и сами настојали да доводе и колонизују људе, поглавито »Влахе«. Доводили су и људе с приморја.[72])

Постепено су Турци уводили у Попово своје уређење, и постепено се и у Попову ствара група муслиманског становништва, те тако долази до разбијања хомогености.

---

[69]) Нав. дело 603; М. Динић: пом. рад 250; Богумил Храбак: Херак Вранеш. Годишњак Историског друштва Б. и Х. VII (Сарајево 1955) 55—57, 63.

[70]) Недим Филиповић: Поглед на османски феудализам (с посебним обзиром на аграрне односе). Годишњак Историског друштва Б. и Х. IV (Сарајево 1952) 106.

[71]) Иван Божић: Херцеговачки санџак-бег Ајаз. Зборник филозофског факултета I (Београд 1948) 75; — Дубровник и Турска... 243, 244.

[72]) Недим Филиповић: пом. рад 107.

Како у Попову ни раније није било значајнијих места која би била економска и саобраћајна средишта за шири предео, у току читава трајања турске владавине, па ни доцније, у Попову никада није било седиште значајнијих управних или судских власти, сем што је почетком 19 века у Хутову био подигао своју резиденцију Хаџи-бег Ризванбеговић (в. на стр. 87).

Поред претставника турских власти, у Попову и даље постоје народни главари, кнезови, који се често помињу. Било је чак и војвода: 1566 приложила је манастиру Завали једну књигу госпођа Ката војводе Милоша Попрановића.[73]) Можда је и он био само турски службеник војвода.

Много је значајније завођење новог друштвеног поретка и имовинских односа према турском државном праву. Нема података да је у самом Попову било хришћанских спахија, као што су били напр. Храбрени-Милорадовићи у непосредној близини Попова, али је вероватно да их је било. Такви су могли бити Чихорићи. Али је било хришћанских спахија поуздано у селу Шћеници, које граничи са Поповим (налази се на југоистоку од Кијева Дола), и то чак до под крај 17 века: 1691 уписали су се у Општак манастира Завале спахија Ивоје и синови му спахија Радуо, спахија Секуо и Васи(лије).[74]) Више муслиманских спахија помиње се по имену у другој половини 16 и у првој половини 17 века, међу којима и један заим 1578. Један спахиски род носи име Катићи.[75]) Тада је у Попову било и јаничара.[76]) Према извештају о границама Дубровачке републике што га је 1698 предао агент Лука Барка у Једрену Александру Маврокордату, тумачу на Порти, тада је Попово било зијамет чувених Ченгића.[77]) Села: Голубинац, Кијев До, Беленићи, Орахови До, зову се једним именом Тимар. Не зна се чији је то био тимар. Према томе, бар један део поповског земљишта био је дат спахијама да они користе један део прихода.

Број муслиманских спахија у Попову временом ће опасти: у попису босанских спахија које су 1711 учествовале у бојуна Пруту помиње се само један из Попова, спахија Ибрахим, чији је тимар био у Вељој Међи (две године доцније тај тимар држи спахија Омер).[78]) Не значи да је то био једини спахија тада у Попову, али је то очигледан доказ да их је било мало.

Ма да су спахије били нешто сасвим друго него средњевековна властела, за сељаке који су раније били на властеоској а после на спахиској земљи, то није било од особитога значаја.

---

[73]) В. Ћоровић: Херцеговачки манастири. Завала... 225—226.

[74]) Вид Вулетић-Вукасовић: Напутак за свету проскомидију у завалском Општаку. Гласник Зем. музеја I (1889), св. 4, 88.

[75]) В. Скарић: Подаци за хисторију Херцеговине од 1566. до средине 17. вијека. Гласник Зем. музеја XLVIII, 2 (1931) 58—60.

[76]) Пом. рад 66.

[77]) Ј. Радонић: Дубровачка акта и повеље IV/2 (Београд 1942) 471—472.

[78]) В. Скарић: Попис босанских спахија из 1123. (1711.) године. Гласник Зем. музеја XLVII, 2 (1930) 64.

Топоним Хаси у пољу испод и изнад села Величана, па у пољу (око 70 рала) под Чваљином и Завалом као и у пољу под Вељом Међом, упућује на то да је у Попову било у раније турско време и хасова, али се не зна чији су и какви су то били хасови.

Поред зависних, у Попову је и у знатно доцније време било слободних сељака хришћана. Тако је неки Калајџија Михајло купио 1765 земљу од Михајла Налића из села Требимње, а 1815 помиње се, опет у Требимњи, да је хришћанин купио земљу од аге муслиманина.[79])

Будући погранични крај према Дубровачкој републици и према млетачком поседу у Далмацији, у ратним годинама страдавало је и Попово. Тако су се 1537 Ускоци искрцали код Сланога и опљачкали »турско« село Орахово. Приликом поновне ускочке провале 1538, Ускоци су се искрцали код Сливног и дошли у Градац, па одатле извршили велик напад на Попово.[80]) Таква страдања понављаће се и доније, особито крајем 17 века. С друге стране, становништво је трпело и од хајдука из саме Турске, особито за време великог рата 1683—1699, као и од хајдука који су били у млетачкој служби. Чак се и римска курија заузимала у Млецима, напр. 1664, да хајдуци не би узнемиравали католике у Требињској бискупији (којој је припадало и Попово).[81]) Год. 1672 ти хајдуци су опљачкали и православни манастир Завалу.[82]) Иако су се Млечани у рату 1736—1379 држали неутрално, са њихове територије су упадали хајдуци у Турску.[83]) Страдања од Сењана и од хајдука остала су у живој успомени у народном предању Поповаца, јер су Сењани не само пљачкали него и убијали поповске хришћане, старо и младо. Сењани су на својим лађама улазили у Неретву, а онда од Неретве вршили упаде у Попово. Сењани су поробили, попалили и порушили села Доњане и Веља Села, и та два села су отада пуста.

Подела хришћана у Попову на православне и католике, која је настала врло вероватно већ у Средњем веку, продубљује се под Турцима и добија све већи значај. Ма да је све до у 19 век било политичке сарадње између католика и православних, ипак је та верска подела утицала да се развију различите политичке тежње и различит став тих група према Турцима, јер су те цркве биле уједно претставници и помагачи страних сила, особито Млечића и Аустрије. Значајно је да су обе хришћанске групе односно њихове цркве развиле знатну црквену активност: граде се цркве, врши се знатна пропаганда ради преверавања из једне вероисповести у другу. Поменућу само неколико важнијих чињеница.

Један од херцеговачких православних манастира је Завала у Попову, посвећен Богородици; претпоставља се да је манастир по-

---

[79]) Х. Крешевљаковић: Капетаније у Босни и Херцеговини (Сарајево 1954) 238, 240.

[80]) В. Винавер: Сењски ускоци и Венеција до Кипарског рата. Историски гласник (Београд) 1953, 3—4, 47.

[81]) D. Mandić: Acta franciscana Hercegovinae I (Mostar 1934) 177.

[82]) Нав. дело 195—197.

[83]) Прилози за оријенталну филологију V (Сарајево 1954—1955) 147.

стојао већ у Средњем веку, али је најстарији писани помен тек из 1514, када је Божо син Радославов из Орахова Дола продао један виноград Серафијону, игуману манастирском.[84]) На основи таквог помена, нема сумње да је манастир ипак старији од 1514 године. Ниже манастира, у самом селу Завали је била црквица св. Петра; та је црква била католичка: о празнику св. Петра 1525 долазио је у Завалу један фрањевац из Сланога да се нађе о црквеној слави када се код те цркве скупља безбројан народ из разних места.[85]) Сада стоје незнатни остаци од те црквице, и то под именом Петковица. Пошто је Завала једини српски манастир у Попову, зове се и једноставно Попово: 1593 calojeri di Popovo послали су Дубровнику на дар шест телади и сира.[86])

Средином маја 1553 издао је султан одобрење да се у Попову смеју обновити католичке цркве које су оронуле.[87]) Додуше, у документу на италијанском језику у Дубровачком архиву не каже се ког су обреда те цркве, али је Ћоровић оправдано узео да се ради о католичким црквама. Не зна се какав је био резултат тог одобрења, али је 1579 сграђена нова католичка црква у Равном. Подигли су је Бошко, Никола и Никола Андријаш.[88])

Према једном кратком опису Дубровника, Босне и Арбаније од непозната писца из 16 века, у Попову је било 12.000 католика (cattolici).[89]) Међутим, у Попову је тада било и православних, и аноним је вероватно мислио на хришћане уопште, али је број што га он наводи уопште претеран.

Крајем 16 века било је у Источној Херцеговини живог ослободилачког покрета. Вође те акције, иако православни, ступали су у везе са владарима на западу, па и са самим римским папом. Рачунали су и са Поповим: у писму двојице српских калуђера папи 1597 помиње се и жупа Попово.[90]) Неће проћи много времена, па ће Поповци и сами учествовати у таквим акцијама. 1604 одржан је у Равном некакав збор народа свега Попова и Зажабља који је решио да се подложи аустриском цару и овластио фра Доминика Андријашевића (родом из Равног у Попову, рођен око 1572) да води преговоре с аустриским царем. Документ су потписали: Хусеин Пашић, кнез Брајан Николић, кнез Стјепан Милорадовић, кнез Јован Николић, Иван Павловић с Веље Међе, Раич Ивановић, кнез Миле Медведовић и Матијаш Кордић.[91]) Документ је веома сумњив, јер га је сигурно

---

[84]) Влад. Ћоровић: пом. рад 210—211.

[85]) Monumenta XXV (1893) 438.

[86]) Рад. М. Грујић: Манастир Милешева и Дубровник крајем XVI века. Гласник Скопског научног друштва XV—XVI (Скопље 1936) 360.

[87]) В. Ћоровић: пом. рад 224.

[88]) Ћ. Трухелка: Стари херцеговачки натписи. Гласник Зем. музеја IV (1892) 116; Љ. Стојановић: Стари српски записи и натписи, бр. 737.

[89]) S. Ljubić: Izvještaj XVI vijeka o Dubrovniku i Arbanaskoj. Starine XII (Zagreb 1880) 201.

[90]) К. Хорват: Нови хисторијски споменици за повјест Босне и сусједних земаља. Гласник Зем. музеја XXX (1909) 58.

[91]) Ћ. Трухелка: Неколико млађих писама херцеговачке господе писаних босаницом из дубровачке архиве. Гласник Зем. музеја XXVI (1914) 478—479.

писао фра Доминик, веома амбициозан човек, који се доцније служи фалзификатима, па је могао и да их прави; сем тога први потписник је један муслиманин (Хусејин Пашић), и није нимало вероватно да је тада могло бити у Херцеговини муслимана који ће пристајати уз аустриског цара. »Збор« ни у ком случају није могао бити израз воље и жеља целокупног становништва Попова. Личности које су потписане, бар неке, биле су историске. Такав је сигурно био кнез Миле Медведовић, јер је род са таквим презименом постојао: 1579—1588 био је надбискуп барски фра Тома Урсини (тј. Медведовић), фрањевац родом из Попова.[92])

Фра Доминик Андријашевић је доцније, као бискуп, поднео један извештај у Рим о стању католичке цркве у доњој Херцеговини. Тај извештај је први писани споменик који даје нешто више обавештења о насељима и становништву у Попову. Карактеристично је да и он у том свом извештају из 1629 своје Попово назива именом из дубровачке канцеларије Рарца. Немајући никаквих других савремених извора, нема ни могућности да се његов извештај контролише, што би било веома потребно, с обзиром на његову пристрасност, иако је он, као рођени Поповац, могао добро познавати свој родни крај. Тако напр. врло је сумњиво да је у то време било заиста осам парохија у Попову, како он наводи. Могло је бити толико капела по селима. Ипак, подаци о селима и о броју кућа могу бити тачни.

Парохије које наводи Андријашевић биле су:

1. Парохија Орахови До (Valdinoce), Чешљари и Голубинац са 40 католичких породица у сва та три села; једна од тих породица била је православна, па је он превео у католичанство.

2. Парохија Кијев До, Беленићи и Грепци (сеоце изван Попова) са 33 католичке породице.

3. Парохија Драчево и Дубљани са 60 породица. Али, пре неколико година, како нису имали пароха (тј. католичког) заузео их је православни митрополит, па је 1629 само још 9 породица било католичких.

4. Парохија Чваљина и Завала с око 40 породица. У Завали је српски манастир, па су стога многе породице прешле на православље.

5. Парохија Равно и Привор (данас махала Пријевор у Трнчини) са 60 католичких и 5 православних породица.

6. Парохија Вељa Међа и Храсно (изван данашњег Попова) са више од 90 католичких породица.

7. Парохија Рупни До и Трнчина, Војевићи, Гајиц и Парауновићи, око 40 породица.

8. Парохија Требимља, Цицрина, Загорац, Пећина, Турковићи, Затморје, Стрмица, Душица и Добри До — свега у тих девет »сеоца« (villule) 50 католичких породица.[93])

---

[92]) Д. Мандић: нав. дело 44—45.

[93]) K. Draganović: O tobožnjoj »stjepanskoj crkvi«. Croatia sacra 7 (Zagreb 1934) 53—54.

Према том извештају, у читавом Попову, заједно са сеоцем Грепцима и Храсним, биле су 1629 свега око 362 католичке породице, али је број био колебљив због обостраних конверзија. По другом извору, и 1629 биле су католичке парохије само у Равном и Грацу,[94]) дакле у Попову само једна. И у знатно позније време, када је у Попову могло бити и више становника и више католика него 1629, према поузданијим извештајима, број парохија је мањи него што га је навео Андријашевић. По извештају требињског бискупа А. Прими, почетком 1685 биле су у Попову четири парохије: Равно, Градац, Беленићи и Dolzano (по Д. Мандићу Рупни До) и »мисија« у Турковићима,[95]) а 1696, по извештају сплитског надбискупа, у Попову је било свега 3200 становника (православних и католика); православни су имали манастир и пет капеланија, а католици две парохије. По том истом извештају, у Зажабљу је било 30 или 40 православних породица.[96]) Градац је изван Попова, а у Зажабљу нема сада уопште православних.

Како износи Андријашевић, села Орахови До, Чешљари и Голубинац била су чисто католичка 1629 године. Последњу православну породицу у тој парохији он је, вели, превео у католичанство. Орахови До је и данас чисто католички. Међутим, у њему је било православних. Поменуто је већ како је манастир у Завали купио 1514 један виноград од Боже сина Радославова из Орахова Дола, а манастир је куповао у том селу земље и 1600 и 1618.[97]) По народном предању, род који се у Орахову Долу некада звао Бошковићи (сада Кристићи, и др.) били су православни, и Никола Бошковић, отац Руђера Бошковића, отишао је у Дубровник као православни.

На овом месту може се нешто рећи и о Андријашевићима. Живели су стварно у Рупном Долу, недалеко од Равног, где је и данас веома жива успомена на њих. Били су тако имућни да су имали и кулу за свог попа, и та кула стоји делимично и сада. Предање зна за попа Пура, који је сахрањен код цркве у селу и на ког је остала успомена и у имену Пурино Гумно. Било је у селу и »племе« Пуро. Изумрли су; последња је била Мара Пурачица.

Прилике после рата 1683—1699

Значајна прекретница у животу Срба и Хрвата под Турцима био је дуготрајни рат 1683—1699 који су водили Млечићи и Аустрија (»свети савез«) са Турском. Рат је вођен на махове и у разним деловима западне половине Балканског Полуострва, па је било борбе и у самом Попову. Поред тога, Попово је тада било предмет дуготрајне и живе дипломатске борбе међу самим савезницима, коју су распиривали Дубровчани: Млечани су желели да завладају Поповим и Требињем, а Дубровчани су волели да у свом суседству имају ма кога другога само не Млечиће, јер би им Млечићи пресекли њихове трговачке

[94]) Д. Мандић: нав. дело 98 и д.
[95]) Нав. дело 241—242.
[96]) Нав. дело 259.
[97]) В. Ћоровић: пом. рад 212.

путеве с унутрашњошћу и тиме угушили трговину у граду и слободу њихове републике. Стога су Дубровчани радили на томе да ти крајеви припадну Аустрији, па су од 1687 у том смислу агитовали и међу самим Поповцима и предузимали акције да се спречи млетачка окупација тих крајева, као што су опет Млечани, са своје стране, предузимали мере да они не падну у руке Дубровчана.[98]) На велику срећу Дубровчана, свршетак рата није донео никакве територијалне измене у њиховом непосредном суседству.

Овом приликом интересују нас из те борбе само они догађаји који су се одиграли непосредно у Попову и били од значаја за развитак или за познавање тадашњих прилика у насељима и становништву.

Дубровчани су успели да се најпре Зажабље, а затим и Попово изјаснило за аустриску страну. Тако су се 6 септембра 1688 изјавили за поданике аустриског цара Леополда становници Равног, Драчева, Мрконића, Дријењана, Грмљана, Величана, Дубљана »и свега осталога Попова«.[99]) Као продужење те акције дошла је и таква изјава коју су у име својих села дали: Никола Матијашев Бошковић из Орахова, Марко Милошев из Чешљара, Милош Николин из Голубинца, Перо Митров с Кијева Дола, Стјепан Цвјетков с Беленића и Михаило »Клак« из неозначеног места.[100]) Према једном извештају с краја 1688, уз аустриског цара били су пристали Зажабље, Храсно. Попово, Драчево, Требиње, Орахово, Чешљари, Голубинац, Кијев До и Беленићи.[101]) Зажабље и Храсно су једно исто, данас предео Храсно, а Драчево, Требиње (тј. Требимња), Орахово, Чешљари, Голубинац, Кијев До и Беленићи су села, већином веома малена, у Попову. Сам цар Леополд издао је, 19 децембра 1688, патент којим за своје поданике прима становнике Херцеговине, а поименице становнике: Требиња, Мркана, Зажабља, Храсног, Попова, Мрконића, Дријењана, Грмљана, Величана, Дубљана, итд.[102]) Разуме се, у царској канцеларији у то време нису могли тачно знати шта је предео а шта село, и колика су та села. Нови поданици молили су 13 октобра 1689 Леополда I да пошаље војску у њихове крајеве па ће се и они дићи на Турке. Молбу су потписали Војин кнез Војиновић из »Рафти« (село Рапти, изван Попова), Мирослав кнез Михаилов из Туља, Бошко Ђурин и Васиљ Иванов из Мркоњића и Грујица Милошевић из Драчева.[103]) Такву исту молбу, уз изјаву о подложности, упутили су Леополду 30 јануара 1690 Милета Стјепановић и Бошко Којић из »Раме« (тј. из Равног), Марко Брађевић и Иван Перотић из Чваљине, Мишко Кадијевић и Вук Славић из Величана, Комнен Анђелић и Петар Вукосаљић из Дубљана.[104]) Међутим, нису сви Поповци

[98]) С. Љубић: О одношајих међу републиком млетачком и дубровачком од почетка XVI. стољећа до њихове пропасти. Рад J. A. LIV (Загреб 1880) 67 и д.; J. Радонић: Дубровачка акта и повеље IV/1 (Београд 1941) 253 и др.

[99]) С. Љубић: О одношајих међу републиком млетачком и дубровач-

[100]) Нав. дело 564—565.

[101]) Нав. дело 570.

[102]) Нав. дело 571.

[103]) Нав. дело 651—652.

[104]) Нав. дело 697.

пристали уз Дубровник и Аустрију. Имали су и Млечани својих присталица: 1693 неки кнез Војин молио је да буде примљен у млетачко поданство.[105]) Можда је то онај исти Војин који је четири године раније изјављивао своју подложност аустриском цару.

Пада уочи да се у тим претставкама и међу потписницима нека села уопште не помињу, напр. Котези, Струјићи, Орашје и др. Један разлог је да је у некима, напр. у Котезима, било муслимана, који тада нису могли ни доћи у обзир да би сарађивали са непријатељима Турске. С друге стране, вероватно је, да је и међу хришћанима било доста таквих који се нису изјашњавали ни за једну страну.

За рачун непријатеља Турске дејствовале су и хајдучке чете. По једном млетачком извештају, 1687 хајдуци су потукли Турке у Попову и уништили би их да Турцима нису притекли у помоћ Дубровчани.[106]) Средином августа 1689 хајдуци су опљачкали село Орахово у Попову (il villaggio d' Orahovo, esistente nella contrada di Popouo).[107])

Млечанима је у току рата ипак пошло за руком да освоје Попово. Операције на херцеговачком тлу почели су да воде 1693, и 24 августа 1694 већ више није било ни једног Турчина у Требињском кадилуку, а 2 септембра 1694 предао им се и Клобук.[108]) Не зна се тачно кад су заузели Попово. Према тврђењу С. Љубића, до 27 септембра 1695 Никшићи, Мостарско Поље, Требиње, Попово, Читлук и Зажабље били су пали у млетачке руке и тако је Дубровник са свих страна био опкољен.[109]) Ако су у тај мах Млечићи и држали Попово, то је био само пролазни војнички успех. По извештају млетачког генералног провидура у Далмацији Данила Делфина Млечићи су заузели Попово почетком 1696.[110]) А Дубровачки Сенат још 17 августа 1697 пише свом изасланику Владиславу Буњи у Једрену да су Млечићи заузели Требиње*) и да се спремају да узму и Попово.[111])

Та прва млетачка окупација Попова није трајала дуго, и Дубровчани су опет одахнули. По одредбама Карловачког мира (1699) Млечани су морали да се повуку из Попова и Требиња. Евакуацију су они развлачили у току читаве 1700: до 21 новембра 1700 били су евакуисали само Струге и Хутово,[112]) а тек 21 јануара 1701 завршена је евакуација Попова, Требиња и Суторине.[113])

---

[105]) С. Љубић: нав. дело 86.

[106]) Нав. дело 70.

[107]) Ј. Радонић: нав. дело 648.

[108]) С. Љубић: нав. дело 107, 110.

[109]) Нав. дело 111.

[110]) Ј. Радонић: нав. дело IV/2 (Београд 1942) 438 и д.

*) Требиње у изворима из тог доба није увек град Требиње, него пространо село Требимља или Требимња у брду изнад Попова а на граници према Дубровачкој територији, које је изван правог Поповог. Кад год се »Требиње« помиње уз поповска села, ради се о Требимљи. Можда се о томе ради и у горњем податку.

[111]) Нав. дело 365.

[112]) Нав. дело 600.

[113]) С. Љубић: нав. дело 123.

За време своје краткотрајне владавине у Попову, Млечани су успели да изврше организацију нових поданика на начин као што је било и у деловима Далмације које су држали од раније. Тако се у дубровачким актима тога времена (друга половина 17 века) помиње сердар Дамјан Кадијевић из Завале са својим харамбашама.[114]) Тај Дамјан био се истакао својим заслугама за млетачко освојење Попова, Зажабља, Требиња (?) и других места.[115])

У новом рату Аустрије и Млетака с Турцима опет је дошло до окупације Попова, али ни та друга млетачка окупација није трајала дуго: крајем 1716 Млечани су заузели Хутово, Попово и Царине, и тако је опет Дубровник био опкољен.[116]) И приликом ове нове окупације, као и приликом оне раније, Млечани су одмах организовали становништво Попова војнички: међу приложницима, који су 1718 подмирили трошак око препокривања цркве манастира Завале, помињу се поред једног кнеза и тројице војвода, алвијери (заставници), теленте (тененте, поручник), срзенте (наредници), капурали и арамбаше (војнички чин). Не каже се, сем за једнога, из којих су места били ти људи; пошто је манастир Завала био црквено средиште и за Србе из села изван Попова, међу њима их је било свакако и из села изван Попова: за једнога се вели и одакле је био — Никола с Влаке — а то је село изван Попова. Приложници су били из ових родова: Тадићи, Кадијевићи, Михојевићи, Поробићи, Чичковићи, Томићи, Радуловићи, Ковач, Барзут, Галовичић, Семозовић, Калуђеровић, Вићевић, Батинић, Милутин или Петар, Унковић, Николић, Ћук, Справало, Кусаловић, Ковачић, Бланић, Дулаћ, Оборина, Лакић, Мандић, Обрадовић и Врцић.[117]) Данас нема и не зна се да је у Попову било Тадића, Поробића, Чичковића, Томића, Барзута, Калуђеровића, Вићевића, Николића (уколико нису били потомци средњевековних Николића), Справала, Ковачића и Дулаћа; остала презимена живе или се зна да су постојала у Попову.

Међутим, Млечани су и по Пожаревачком миру, 1718, морали повући своје посаде из тих крајева, јер су границе остале исте као и по Карловачком миру.[118]) Отада су Дубровчани опет суседи са Турском и тако је било све до пропасти Републике, после чега је ту границу наследила Француска па Аустрија и тако било све до 1878, када ће Аустро-Угарска ући у Босну.

Иако краткотрајна, млетачка владавина остала је у живој успомени у народном предању.

Засада готово нема вести о приликама у Попову у току 18 века; није било ни крупнијих изненадних догађаја. Према подацима што их је имао пок. Ћ. Трухелка и које је ставио на располагање проф. П. Скоку, у Попову, које је било подељено између кадилука Почи-

---

[114]) В. Ћоровић: пом. рад 213.

[115]) Д. Мандић: нав. дело 255—256.

[116]) С. Љубић: пом. рад 127—129; Ј. Радонић: нав. дело V (Београд 1951) 100—101.

[117]) В. Вулетић-Вукасовић: пом. рад 91—92.

[118]) С. Љубић: пом. рад 131.

тења и Љубиња, 1777 су филурициска села Котези, Доњи Доданић (тј. Додановићи), Чаваш, Равно и Требимље.[119])

Пропаст Дубровачке републике (1808) и опадање трговине у Дубровнику морало се одразити штетно на народном животу у Попову, јер су тиме и Поповци лишени знатних прихода, које су имали као кирицију, али о томе нема никаквих писаних података.

Првих деценија 19 века на прилике у Попову су знатно утицали Ризванбеговићи, који су се уздигли до највеће моћи у Херцеговини. Столачки капетан Зулфикар Ризванбеговић поделио је 1802 своју капетанију двојици синова, па је син му Мехмедбег, звани Хаџибег, постао капетаном за Хутово и села око њега. Пре тога је у Хутову била само њихова кула, а Хаџибег је подигао велик град у Хутову, који је разорен у буни 1875 и стоји и сада у рушевинама.[120])

Утицај епидемија куге

Епидемије куге у нашим крајевима, честе у прошлости до краја 18 века, биле су од знатног утицаја на развитак насеља и становништва, а понегде доводиле до знатних етничких промена. Нема засада никаквих потпунијих писаних вести о епидемијама куге у самом Попову. Има само помена да је 1648 била куга у Чавшу, Попову, Чапљини (Чваљини?), Котезима и Величанима, а 1677 у разним селима Попова.[121]) Зна се да је 1764 била куга у Љубињу (коме је припадало и Попово) у Херцеговини.[122]) Једини подаци о куги у Попову су у народном предању, али се на основу таквих података не може рећи када су стварно биле те епидемије и колико их је било. Кужних гробаља и других успомена на кугу има у многим поповским селима, вероватно у свима, али нису бележене. Има их у Пољицу, Седларима, Грмљанима, Завали, Чваљини, Беленићима, Равном, Мрконићима, Величанима, Дубљанима, Додановићима, Долу (опширније у опису тих насеља). Значајније последице су биле у Равном, јер се село после неке куге преселило на своје садашње место; по предању, у Величанима је куга поморила 18 кућа и остала су само два прекужника: неки Мунић и нека жена, а њих двоје су сахрањивали остале. Додановићи су 1777 били филурициско село, а то значи и муслиманско. У селу има муслиманско гробље (а нема муслимана); по народном предању, ти су муслимани изумрли од куге, и то је, онда, могло бити за време велике епидемије куге 1782—1785. Поједини родови имају предања како су им преци у време куге бежали из села, како су у појединим кућама помрла многа чељад и сл.

---

[119]) П. Скок: Чешка књига о влашком праву. Гласник Зем. музеја XXX (1918) 304.

[120]) К. Херман: Хаџибегова кула у Хутову. Гласник Зем. музеја II (1890) 165 и д., 270—271; Х. Крешевљаковић: Капетаније... 264—271.

[121]) Ђ. Орлић: Дубровачке вијести о епидемијама у Босни и Херцеговини у XVII вијеку. Научно друштво НР БиХ, Грађа II (Сарајево 1956) 55, 61.

[122]) Х. Крешевљаковић: Ценетићи. Научно друштво НР Бих, Радови II (Сарајево 1954) 133.

4. Ново доба

1852 почели су у Херцеговини устанци, који ће трајати до 1862. Главна акција се водила на земљишту између Требиња и мора. Лука Вукаловић, који је био главна личност у тим устанцима, радио је 1857 на томе да дигне и Попово на устанак. У Пољицу, у Попову, сукобио се крајем децембра 1857 с турском војском, коју је победио, захваљујући донекле помоћи коју су му указали католички устаници под вођством њихова свештеника дон Илије Влачинића, Ивана Буквића и Зекана Радића.[123]) Ипак, Попово није узело јачег учешћа у тим устанцима.

Под крај турске владавине у Херцеговини дошло је, 1875, до устанка у коме су учествовали и Поповци. Значајно је да су у устанку учествовали и православни и католици, и то је био последњи случај њихове политичке сарадње на ширем плану и од већег значаја.

Једна од истакнутих личности тог устанка био је војвода дон Иван Мусић, католички жупник у Равном, чија је улога од 1876 била двојична (у исто време радио потајно за Аустрију[124]), те у Попову није било јаче активности устаника. Поред тога што је било погибије људи и паљења села у самом Попову, значајна последица тог устанка била је да је знатно смањен број муслимана у Попову, јер су се тада многи иселили.

Пошто је Аустро-Угарска окупирала Босну и Херцеговину, 1878, па је анектирала, 1908, у Попову није било етничких промена, па нису измењени ни друштвени односи, сем што је растао број слободних сељака на тај начин да су се они сами откупљивали од својих ранијих чифлук-сахибија. Изградња модерног друма и железничке пруге (1898—1901) повољно су се одразили на народни живот, али је аустроугарска владавина била од негативног утицаја у овом крају, јер су власти посредством цркве радиле на стварању разлике и јаза између првославних и католика утицањем да се католици не носе једнако као православни, да напуштају обичаје заједничке са православнима, особито кућну славу, итд. Тим путем ширила се и хрватска национална свест међу католицима.

Сем што је извршена аграрна реформа, 1919, за време првобитне Југославије није било никаква значајнијег догађаја у Попову од већег утицаја на народни живот и подизање животног стандарда. Осећао се једино утицај тзв. Американаца, печалбара који су се вратили са зарадом из Америке, па подизали веће и боље куће и уводили боље начине рада. Иначе, јаз између православних и католика, односно Срба и Хрвата продубљавао се све више са трагичним последицама за време окупације, 1941—1945. Рат и окупација 1941—1945 имали су у Попову тешке последице: од глади и у међусобним борбама изгинули су на стотине лица, особито Срба, и многе куће остале

---

[123]) В. Ћоровић: Лука Вукаловић и херцеговачки устанци од 1852—1862 године (Београд 1923) 33—36.

[124]) М. Екмечић: Улога дон Ивана Мусића у херцеговачком устанку 1875—1878. Годишњак Историског друштва БиХ VII (Сарајево 1955) 147 и д

пусте. Многе људе из Попова и Љубиња бациле су усташе у јаму Ржани До на путу према Љубињу. Поље се није редовно обрађивало, а села напуштена: српско становништво се склонило добрим делом у збегове у планини Илији, а хрватско избегло у суседну Далмацију. Последице рата биле су видне и 1956: многе куће пусте. Село Дубљани је готово сасвим напуштено: његови становници, иселили су, у току рата, у Далмацију и Славонију. Исељавање Хрвата из Дубљана спада у значајније последице, јер се тиме унеколико изменио распоред Срба и Хрвата. Нестало је сасвим муслимана и Цигана у Завали и Равном.

Они Поповци, који су се били само склонили у Далмацију па се вратили после рата, донели су много новог у животу што су научили и попримили у Далмацији: граде боље куће, уводе боље покућанство, већу чистоћу и сл.

ANU BiH АНУ БиХ

IV. СТАНОВНИШТВО

Број

Према последњем попису становништва обављеном 1953, у пределу Попову био је 8061 становник. Сама општина Равно имала је 5981 становника, и аритметичка густина износила је само 23,5/км². Кад се узму у обзир и села која припадају општинама Чапљини, Љубиње и Хум, онда је тај однос нешто друкчији, око 28,1/км². Ту разлику није тешко објаснити: ради се о селима чији су хатари сразмерно мањи те у њима има мање необрађених површина; сем тога, мања насељеност у општини Равно последица је и ратних страдања, јер баш њој припадају села која су највише страдала.

Густина становништва у Попову је, уопште, и за наше прилике сразмерно ниска: од 191 општине у Б. и Х. само су још девет општина имале мању густину становништва него општине Равно, и те су све у карстним пределима.

Пошто поједина поповска села припадају околним општинама и нису објављени посебно потребни подаци о њима, нисам у могућности да изнесем густину становништва с обзиром на обрадиву површину и ораницу за цео предео него само за општину Равно. У општини Равно било је 1953 под културама жита (поглавито кукуруза) и дувана (незнатно, 8,80 ха) укупно 2821,85 ха, тако да је на 1 ха засејане површине долазило 2,12 становника односно да је пољопривредна густина становништва износила 212 по км²; на једног становника није долазило ни ½ хектара (0,47) обрадиве земље. Кад се узму у обзир квалитет и честе неродне године, онда је очигледно да је Попово стварно пренасељено, и постаје разумљиво зашто се његово становништво исељава и у пределу бројчано не напредује. Додуше, томе су у наше време била узроком и страдања у току Другог светског рата, као и расељавања после рата. Тако напр. село Седлари имало је 1939 364, а 1955 само 129 становника: многи су побијени, многи се отселили, а у годинама 1945—1955 из 35 кућа у селу удало се 57 девојака и то већином изван села и Попова.

Састав

У погледу на матерњи језик, становништво Попова је сасвим хомогено: сви без изузетка говоре српским или хрватским језиком (1938 била је једна словеначка породица). Сасвим су незнатне разлике у локалним особинама, и то између Горњег и Доњег Поља, а не између појединих конфесионалних и националних група.

Становници Попова су својим суседима Поповци, и под тим именом су познати далеко изван Попова. Приморци их зову и Јерцеговцима, као и уопште све Херцеговце, и Власима, без обзира на народност и конфесију, а Власима или Влашким и Попово уопште. Поповци своје суседе у Далмацији зову обично Далматинцима, још чешће Власима, а оне на североистоку Брђанима.

Као ни по говору, тако се Поповци ни по спољашњости (ношња и др.) не разликују међу собом у знатнијој мери. Међутим, они стварно више нису јединствени, јер се деле верски и национално. Не узимајући у обзир безверце, који су се појавили тек у годинама после Револуције, Поповци се деле на хришћане и на муслимане, а хришћани се деле на припаднике православне и католичке цркве. Та верска подела хришћана, која своје порекло вуче још од Средњег века, временом се у Попову развила и у националну поделу. Наиме, православни су Срби, а католици су Хрвати. Хрватска национална свест се развила тек у новије време, и све до последњег рата било је међу поповским католицима, као и у суседном Приморју, још појединаца који су се сматрали и осећали Србима. Муслимани су сада у Попову сасвим малобројни и они су национално неопредељени. Са њима су ишли у верском односно у црквеном погледу и сасвим малобројни Цигани.

У међусобном свакодневном саобраћају поповски Срби и Хрвати ретко употребљавају та имена. Католици сами себе обично зову кршћанима, а у односима са властима и странцима зову се Хрватима. Православни, који себе обично зову Србима, подразумевајући под тим именом и православље, кад говоре међу собом о католицима, зову их, сем католицима и Хрватима, још и Шокцима и Липовирцима. Назив Шокац, који православни никад неће употребити у непосредном саобраћају, дошао је у Попово тек у новије време са севера: старци нису у младости знали за то име. Муслимана у Попову има у безначајном броју.

Према подацима што их је сабрао пок. Љ. Мићевић (уз незнатне коректуре), 1938 било је у свему Попову са Чарићима 1428 домаћинстава, од којих:

српских	649	или 45,4%	домаћинстава
хрватских	750	” 52,5%	”
муслиманских	25	” 1,7%	”
словеначких	1	” —	”
циганских	3	” 0,2%	”

Становништво појединих насеља било је састављено (1938) по народности као што показује следећа табела (в. и карту 3):

Насеље	Срба	Хрвата	Муслимана	Осталих	Свега
		Домаћинстава			
Пољице	53				53
Седлари	40				40
Грмљани	41				41
Кијев До	16	15			31
Белемићи		26			26
Голубинац		17			17
Завала	37	26		1	64
Орахови До	1	44			45
Чваљина	44	11			55
Равно	9	95	1	2	107
Цицрина		36			36
Требимња		101			101
Дврсница	20				20
Вељa Међа		63			63
Трнчина		43	11		54
Туље	31				31
Мркоњићи	35				35
Дријењани	26		1		27
Драпићи	8				8
Драчево	64			1	65
Корлати	14				14
Дубљани	15	45			60
Величани	52				52
Галичићи	17				17
Котези	10	26	11		47
Струјићи	30				30
До	28	10			38
Додановићи	16				16
Прхиње		10			10
Орашје	23	5	1		29
Чаваш	19	15			34
Хутово		45			45
Чарићи:					
Прапратница		24			
Хотањ		13			
Жуковице		13			
Брођанац		15			
Подгајница		5			117
Дубравица		12			
Радешићи		5			
Зелениковац		15			
Дријен		15			
Укупно	649	750	25	4	1428

Порекло

Настојао сам и лично да што боље утврдим родовске везе, па сам у овим разматрањима и прегледима сматрао једним родом сва она домаћинства или породице, без обзира на презимена, који сами знају да су заједничког порекла. Разуме се, код таквих родова који постоје поуздано још из Средњег века, као напр. Чихорићи, или из 16—18 века, сродство између појединих чланова је сасвим далеко, али ипак постоји свест о заједници. Обично су поједина домаћинства таквог рода у једном селу на окупу и обично сви чланови једног рода имају исту славу. Некада се такви међу собом нису узимали, и у појединим родовима се тога још држе, али се правило о родовској егзогамији напушта; лично сам 23 октобра 1955 присуствовао венчању једног брачног пара, а обоје су били од »племена« Драпића.

Од поменутог начела отступио сам само у случајевима када поједини огранци припадају разним конфесијама и народностима, као што је напр. случај да има католика Бурића и муслимана Бурина, који су заједничког порекла, православних Чихорића и католика Жарака, који су њихов огранак, итд.

Пре преласка на разматрања о пореклу и саставу становништва потребно је још дати неколико напомена. Као што сам већ изнео, села у Попову су веома стара и има родова који живе ту већ по неколико столећа, па и од Средњег века (Чихорићи). Међутим, родовске генеалогије су сасвим мршаве, и нема човека који би знао имена својих даљих предака од деда или прадеда. У предањима о пореклу главно је место одакле је дошао предак. Многи родови тврде да су им преци дошли пре 200—300 година или уопште давно. На први поглед, таква предања изгледају да су без вредности, без реалне основе, пошто је и иначе хронологија слаба страна у тим предањима. Међутим, у Попову се таква предања могу примити као поуздана, јер се поједини родови, сем Чихорића, помињу као становници Попова у писаним изворима из 16—18 века. Значајно је да неки од таквих родова знају да су им преци дошли у Попово из других места, док неки тврде да су старинци. Појам »старинаца« има, према томе, у Попову друкчије значење него у Средњој и Северној Босни и Северној Србији, где се старинцима сматрају и родови код којих се ни на који начин не може доказати тако велика старост односно дуг боравак у месту. Особито је у том погледу тешко утврђивати старост појединих родова у Македонији, као и код босанских муслимана, где се обично сматрају старинцима родови који су три генерације у месту.

Срби

Међу Србима је 13 родова са 100 домаћинстава који тврде да су **старинци** или да су »одавна« на свом месту; то, ипак, не значи да међу њима неће бити који род чији је предак био давнашњи досељеник. На првом месту међу њима су Чихорићи с огранком Акшамима, којих сада има у Чваљини и Завали свега 16 православних породица (а као католика Жарака у Чваљини у Трнчини још

6 породица). Били су чувен властеоски род у Средњем веку. Као што ни Чихорићи нису сви остали на свом месту, тако су делови и од других стариначких родова прелазили у друга села, али је тога сразмерно мало. Сем у Чваљини, стариначких родова има још у Пољицу, Кијеву Долу, Седларима, Завали, Туљима, Драчеву, Галичићима, Дријењанима и Орашју, а кад се узму у обзир и домаћинства која су се одвојила од матице и прешла у друго село, онда још у Величанима и Котезима. Кусаловићи из Пољица помињу се 1718, а Кнежевићи из Туља вероватно 1689; Србе и Милијевићи у Завали помињу се 1817. Сем у унутрашњим, ти су родови учествовали и у спољашњим исељавањима; за Србе у Завали је забележено да су селили у Дубровник и Русију.

Пада уочи да се ни ти стариначки родови у Попову нису могли развити до веће бројне снаге. Од српског огранка Чихорића већи су само Миљевићи у Пољицу (17 домаћинстава), Глухајића и њихових огранака у Дријењанима има 13 домаћинстава, а остали имају само по 1—9 домаћинстава.

Старинаца ће, врло вероватно, бити и међу онима који већ више ништа не знају о свом пореклу (или нису хтели да кажу, ако знају), као и међу онима који су се преместили из једног села у друго у границама самог предела.

Непознатог порекла је међу Србима 6 родова са 76 домаћинстава. Родови из те групе по својој просечној снази — просечно 12,7 домаћинстава — јачи су од стариначких, те и то говори у прилог претпоставке да међу њима има правих старинаца.

Бројно су најјачи у овој групи Марићи, Бакотићи, Боре, и Шише, један род, у Струјићима, Долу, Котезима и Равном са 34 домаћинства. Семизи (»Семозовићи«) и Обрадовићи се помињу 1718, али без ознаке места; Семиза има у Галичићима, а Обрадовића у Седларима. Греде у Галичићима се помињу 1817. За велику старину рода Марића говори још и то што је један њихов огранак давно прешао у Котезе: Бакотићи су прешли из Струјића у Котезе наводно пре 300 година.

Унутрашња пресељавања. Има у свему 12 српских родова са 42 домаћинства, који су се преместили из једног места у неко друго или у више места у оквиру самог Попова. Ти родови су били пореклом из следећих села:

Додановићи	1	род	са	7	домаћинстава
Орахови До	1	„	„	5	„
Драчево	1	„	„	3	„
Дврсница	2	„	„	5	„
Грмљани	1	„	„	1	„
Драпићи	2	„	„	11	„
Дријењани	2	„	„	4	„
Чваљина	1	„	„	2	„
Укупно:	11	„	„	38	„

Милетићи, који су из Дврснице прешли у Чаваш, имају предање да су пореклом од неког војводе Милете, а то опет упућује да су и они могли настати најдоцније у 18 веку, јер се још у 18 веку помињу војводе у Попову. Предак оних Милића у Величанима који је дошао из Орахова Дола био је католик.

Досељеници. Знатну већину српског становништва у Попову чине родови и породице чији су преци дошли у Попово из других места и предела, поглавито из Црне Горе и Херцеговине. Нарочито пада уочи знатан број њих пореклом из Рињана, и то не само међу Србима него и међу Хрватима.

Шест родова са 26 домаћинстава наводе само да су пореклом из Црне Горе. Кораћи у Завали (4 дом.) знају да су одавна у селу, а Главани у Дубљанима (10 дом.) се помињу 1817. Ковачи у Пољицу и Туљима (свега 7 дом.) су дошли из Лопоча у Бобанима, а даљим су пореклом из Црне Горе; 1718 помињу се неки Ковачи, али без ознаке места: вероватно се тај помен односи на њих. За Краље у Равном (2 дом.) њихова околина тврди да су од католика Шимуновића у селу (вероватно по женској лози); они сами тврде да су пореклом из Црне Горе, што је много вероватније, јер је село готово потпуно католичко и у таквом селу сигурно да нису прешли у православље. Тој групи припадају и Поповићи у Равном, Драчеву и Дријењанима (3 дом.), досељени око 1850 и 1928 из Бјелошева Дола, а иначе старином из Црне Горе. Свега, дакле, 6 родова са 26 домаћинстава.

По један род води порекло из разних места у правој Црној Гори. То су Радуловићи и Пешке (у Туљима и др., 15 дом.), који сами тврде да су из краја негде од данашњег Даниловграда, а у Попову се помињу већ 1718 год. (Њихов огранак у Сливници, у Шуми, казивали су да су из села Дврена у Кривошијама[1]); велики род Божићи, Ћук, Славићи, Дерикучке, Орли и Цимироти у Величанима (23 дом.) су старином Божићи из Куча, а помињу се у Попову већ 1690; Бошковићи, Милутиновићи, Лучићи и Куштрови у Мрконићима (25 дом.) су из Мркодола у Црној Гори и давнашњи су досељеници: из тог рода је био и св. Василије Острошки. Један »Милутин« се помиње 1718. Вучићи у Дврсници (10 дом.) су из Озринића, а у првој половини 19 века су дошли са Његуша Црногорци, старином Марковићи, сада у Туљима (1 дом.). Наводно су из Колашина пореклом Кулаши у Орашју (3 дом.), који су заједничког порекла са католицима Кулашима у Цицрини. Свега их је из познатих места у Црној Гори 6 родова са 77 домаћинстава.

Међу Србима је 8 родова који веле да су из Рињана и један који вели да је из Озринића — Рињана, дакле свега 9 са 162 домаћинства. На један род отпада просечно по 18 домаћинстава, што говори о њиховој старости. За неке се и на други начин може потврдити да су давнашњи досељеници. Велики род или родовску групу претстављају Иванишевићи с огранцима (Љепаве, Мостарице, Сетенчићи, Глигићи, Рунде, Пенде) у Пољицу и др., Милићи у Величанима и

[1]) О. Ђурић-Козић: нав. дело 1215.

Батинићи са Пендама и Голубима у Чваљини и др. — свега 57 домаћинстава. Старином су Драгојевићи из Рињана. Батинићи у Попову се помињу 1718, а према казивању Иванишевића у Пољицу, које је забележио Ј. Дедијер, дошли су у 17 веку. Сем Пенда у Чваљини, сви славе Лучиндан. Колаци и Цице (8 дом.) у Туљима су давно дошли из Рињана; према казивању њихових пресељеника у Хуму, из Рињана су дошли у 17 веку. Велик су род Перишићи и њихови огранци у Грмљанима и др. (38 дом.), старином Михојевићи и Радиновићи из Рињана; као становници Попова помињу се 1718. Пјанићи и њихови огранци у Грмљанима (12 дом.) дошли су најмање пре осам генерација, а помињу се 1817. Шешељи у Завали (3 дом.) су дошли пре шест генерација. За остале се не зна када су дошли, али спадају у старије поповско становништво. То су: Милошевићи, старином Никчевићи, у Чавшу (10 дом.); Хамовићи, старином Радонићи, у Долу и Додановићима (6 дом.), досељени »давно«; Салате, старином Драгојловићи, у Равном (4 дом.), а помињу се у Галичићима 1817; Вулићи, старином Смољани, у Струјићима и Завали (13 дом.), као и Маслеше, старином Николићи, у Туљима (11 дом.) који веле да су из Озринића — Рињана. Кад се узму у обзир и родови рињанског порекла међу поповским Хрватима, онда је родова рињанског порекла у Попову свега 29 са 234 домаћинства. Док они у броју свих родова у Попову учествују само са 8,7%, у броју домаћинстава учествују са 16,3% и претстављају најјачу индивидуалну компоненту у становништву Попова: јачи су од сваке друге компоненте. Али, док међу Србима њима припада готово 25% домаћинстава, међу Хрватима им припада само 9,6%.

Ужа Херцеговина дала је, особито у новије време, знатан број досељеника, и то више из ближих крајева него из даљих.

Из Дулића у Гацку су пореклом Мандићи у Орашју (1 дом.), који се помињу вероватно 1718, а из околине Билеће су Гашићи, старином Илићи из Дола, у Чваљини (4 дом.), досељени пре 150 година, тј. по предању крајем 18 века, и Станковићи и Кудузи у Пољицу (10 дом.), старином Вујичићи из Ораха код Билеће.

Из предела Љубомира (Требиње) су пореклом Ђордани и Росићи, старином Милидраговићи, у Дврсници и Додановићима (11 дом.)

Поједина места из граничних предела (Храсно, ближа околина Стоца и Љубиња) и Шума давала су, особито у новије време, пресељенике који су долазили поглавито као домазети, чивчије и сл.

Преглед порекла српског становништва

Предео и место	р.	дом.	Време досељења
Храсно			
Влака	1	20	Прва пол. 19 в.
Храсно уопште	2	4	?
Столац	1	1	Поч. 20 в.
Влаховићи	1	3	»Давно«
Убоско	1	1	?
Требиње			
Биоци (Загора)	1	2	Прва пол. 19 в.

Ближа околина Љубиња			
Букови Поток	3	9	?
Жабица	1	9	19 век
Жрвањ	1	3	?
Пожарно	4	14	2 крајем 18 в., 2 у првој пол. 19 века
Блатковићи	1	7	
Неп. место	1		
	11	42	
Шума			
Требијово	1	1	Прва пол. 19 в. (род Турањани, досељен из Вођена, раније били у Туранима, а даљим пореклом из Требијова).
Грбићи (Жаково)	3	12	Прва пол. 19 в.
Јасеница	1	2	Прва пол. 19 в.
Јушићи	1	1	Прва пол 20 в.?
Коштриковац	1	3	?
Слимница	1	7	Око 1825
Рапти	1	2	Прва пол. 19 в.
Лопоч	1	6	То су Оборине у Орашју. Помињу се 1718 без ознаке места.
Баљивац	1	4	Прва пол. 19 в.
Чопице	2	6	Један у првој пол. 19 в., други непознато
Шћеница	1	5	?
	14	49	

Један род је пореклом из Будве. То су Стојановићи у Дријењанима (3 дом.). Курилићи у Грмљанима и др. (12 дом.) су пореклом из Громаче у Далмацији, одакле су дошли најдоцније у првој половини 18 века, јер је средином 18 в. један део њих прешао у Крајковиће код Хума. Наводно су пореклом с острва Шипана Перотићи у Чваљини (7 дом.), али то није нимало вероватно, пошто се у Попову помињу 1690. Вероватно је неки предак, као и многи други Поповци, извесно време провео на раду на Шипану.

Хрвати

Међу Хрватима је 14 родова са 113 домаћинстава, који се сматрају **стариначким.** Жарци и Пупе у Чваљини, Трнчини и Цицрини (9 дом.) су уствари покатоличени огранак православних Чихорића, који су живели у Попову поуздано већ у 14 веку. И ти хрватски стариначки родови у свему су се понашали као и српски: учествовали у исељавању из Попова и у унутрашњим пресељавањима. Старинаца Хрвата има, сем у Чваљини, у Требимљи, Равном, Вељој Међи, Беленићима, Голубинцу и Трнчини, а њихових огранака из новијег времена још у Орахову Долу, Орашју и Чарићима (Зеле-

никовцу). Својом величином се истиче род Богдановића, чији се огранци зову Богдановићи, Оберани, Соко и Вукас, и чија је матица у Вељој Међи, а има их и у Трнчини и Зелениковцу (27 дом.).

Непознатог порекла међу Хрватима су 24 рода са 146 домаћинстава. За неке од њих могло се само дознати да су »одавна« на свом садашњем месту, па је могућно да и међу тим родовима има таквих који би се могли сматрати старинцима, као напр. Бендери у В. Међи и Зелениковцу (27 дом.), а који су по једном ранијем саопштењу исто што и Богдани.[2]) Поједини од њих су се раширили у више села, као напр. Чокљани и Блажевићи, старином Ђурићи, којих има сада у Равном, Долу и Трнчини. У ту групу родова унете су и Јогунице, који су променили место на тај начин што су из Дубравица прешли у Броћанац; оба места су у оквиру групе малих насеља под заједничким именом Чарићи. Такође су у ту групу унети Ђурасовићи и Ћорци који су некада живели у Трнчини и одатле прешли у Котезе, па после неки опет у Трнчину; имају живо предање да су страдали од Сењана док су стојали на Пријевору у Трнчини.

Унутрашња пресељавања су била иста онаква као и код Срба и ради се о родовима који су стварно заборавили своје право порекло. Родова који су се сасвим преместили из места у место у оквиру самог Попова има 14 са 32 домаћинства. Поједина села су активно учествовала у томе на овај начин:

	родова	домаћинстава
Вељa Међа	4	15
Равно	3	7
Орахови До	1	2
Кијев До	1	1
Голубинац	1	3
Цицрина	1	1
Требимња	1	1
Трнчина	1	1
Хутово	1	1
Укупно	14	32

Није било могућно утврдити време тих пресељавања код свих родова: изгледа да су се већином преместили у току 19 века. Један род (3 дом.) је прешао из Вељe Међе у Трнчину »давно«, три (14 дом.) наводно у току 18 века, четири (12 дом.) су се преместила у току 19 века, а два (2 дом.) у времену после Првог светског рата; за 8 родова (20 дом.) није утврђено време премештања.

Досељеници. И међу Хрватима је знатан број родова пореклом из Црне Горе и источне Херцеговине, као и других чисто српских крајева, чији су преци могли доћи само као православни Срби; стварно их има сада који имају у самом Попову рођака који су православни и Срби.

[2]) Ј. Дедијер: Херцеговина... 292. — Лично сам проверавао тај податак, али нисам наишао на потврду. М. С. Ф.

Велики род Батине, Јараци и Шијаковићи у Требимњи у Цицрини (15 дом.), којих има расељених из Требимње и у околину Стоца, пореклом су с Косова, а у Попово дошли из Дужи (Градац).

Свега је 11 родова са 65 домаћинстава који знају само да су пореклом из Црне Горе. Није утврђено када су дошли, али је врло вероватно да су сви дошли у старије време, пре краја 18 века. Дубељи у Кијеву Долу знају да су се раније звали Раичевићи. У Папратници живе Путице, пореклом из Црне Горе; у селу Ораху, у суседном пределу Шуми, има православних Путица за које је забележено да су пореклом из Гацка.[3]) Бурићи у Равном и Котезима (16 дом.) су старином Матковићи из Бјелопавлића, Кулаши у Цицрини (1 дом.) наводно од Колашина, а Вучићевићи у Требимњи (6 дом.) су огранак православних Вучића у Дврсници и, према томе, старином из Озринића. Павловићи у Чарићима (20 дом.) су старином из Црне Горе, вероватно из Бјелопавлића. Стара Црна Гора са Брдима дала је, дакле, свега 15 родова са 108 домаћинстава.

Исто тако знатну компоненту у данашњем хрватском становништву Попова претстављају родови пореклом из источне Херцеговине, међу којима се, као и код поповских Срба, истичу они пореклом из Рибана: 10 родова са 72 домаћинства. За Папке у Вељој Међи забележено је 1908 да су дошли пре више од 200 година. Франићи и други у Требимњи су огранак православних Батинића у Чваљини, а Милићи у Требимњи од Милића у Величанима.

По један род је из Пиве (Раичи и Лимови у Цицрини и Орашју, 11 дом.) и из Бањана (Томашевићи у Цицрини, 3 дом.). Томашевићи чак знају да су старином Пакларевићи из села Сомине у Пиви, одакле су давно дошли. Два рода су из околине Невесиња: Вукорјепи у Хутову (5 дом.), старином православни Савићи из села Постољана, и Потребице у Цицрини (7 дом.), старином Богашиновићи из Оџака.

Док родови из већ поменутих крајева претстављају редовно и веома старе досељенике, бројни досељеници из суседних предела ниске или доње Херцеговине дошли су углавном у новије време. Преглед тих родова износи се у следећој табели:

Предео и место порекла	р.	дом.	Време досељења
Околина Стоца и Чапљине			
Крушево	1	1	Пре 50 година
Ошанићи	1	14	Давно (род Мустапићи, раније Ђурђевићи)
Комање Брдо	1	5	Пре 250 година
Дубраве	6	17	Два рода (6 дом.) давно, један (1 дом.) пре 50 год., два (4 дом.) у непознато време, један у времену пре 1817 год.
Храсно	1	1	1930 године
Габела	2	9	Вулићевићи у Беленићима су старији досељеници, а Јуровић (жел.) у В. Међи од 1909.
	12	47	

[3]) О. Ђурић-Козић: нав. дело 1197.

Околина Љубушког			
Броћно	1	2	Око 1860
Клобук	1	4	Пре 250 година
Бекија	1	3	?
	3	9	
Околина Мостара			
Крућевићи	1	1	1922 (железничар)
Шума			
Шћеница	1	57	Пре 1690

На ту групу наслања се група родова досељених из Далмације, углавном из веома блиских места у појасу који дели Попово од мора: из Мајкова и др. Али, има их и из даљих места, а сви су дошли још за турског времена; некима су преци дошли као војни бегунци. Та група је код Хрвата знатно јача него код Срба, чему донекле доприноси вероисповест, јер су се католици најрадије насељавали међу католицима; сем тога, пребези из Далмације насељавали су се међу поповским католицима и стога што су им та села ближа далматинској граници. Преглед тих досељеника из Далмације даје следећа табела:

Место порекла	р.	дом.	Време досељења
Уопште из Далмације	3	11	
Смрдан	1	1	
Мајкови код Сланога	2	12	
Котари	1	2	Пре 180 год.
Сењ	1	5	Давно
Од Качића из »Мацарске« (тј. Макарске)	1	15	
Инотићи — Трнова	1	4	
	10	50	

Међу Хрватима има родова који су пореклом из даљих области. Велику родовску групу претстављају Матијићи, Скарамуце, Влахинићи, Гргуревићи, Пркути, Миочи, Кукрике, Митровићи (свега 54 домаћинства) у Равном, Цицрини, Котезима, Трнчини и Дубљанима. сви старином Доброславићи, а пореклом вероватно из Славоније. Давнашњи досељеници из Босне су Бошковићи, сада Кристићи и др. у Орахову Долу (18 дом.), род од ког је био и отац Руђера Бошковића; помињу се у Попову 1698. Најзад, у најновије време био је дошао један мутавчија (1 дом.) из зап. Босне, из Ливна или Дувна.

Муслимани

Ништа се не зна каквог су порекла били први муслимани — спахије и јањичари — у Попову. Спахије Катићи (Ибрахимбег Катић, 1625), судећи по имену, могли би бити пореклом од хришћана.[4])

[4]) Влад. Скарић: Подаци за историју Херцеговине... 65.

Можда није сасвим смела претпоставка да су они потомци Кате, жене војводе Милоша Поппрановића, који се помиње 1566 године (в. стр. 59). Као и другде, први муслимани у пределу су свакако били дошљаци, а број им се повећавао конверзијом домаћих хришћана. Међутим, никада у Попову број муслимана није могао бити велики: и сасвим мале муслиманске општине подижу себи џамије, а у Попову је од старине само једна џамија, и то у селу Котезима. Не зна се када је подигнута, а народно предање тврди да је најстарија у јужној Херцеговини и да ју је саградио Мујо Котезлија, који је у име султана делио ерази — мирију становницима.[5])

Год. 1938 било је у читаву Попову свега 25 муслиманских домаћинстава, и то у махали Параунићима у Трнчини 11, у Котезима 11 и по једно у Орашју, Дријењанима и Равном. Ти малобројни муслимани су делимично пореклом од помуслимањених хришћана из самог Попова и ближе околине; остали су дошљаци из новијег времена.

Првој групи припадају Бурине у Котезима (6 дом.), који су само огранак католика Бурића, а они су даљим пореклом из Бјелопавлића. Шабановићи у Трнчини (4 дом.) су старином католици Јосиповићи из Лисца код Сланог (у Далмацији); Елезовићи у Трнчини (1 дом.), досељени из Жабице 1937, припадају веома разгранатом роду Елезовића у Храсном и др., који воде порекло од кнеза Мирила; Бојчићи у Трнчини (6 дом.), којих има и у Љубињу и у Глеђевцима, вероватно су пореклом из Котеза у Далмацији, како је раније забележено од Бојчића у Почитељу. Родови Вук у Орашју (1 дом.) и Цигићи у Котезима (4 дом.) су одавна у својим селима, у ствари стари становници непознатог порекла. По једна породица води порекло из Дубоке (у Котезима, наводно од пре 250 година), из Требиња (у Дријењанима, од друге половине 18 века) и из Љубиња (у Равном, од око 1930).

Раније је било муслимана и у другим селима, сем поменутим, па су изумрли или иселили. Наводно су многи поповски муслимани изгинули а многи се расељили за време херцеговачког устанка.[6]) Неки су отишли у Турску, кад је Аустро-Угарска окупирала Босну.

Тако су у Чавшу некада живели муслимани Сефе, а у Драчеву Драче, Челебићи, Даутовићи, Глухићи, Капићи, Бакибеговићи и Кадрибеговићи; Даутовићи су изумрли, Драче и Глухићи отишли у Мостар, Бакибеговићи у Столац, а Кадрибеговићи у Нови Пазар. У Дријењанима је 1938 била само једна муслиманска породица, а зна се да је у селу раније било муслимана Чикаровића, Капића и Греба. У Котезима су још живели Бојчићи, који су отишли у Турску, и Хаџићи, који су отишли у Љубиње. На Дријену у Чарићима био је католички род Бошкојило, који су прешли на ислам и отселили у Столац, на Зелениковцу су били Скоче који су прешли на ислам па некуда иселили; на Зелениковцу су били и муслимани Маљуре, који су отишли на Биволье Брдо.

---

[5]) А. Наметак: Исламски културни споменици у Херцеговини и Црној Гори. »Народна узданица«, календар за 1940 (Сарајево) 120.

[6]) На озн. месту.

Пре аграрне реформе од 1919 у Попову су преко лета боравиле многе аге из Требиња, Стоца и Љубиња који су по Попову имали своје читлуке.

Цигани

Биле су (1938) свега три циганске ковачке породице — по једна у Завали, Равном и Драчеву — и све су биле досељене у новије време, и то две из Љубиња и једна из Крушевица код Љубиња.

Само преко лета могу се видети у Попову падалишта и шатори номадских Цигана, који долазе као котлокрпе.

Словенци

Била је 1938 само једна словеначка породица у Равном: железничар Репеш из Крањске.

Општи преглед порекла становништва у Попову

Како се само Попово налази непосредно у динарској географској и етничкој области, тиме је, у првом реду, одређен и положај његова становништва. Пошто је то сразмерно велико и плодно поље, у Попово од старине је притицало становништво из суседних брдских и планинских предела, дакле опет динарско становништво, које је надокнађивало губитке изазване исељавањем самих Поповаца. Међу старијим досељеницима истичу се родови из Црне Горе, Црногорских Брда и Ријана, којих има у знатном броју како међу Србима тако и међу Хрватима.

Досељеници из Херцеговине деле се у две групе: на оне из источне Херцеговине и оне из блиских предела доње или ниске Херцеговине. Док се код првих, заједно са дошљацима из Црне Горе и Брда, може говорити о правој миграционој струји која претставља дуготрајно спуштање планинаца у ниже крајеве близу мора, досељавање из предела ниске Херцеговине и из Далмације има нешто друкчији карактер: то су ситна конвергентна кретања са периферије из свих праваца према пољу.

Примеса нединарских досељеника је сасвим незнатна, и они су, будући сви старији досељеници, већ потпуно асимиловани. Ту групу претстављају родови пореклом са Косова, те из Босне, Славоније и Хрватске, свега их 5 са 91 домаћинством, и то сви међу Хрватима.

Исељавање

Излагања о становништву Попова не би била потпуна, ако се не бих осврнуо и на исељавање из тог краја, које је такође једна од значајних појава. Нажалост, о исељеном становништву не може се говорити онако као о присутном: исељавање траје столећима и у разним правцима, те га је уопште немогућно претставити бројевима. Ипак, неколико података и запажања помоћи ће да се бар унеколико прикаже та појава.

ОПШТИ ПРЕГЛЕД ПОРЕКЛА СТАНОВНИШТВА

Област порекла	Народна припадност								Укупно			
	Срби		Хрвати		Муел.		Остали		Родова		Домаћин.	
	род.	дом.	род.	дом.	род.	дом.	род.	дом.	апс.	%	апс.	%
Старинци	13	100	14	113					27	12,6	213	14,9
Непознатог порекла	6	76	24	146	2	5			32	14,9	227	15,8
Унутрашња пресељавања	11	38	15	3[illegible]					26	12,1	71	4,9
Косово			1	15					1	0,4	15	1,0
Црна Гора и Брда	11	103	15	108	1	6			27	2,6	217	15,2
Херцеговина:												
Рибани	9	162	10	72					19		234	
Пива			1	11					1		21	
Бањани			1	3					1		3	
Околина Невесиња			2	12					2		12	
Гацко и околина	1	1							1		1	
околина Билеће	2	14							2	36,8	14	36,8
околина Требиња (без Шуме)	2	13			1	1			3		14	
Шума	14	49	1	57					15		106	
Љубиње и околина	11	42			2	2			13		44	
Столац и околина (са Ду-	6	29	12	47					18		76	
околина Мостара			1	1					1		1	
околина Љубушког			3	9					3		9	
Будва (Бока)	1	3							1	0,4	3	0,2
Далмација	2	19	10	50	3	11			15	7,0	80	5,6
Славонија (?)			1	54					1	0,4	54	3,8
Босна			2	19					2	0,9	19	1,3
Остали:										1,8		0,3
Цигани							3	3	3		3	
Словенци							1	1	1		1	
Укупно	89	649	113	750	9	25	4	4	215	—	1428	—

Помињао сам, раније (стр. 48—49), како је у Средњем веку било одлажења из Попова у Дубровник. Тог одлажења у Дубровник, Дубровачко Приморје и у Боку било је и доцније, па га има и данас. Испитивачи порекла становништва нашли су доста родова пореклом из Попова у Боки,[7]) у Дубровнику и околини,[8]) на полуострву Рату или Пељешцу,[9]) па чак и у Каштелима.[10]) По предању, сачуваном у Попову, било је исељавања из Дубљана у Млетке, а из Трнчине у Јужну Италију.

Известан број Хрвата Поповаца преселио се за време Другог светског рата у Дубровник и Приморје, а како многи Поповци сада раде у Дубровнику, нема сумње да ће и неки од њих сасвим преселити у Дубровник. Живе су везе Поповаца с острвом Шипаном. Тамо иду Поповци па раде, а појединци купују земљу и насељавају се на местима Шипанаца који отсељавају.

Иако их приморски крајеви више привлаче, ипак на ту страну није било толико исељавања као у долину Неретве и даље у Босну, Војводину и Србију, јер су услови за насељавање у Приморју били уопште тежи и Приморје није ни могло примити већи број дошљака. У Мостару има више истакнутих родова пореклом из Попова (Иванишевићи, Круљи, Семизи и др.), а у Мостару и другде по Херцеговини често је презиме Поповац, које одаје порекло из Попова. Родова пореклом из Попова има у Средњој Босни око Сарајева и Високог,[11]) у самом Сарајеву се досељеници из Попова помињу у 17 веку,[12]) а сусрећу се и по западној и северозападној Босни.[13])

Исељавању у старије време обично су биле повод сушне године. Многи би у таквој години отишли »на презиму« у Мостар, Столац и др., па се често дешавало да тамо остану стално, нарочито ко би успео да се укључи у трговину.

Последњих година 19 века и Попово је захваћено исељавањем у Америку. Првобитно то исељавање је имало карактер одлажења ради зараде, и многи су се, после краћег или дужег боравка у Америци, поглавито у САД, вратили. Али, много их је који су тамо и остали, нарочито они које је тамо затекао Први светски рат. Било

---

[7]) С. Накићеновић: Бока, Српски етногр. зборник XX (Београд 1913) 286 и д.

[8]) Д-р Илија Синдик: Дубровник и околина. Српски етногр. зборник. XXXVIII (Београд 1926) 63 и д., 113 и д.; — О насељима и миграцијама у Дубровнику и околини. Гласник Географског друштва IX (Београд 1923) 55.

[9]) Д-р Н. З. Бјеловучић: Полуострво Рат (Пељешац). Српски етногр. зборник XXIII (Београд 1922) 219 и д.

[10]) Ј. Цвијић: Балканско Полуострво I (Београд 1922) 162.

[11]) Поп Стјепо и Вл. Трифковић: Сарајевско Поље. Српски етногр. зборник XI (Сарајево 1908), passim; Мил. С. Филиповић: Височка Нахија. Српски етногр. зборник XLIII (Београд 1928), passim.

[12]) Влад. Скарић: Српски православни народ и црква у Сарајеву у 17. и 18. вијеку (Сарајево 1928) 55, 143.

[13]) Влад. Скарић: О поријеклу становништва у сјеверозападној Босни Гласник Зем. музеја XXX (1918) 245 и др.; В. Ж. Милојевић: Купрешко, Вуковско, Гламочко и Равно Поље. Српски етногр. зборник XXV (Београд 1923) 90 и др.

је као правило: из куће у којој су била два одрасла брата један је ишао. Грађење железничке пруге кроз Попово 1900 умањило је, али није прекинуло то одлажење. Неки су ишли по два и више пута. Док се у прво време обично ишло у Северну Америку, из Чваљине су најпре ишли у Јужну Америку, а тек почетком 20 века и они пошли у Северну. Пошто су САД ограничиле усељавање, онда је настало јачање одлажења у Јужну Америку: тако је 1927 око 10 људи из Чваљине и Равног отишло у Аргентину. Размере тог одлажења и исељавања приказаће ових неколико података: из Равног има око 30 исељеника који живе у Северној и Јужној Америци, а отприлике толико их је тамо помрло оставивши породице, које су тамо засновали. Из Чваљине има их у Америци 9, итд. Знатан је број Поповаца у Лос Анђелесу и најближој околини (око 15); међу њима су неки веома угледни предузимачи.

Онај ко би ишао у Америку обично би се задужио, и то у суседној Далмацији, да би могао да плати превоз до Америке. Од зараде требало је најпре вратити тај дуг. Зарадом из Америке у годинама пре Првог светског рата користили су се у првом реду да би се откупили од ага; појединци, који су дошли до веће зараде, куповали су и више земље, па и читлуке, и давали другима на обраду на трећину. Они који су се потпуно иселили у Америку, а нису код куће били подељени са браћом, обично су свој део имања препуштали браћи који су им помогли одлазак. Они који се селе где другде у Југославији, у новије време, обично своје делове продају, и то првенствено ближем роду.

У годинама између два светска рата било је знатног исељавања из Попова у друге делове Југославије. И то на два начина. Једно су били добровољци из Првог светског рата, који су од државе добијали земљу и одлазили као колонисти; и они су онда обично своју земљу у Попову поклањали најближим сродницима. Другу врсту исељеника претставља група Поповаца — Срба и Хрвата — која је отишла у села у околину Дервенте: поглавито новцем који су сами зарадили у Америци или им као помоћ послали отсељени укућани куповали су имања око Дервенте. Тако су се стварно исељавали само они који су били имућнији и живели у сређенијим приликама, па могли да створе услове за живот и рад у другом крају. Неколико Поповаца населило се у околини Лознице (Тршић, Воћњак и др.) после Првог светског рата: како су тамо у рату изгинули мушкарци, поједини Поповци су ишли тамо па се женили и насељавали, а неки онда прешли са породицама из Попова.

После Другог светског рата било је опет знатног исељавања. Око 120 породица из Попова колонизовано је у Војводини, углавном у Бачкој (Гајдобра и др.). Поред таквог исељавања, било је да хрватске породице селе у Славонију, где купују земљу.

Најзад, у годинама после Другог светског рата настало је живо исељавање које нема одређеног правца: много појединаца су се запослили као службеници, официри (особито из Величана) и сл. изван Попова.

И они који су се отселили у Војводину и околину Дервенте, пре 30 и више година, а нарочито они који су се отселили после Другог светског рата одржавају живе везе са Поповом: младићи им се већином жене из Попова. Тако чине и они који су отишли у службе изван Попова. Поповци у Војводини, с јесени, кад посвршавају пољске послове, долазе својима у Попово.

Пада уочи у Попову како су бројни трагови и живе успомене на оне који су се отселили из Попова или изумрли не само у новије време него и пре стотину и више година. Те су успомене у називима места, имања и кућа или озидина, у усменом предању и др. (в. напр. опис Завале, Драчева и др.).

ANU BiH АНУ БиХ

V. НАСЕЉА

1. Народни појмови и термини

У нашу науку уведен је назив *насеље* за појам за који се није знало подесније име, а у време када се знало да се у народу насељем зове обичај свечаног усељавања у нову кућу. Могу да напоменем да сам у Попову, у селу Равном, имао прилике да чујем ту реч у истом значењу у ком је употребљавамо у науци. Тако сам слушао, од нешколованих и неписмених, да је било »насеље« на месту Дријењу. У дискусији о томе добио сам још објашњење да једна издвојена кућа није насеље; насеље је тек кад буде више кућа на окупу. Реч насеље у том истом значењу чуо сам и у источној Херцеговини 1956.

Иначе, у Попову се разликују *села* и *махале*. Једно село може да се састоји од једне или више махала, које опет могу бити ублизу или доста удаљене једна од друге. Село је увек једна географска, економска, правна и социјална јединица, а махала није то све: село има свој хатар, своје међе, своју заједничку имовину, своју управу; махала је издвојен скуп кућа чији становници обично припадају истом роду. У најновије време, под утицајем администрације, улази у употребу и реч »засеок« у значењу: махала.

2. Положај села

Стална села. Већина поповских села је оквиром поља, изнад црте која претставља највиши ниво језера у зиму, и то је њихова најзначајнија особина. Камени зидови испод њива под кућама, у неким од ових села, имају да бране и од језерске воде. Та села, стога, не могу да се шире наниже него само бочно и у висину, па и то више теоретски, јер су искоришћене готово све могућности у непосредној близини. Поменута црта углавном се подудара и са геолошком границом између голих кречњака и алувијалног наноса по дну поља; то је уједно и морфолошка граница и граница између двеју потпуно различитих привредних површина: периодски плављеног дна поља које се засејава јарим усевима и пољског оквира у ком су посеља и велике површине с оскудном травном или шумском вегетацијом које служе као пасишта и за дрварење. Али њима нису једино у пољу зирати: као што ће се видети из даљих излагања, она имају зирата и високо у брдима по оквиру поља као што и домаћинства из брдских села имају зирата у пољу.

Сва су та села оквиром поља уједно и веома стара, што показују стара гробља а делимично и писани извори. То су следећа села: Пољице, Седлари, Грмљани, Завала, Чваљина, Равно, Дврсница, Вељa Међа, Трнчина, Туље, Мркоњићи, Дријењани, Драчево, Дубљани, Величани, Галичићи, Котези, Струјићи, Орашје и Чаваш. Већина тих села је таква да су им сви делови ублизу, тако да између појединих делова сеоских нема већих разлика у надморској висини. Изузетак чине Завала и Трнчина, чије су поједине махале високо у брду изнад поља и по својим особинама те махале припадају групи села у брду;

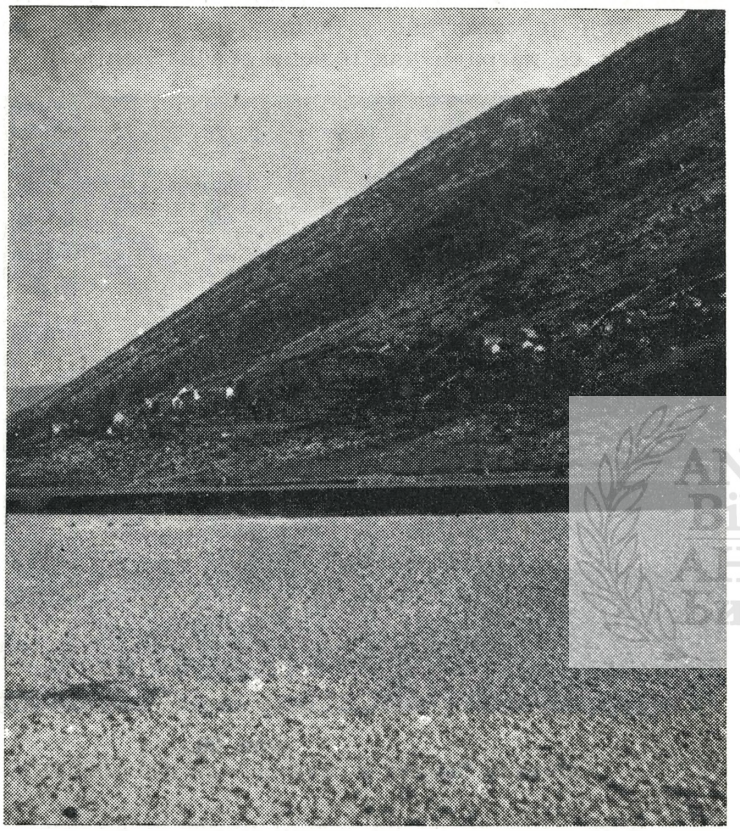
Фот. 18.
Орахови До
у Попову

Чешљари, махала Завале, су у Вали. Котези, Прхиње и До су нешто даље од самога поља и на већој надморској висини (Котези 423, Прхиње 400, До преко 300 м), користећи Струјићку и Котешку Валу.

Другу групу села чине села у увалама које су отворене према Попову, а која имају сличан положај као села прве групе. То су: Орахови До, чији су поједини делови у брду (фот. 18), Додановићи, у врху Струјићке Вале, и Хутово у засебној већој ували. Поједине махале у Хутову су на различитим положајима: једна дном увале, остале оквиром.

Трећу групу чине села и махале високо у брду користећи мање увале, вртаче, заравни или увале динарског правца у билу. То су Драпићи и Корлати на североисточном оквиру, а Кијев До, Беленићи, Голубинац, Цицрина, Требимња и Чарићи на југозападном

оквиру. Цицрина и Требимња су већа стара села. Махале Цицрине су већином у великој ували; изван те увале су махале Затморје и Стрмница. Између крајњих махала у Цицрини је већа удаљеност него између кућа Томашевића у Цицрини и Доброславића (махала Бријег) у Требимњи. Слично је и у Требимњи: махале су већином оквиром дугачке увале; изван те увале су махале Дужице, Загорац, Пећина и Турковићи. Последња махала је на ободу Поповског Поља и припада првом низу насеља, а Пећина и Загорац су у брду. Особит је положај Рупног Дола, махале села Трнчине: сем једне куће, цело

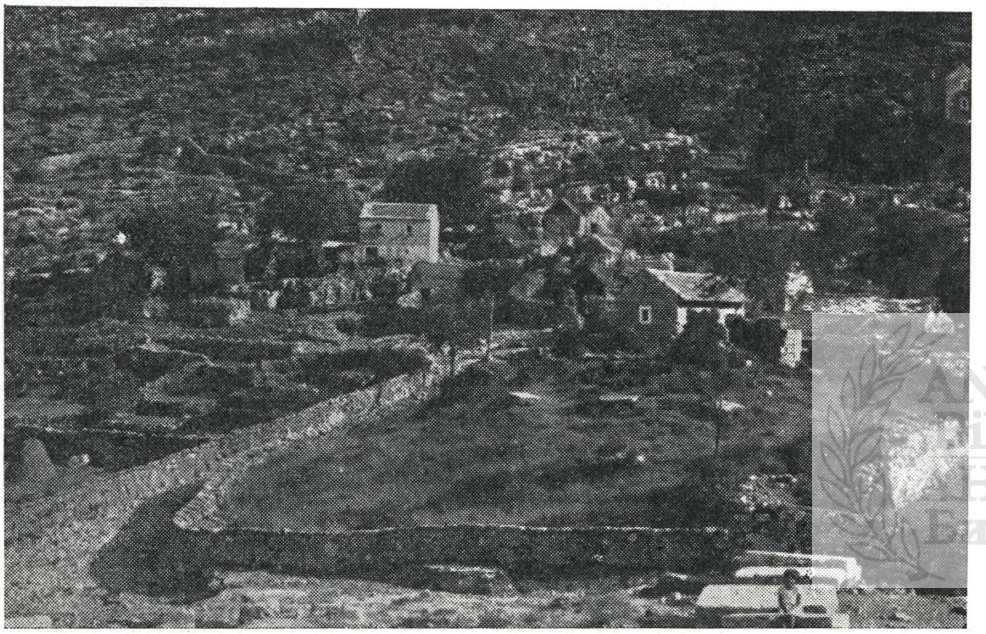

Фот. 19.
Махала Мареља Љут са две групе кућа (село Завала) и суво корито Требишњице

село је у присојној страни двеју сраслих вртача; и неке друге махале Трнчине су по вртачама. Корлати и Драпићи су скорашња, односно обновљена села настала претварањем стаја у стална насеља; тако је и махала Мрамор у Хутову била првобитно »траварско мјесто«. Већином су таквог постанка и мала села или махале у Чарићима, како се заједничким именом зове група од 11 малих села.

Једна је заједничка особина свих села односно махала: постале су на местима где има растреситог, размрсканог или раздрузганог материјала који омогућава да се лакше постави кућа, тј. на плавинама, на већим пукотинама и преломима у стеновитом оквиру, каквом удубљењу и сл. Ту обично има и мањих површина са задржаном земљом која ће се искористити за културе (вртови, воћњаци), а куће се подижу на местима која се не могу искористити за обрађивање.

Село Вељa Међа је збијено на једној коси, а Трнчина (махала) на поширокој заравни. Ако постоје услови да се може образовати само мања група кућа, онда неколико таквих махала чине једно село. Типичан је пример Завала: махала Марева Љут је уз један мали стрми до у страни поља (фот. 19), махала Завала је у странама изнад поља а око почетка Вале (фот. 20), махала Будин До високо у страни изнад поља, а махала Чешљари је далеко у Вали. Дуж североисточног оквира поља је низ великих плавина (»сплав«) и на њима су постала више или мање компактна села: Туље, Мркоњићи, Дријењани, Дубљани, Величани и Орашје. Много се истиче од осталих села Равно, које је смештено у поширокој попречној долини, где је било услова да се изгради чак и веће село. Орашје је везано за три пла-

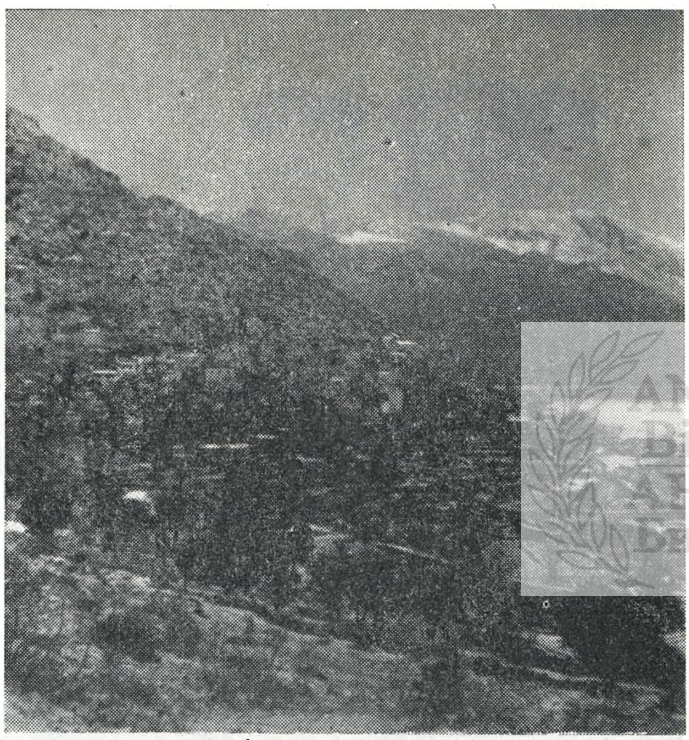
Фот. 20.
Махала Завала у селу Завали (Снимак Ант. Лазића)

вине, и то тако да су на једној црква и виногради, док су куће по стенама ивицом других двеју, а по њима самима културе.

Приликом провала облака, које нису реткост, дешава се да се низ »потоке« (точила) и »вале« (фијумаре) сруче велике количине воде и наноса који затрпава и куће. Стога, где су плавине активне, на њиховим теменима нема кућа. Уопште, куће и насеља су на местима где су обезбеђене од воде и точила, али тако да је од села подесан приступ зирату, паши, шуми (где је има) и води.

Села се обично подижу где има живе воде. То правило не вреди у карсту, па ни у Попову. Ако и има живе воде, та није у селу, међу кућама, него изнад или испод села. Испод Седлара је жива вода Језеро, у пољу, око 1 км од села, снажних живих вода има поглавито испод Завале (Покривеник, Лукавац и Бован) и Чваљине (Чваошник) и преко лета се на њих догони стока из многих села. У Чваљини се

преко лета служе већином водом из Чваошника (фот. 5), а само у завалској махали Маревој Љути и лети и зими са врела Покривеника. Мање живе воде имају Кијев До, Беленићи, Голубинац, Равно, Дврсница, Туљи, Мркоњићи, Драпићи, Драчево, Котези, Додановићи, Орашје, Чаваш и Хутово, али те воде лети обично пресуше. Па и у Завали и Чваљини, за пиће, кување и прање код кућа служе се водом из чатрња, јер је то лакше него доносити воду са далеких врела у пољу. Док се у другим крајевима људи старају само да спреме исхрану себи и стоци за преко зиме, у Попову се старају да преко зиме и уопште за време киша спреме воду за преко лета. Вода се спрема у локве и чатрње. Раније су чатрње биле ретке и слабе, а у

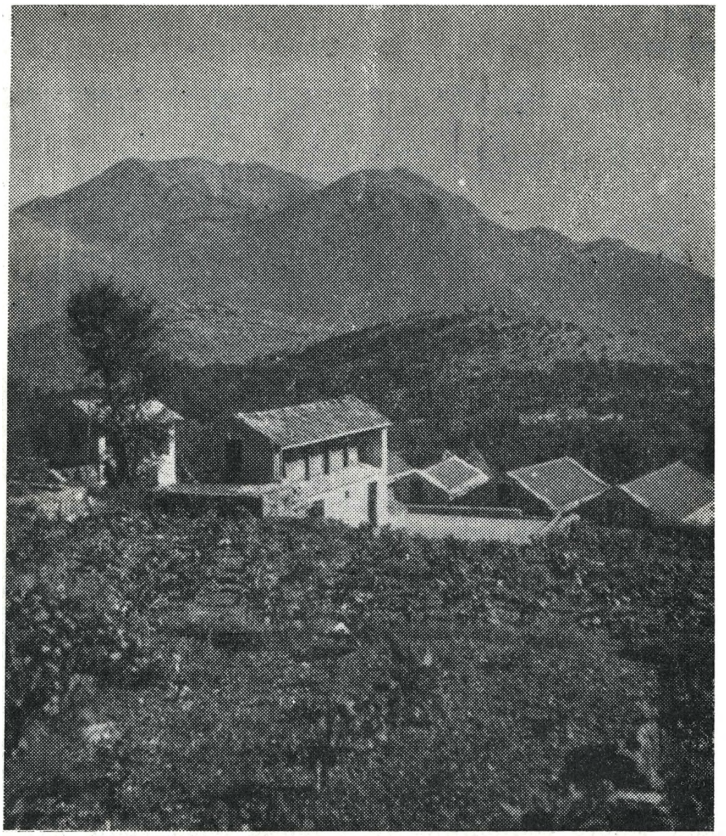

Фот. 21.
Посеље са терасастим културама испод Батинића и Пенда-Раца у Чваљини

новије време се граде много солидније, те у њима вода траје дуже и чишћа је. Сада их имају многа домаћинства, а има и великих чатрња подигнутих старањем државних власти.

Уопште, сва поповска села су подигнута у страни, на косим положајима. Пошто на таквим местима ситнијег материјала има наниже, куће се подижу на вишим местима, а нижа места се подешавају и искоришћавају као површине за сејање жита и сађење поврћа, дувана и воћа, макар те површине биле и минијатурне. Понека таква њивица или врт има и бочно од села, ретко и изнад куће. Ипак то све чини једну целину, која се одликује богатијом вегатацијом и по томе се истиче од голе даље околине; то су уопште боље земље, које се редовно ђубре. Поповци имају нарочити појам и назив за ту особину својих насеља. То је посеље, посељје или, ређе, подвори или врти. Посеље допире до ивице дна поља или увале, а изнад посеља и бочно од њега је »брдо« (фот. 21).

Пада уочи да су у Попову поједине махале и многе куће на таквим положајима да их у зиму сунце обасјава само кратко време око поднева. Изгледа да осојни положаји нису кориштени ради заштите од прекомерног сунчевог сјаја него су на таквим местима подизане куће и насеља по невољи, пошто није било бољег места. Тако напр. у пространом селу Хутову најповољнију инсолацију има махала Рашевићи, која је уједно и најстарија махала у селу. Додуше, и та махала је окренута више према југу и њима у лето сунце излази доцкан.

Фот. 22.
Салаши испод
села Равног

Сезонска насеља. Сем сталних насеља, у Попову има и сезонских насеља. Једно су с т а ј е: поједина домаћинства излазе сезонски са стоком у брдо изнад села, напр. изнад Чваљине, Величана, Ораховог Дола и др., где подижу стаје са најпотребнијим зградама за становање и стоку. Нека мала села су постала од стаја.

У Доњем Пољу у новије време — од око 1890 — изграђене су групе салаша и паљара, које издалека изгледају као село. Домаћинства из брдских села или удаљених махала која имају својих њива у Доњем Пољу подижу салаше и паљаре на ободу поља за смештај пољопривредних справа и усева, па и за становање у време пољских радова. Салаш је зграда за кукуруз, а паљар је зграда уз гумно у којој се држи пољопривредни алат. Требимски паљари у Морашници имају и огњишта. Има и тога да су под једним кровом

пољар (доле) и салаш (горе). Јача домаћинства имају и пољар и салаш. Салаши су груписани у неправилне групе или у низове ободом поља. Док није било салаша, у пољу су становали под ведрим небом за време рада, а усев, одмах пошто га скупе, носили на леђима у села (носили су мушкарци); сада усев (кукуруз) чувају у салашима, па по потреби круне и носе кући.

Салаши у селу Равном су непосредно под селом (фот. 22). Истичу се групе салаша и пољара испод Трнчине, Веље Међе, Дврснице и др. Салаши Рупног Дола су у Вељој Међи (одакле су старином та домаћинства), а салаши Требимње су на Морашници између Трнчине и Турковића, где у поље избија пут из Требимње. На супротној страни поља је мање салаша, и неке групе припадају људима из Храсног, који имају њива у пољу. Салаши села Котеза су у присојној страни ниже села.

Око салаша понегде сада већ има шумских и гајених стабала, а непосредно око сваког салаша су врти на подзиданим њивицама. Та сезонска насеља између Равног и Хутова личе у свему на збијена села; групе салаша испод Храсног су мање и у низовима. Иначе, и она су једна медитеранска особина.[1]) Сезонска су утолико што се у њима живи само у време пољских радова у пролеће и у јесен, а зграде стоје стално.

С времена на време наврати и у Попово која дружина номадских Цигана, која подиже своје падалиште гдегод испод села, а близу воде. Проведу на једном месту неколико дана, док има посла за мушкарце који поправљају металне судове.

3. Тип села

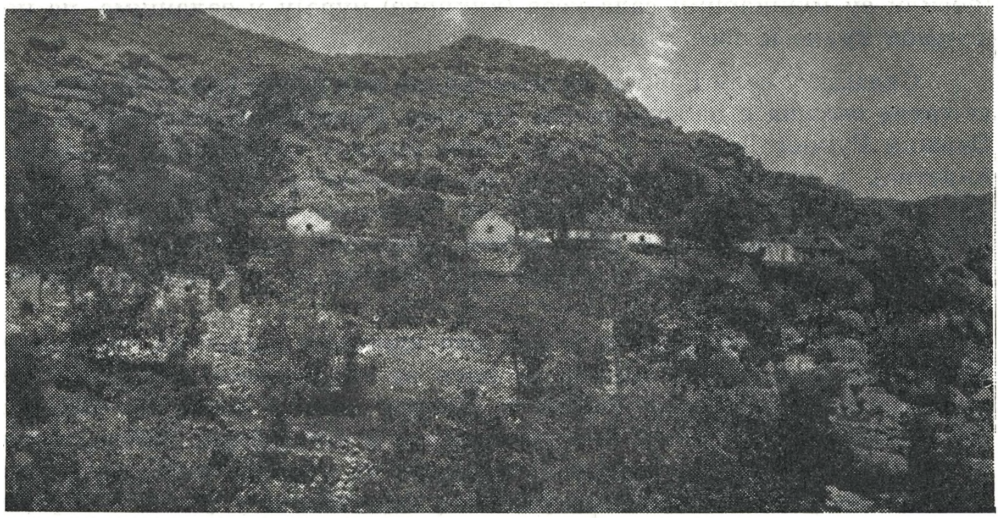
Говорећи о типовима села у Херцеговини, а посебно у карсним пољима, пок. Дедијер говори и о особитом типу села у карсним пољима чије су куће поређане у мање или више извијугане и каткад искидане низове кућа и да су таква села најтипичнија на северним ивицама Попова, па је за тај тип предложио назив: тип поповских села.[2]) Тај предлог није наишао на пријем и тај назив није се одомаћио у нашој науци. Села на северним ивицама Попова одликују се, као што сам то већ изнео, тим да су образована на плавинама, а иначе у распореду кућа и изгледу села она су као и многа остала села у пределу и као и у другим карсним депресијама, па је тај тип најбоље звати карсним типом села. С друге стране, и у типовима села у Попову има унеколико разноврсности.

У појединим махалама су куће збијене или нешто разређене. То су потпуно неправилне групе кућа на разним висинама и на различитим местима, а око њих су разне врсте зграда и минијатурних вртова, тако да махале односно села изгледају као веома збијена насеља, иако су то уствари групе окућница. Куће у махали обично

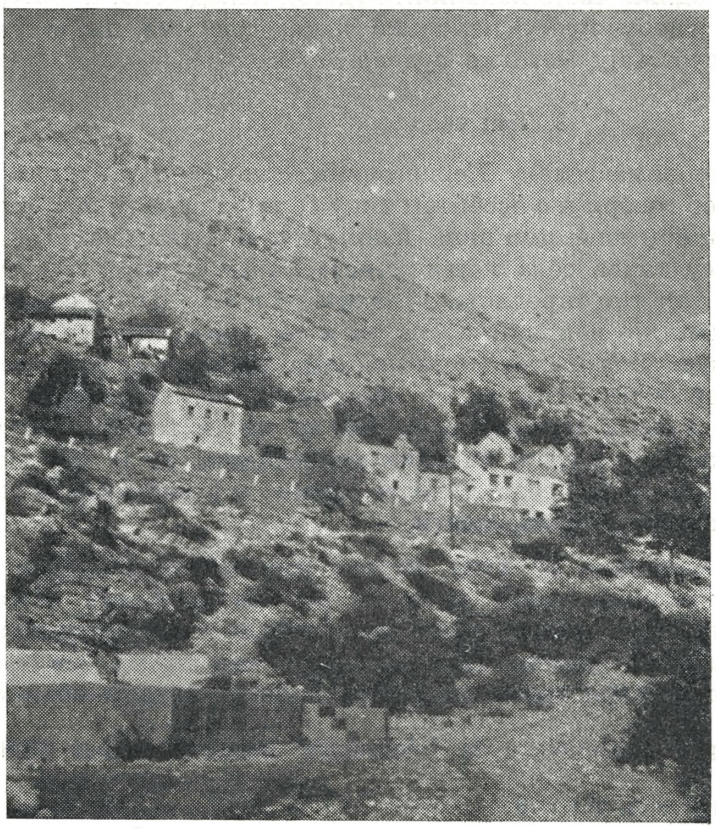
[1]) O. Tulippe: Initiation à la Géographie Humaine (Liège 1949) 217, 219.

[2]) Ј. Дедијер: нав. дело 79.

припадају породицама које су заједничког порекла (фот. 23 и 24). До махале и до појединих кућа у њима воде у л и ц е, око којих су камени зидови што их претстављају ограде вртова и дворишта (фот. 25).

Фот. 23.
Махала Ћуци у Величанима

Фот. 24.
Милића махала
у Величанима

ANU BiH АНУ БиХ

Има и села која су збијена: махале су једна уз другу. Таква су само села: Равно (ск. 5), Дврсница, Вељa Међа, Туље, Дубљани, Галичићи, Котези; уствари само од по једне махале су села: Голубинац, Драпићи, Корлати, Прхиње и »села« у Чарићима.

Остала села су мешовитог типа, тј. састоје се од више махала које су међу собом удаљене по коју стотину метада па до неколико километара, а у махалама су онда куће на окупу (ск. 6).

Где су куће груписане и збијене, као напр. у Равном, села личе на приморска насеља, али улице нигде нису поплочане него је то природна површина са много изломљеног камена по њој.

На изглед поповских села утичу знатно и привредне зграде груписане испод и изнад села. У збијеним селима, напр. у Грмљанима, испод села су појате или, сада обичније, штале за говеда. Волови се употребљавају често и много за рад у пољу, па је то један разлог да се тако подижу појате; други је разлог тескоба у селу. Овчији торови су изнад кућа, јер ситна стока иде у брдо да пасе, па да не пролази кроз село и не чини штету у посељу. Као што сам већ напоменуо, у неким селима су испод села салаши.

Свако старије село има своју цркву, па и две ако је становништво мешовито: католичко и православно. У Котезима су црква и џамија. Само што нова мала села немају цркву, а већа их имају и више, напр. Требимња. У Цицрини и Требимњи, селима поред далматинске границе, и у живим везама са суседним далматинским селима, под утицајима са те стране честе су мале капеле поред путева; сем капеле св. Ане у самом Доњем Пољу тога нема другде по Попову. Свако село има своје посебно гробље, а у већим селима и поједине издвојене махале имају своја гробља.

На средини села Дријењана је преисториска гомила која се зове Зборна Гомила. И по другим селима истиче се нека средишња тачка: црква са гробљем и сл.

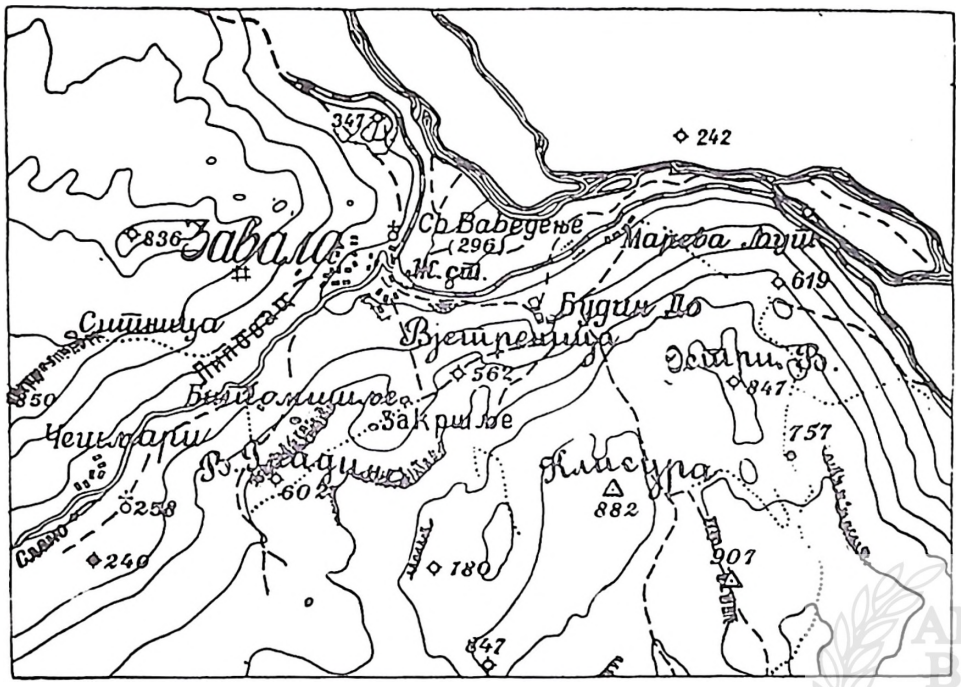
Модерни саобраћај — железница и друмови — био је утолико од значаја на тип села у Попову што су у неким селима настале групе кућа дуж друма, напр. у Величанима и Струјићима, или поред железничке станице, као у Пољицу, Завали и Равном. У Равном се у најновије време створила као мала чаршија упоредо са железничком станицом, која је заменила заметак чаршије код католичке цркве у средини села.

4. Кућа

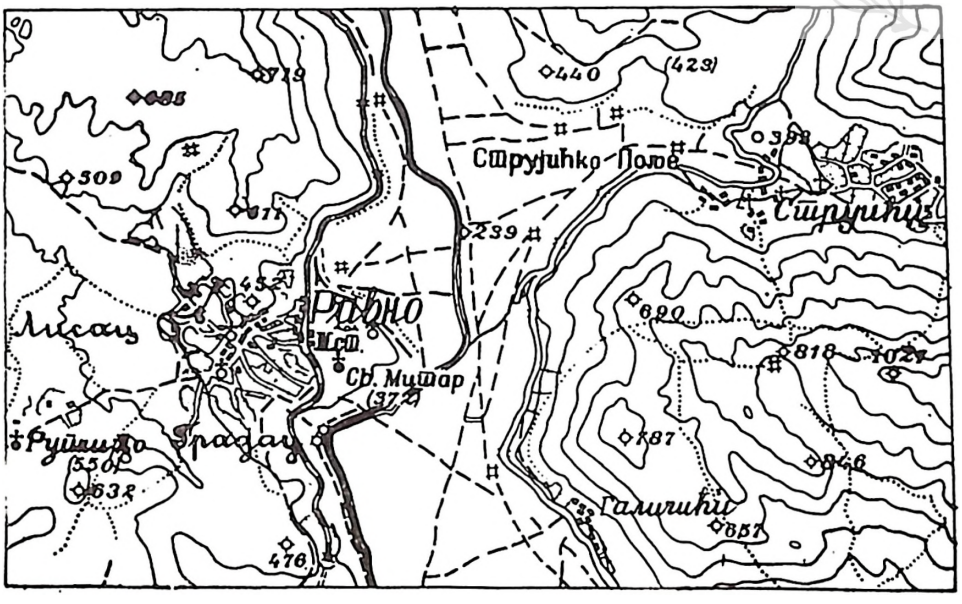
О кућама и зградама у Попову, чија је главна карактеристика да се граде од камена, зна се већ доста из радова Ш. Солда и Љ. Мићевића.[3]) Биће потребно само да се изнесу основне њихове одлике, а уједно и понешто што су ранији писци пропустили.

У Попову има много пећина и окапина, али нема тога да би се пећине користиле као станови у нормалним приликама; то се чини у невољи. Тако и за време посљедњег рата (1941—1945) многа чељад су се склањала у пећине и у њима боравила данима. У Завали је настарија кућа Вука Вукановића: као зид служи јој на једној страни природна стена. У хатару Орахова Дола има на Црним Плочама

велика пећина, која служи Перу Кристићу као тор за затварање оваца преко лета, а у њој онда бораве и чобани. Пећина је мало »шћемерена« и има мало зида са једне стране.

Ск. 5.
Завала, село мешовитог типа, које се састоји од неколико махала

Ск. 6.
Равно, тип збијеног села

Пошто се граде од камена, куће трају дуго, па и данас служе куће начињене пре сто и више година. То је могућно и стога што се у Попову веће куће граде и по принципу дограђивања. Тако нпр. у Орахову Долу је кућа Бошковића-Кристића већ трипут преправљана и дограђивана (фот. 25). У најстаријем делу садашње куће (око врата са луком) родио се отац Руђера Бошковића. Пошто се Руђер родио 1711, тај део куће је, дакле, из првих година 18 века, ако није и старији. Последње дограђивање (спрат), било је пред Други светски рат. Кућа Блажевића у Равном, започета пре неких сто година, довршена је тек 1922.

Фот. 25. Кућа Бошковића — Кристића у Орахову Долу, већ трипут преправљана. Иначе, по предању, ту се родио отац Руђера Бошковића (најстарији део куће с вратима на лук десно на слици)

Приликом избора места и градње куће настоје да кућа буде тако постављена да је сунчеви зраци обасјавају: макар да један прозор окрену тако да га бију сунчеви зраци. Али, има кућа и у осојним странама, нпр. неке у Завали, све у Будину Долу, Маревој Љути и др. Такве куће обасјава сунце само кад су дани дуги.

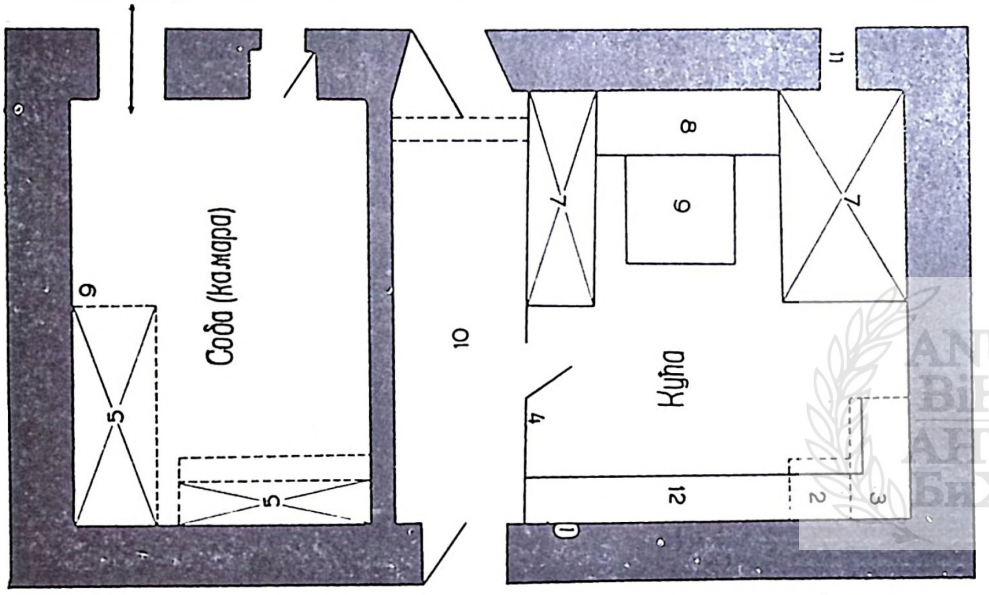
Зидови се граде од камена. Раније су зидови грађени »на буњу«: појединим комадима камена су затесиване само ивице, а површине страна остављане необрађене. Сада се куће обично зидају »на грезо«, тј. обраде се, уравне, и стране камена. Камен је бесплатан. Грађење једног оделења величине 4 × 4 на свом земљишту стајало је 1956 око 80.000 динара.

---

[3]) Ш. Солдо: Типови кућа у пређашњој Босни и Херцеговини (Београд 1923) 27—31; Љ. Мићевић: нав. дело 68—78.

Ако је кућа на спрат, и зидови спрата су од камена, а дрвени патос се ослања на греде уденуте у зидове. Кровна конструкција је од дрвета. Ако се деси да се кућа запали или се кућа напусти, па дрвени делови иструну и падну, остају усправ зидови. Стога у Попову стоје и из ђеће старине зидине напуштених кућа, а као последица страдања у Другом светском рату стоје голи зидови многих кућа, па и читавих махала (фот. 24).

Особитост је у Попову да поједина домаћинства имају и по две, а нека и по три куће, које служе различитим потребама. Као што је познато, у Попову има више врста кућа за становање и боравак.[4]) Међутим, у начину градње нема разлике: све се граде од камена, и то некада у клак и у сухозидицу а сада само у клак; некада је

Ск. 7.
Кућа Ристе Пјанића у Грмљанима
1 — буриоиица, 2 — жрвни, 3 — »навћи«, 4 — тараба од дасака, 5 — дрвени кревети, 6 — пећ, 7 — камени кревети, 8 — кут, 9 — огњиште, 10 — прооД, 11 — пенцер, 12 — банак

камен грубо а сада лепо клесан; некада су покриване ражевом сламом (»кровом«) и кречњачким плочама, а сада само на старијим кућама има кровова од плоча а иначе је цреп (фот. 26).

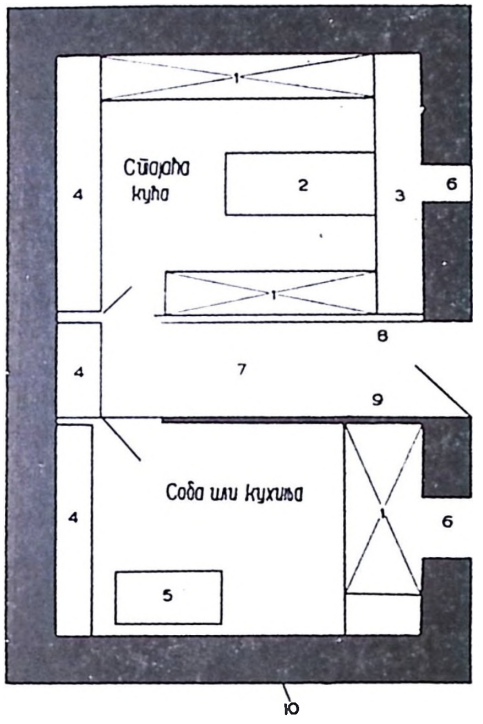
Пошто су куће од камена, нема потребе да се креч споља. У старим кућама нису зидови изнутра олепљени и окречени. Међутим, има доста нових кућа у којима се види споља окречен узан појас око прозора.

Првобитно, кућа у Попову је била сразмерно мала и унутра само једно одељење, али је то одељење често преграђивано: раније плотом, у новије време даском (»тарабе« или »перда«); сада се може видети као преграда и танак бетонски зид (ск. 7 и 8).

[4]) Љ. Мићевић: нав. дело 69 и д.

Некада су куће имале двоја врата, једна наспрам других. Двоја врата су и на кући Риста Пјанића у Грмљанима, грађеној 1910 (ск. 7), у којој је задржана преграда од дасака и она дели узак ходник (»проод«). Изнад врата од куће или од зграде често је натстрешница: хоризонтално усађена плоча, која треба да брани падање кише у врата.

Нема више тога да би се живело и радило само у једноодељној кући. Свако домаћинство сада или има кућу од више одељења или има две куће, које су једна уз другу са заједничким зидом, али са посебним улазима споља, или су потпуно одвојене једна од друге.

Ск. 8.
Кућа Лазара Ковача у Грмљанима из новијег времена
1 — кревети, 2 — огњиште, 3 — кут, 4 — пижуо, 5 — шпорет, 6 — прозори, 7 — ходник, 8 — »тарабе« (преграда од дасака), 9 — бетонска преграда, 10 — зид од камена

Честе су куће, напр. у Чваљини, чија су појединa одељења на разним висинама, па је веза између њих помоћу камених степеница споља.

Једна кућа или једно одељење је онда оно у коме је огњиште, и то се онда зове стојећа или стајаћа кућа или ватрача или кућа за ватру (фот. 26). То одељење зове се у Далмацији комин, па се тај назив шири и у Попово: у Орахову Долу је већ сасвим одомаћен, а у употреби је и у Равном. На огњишту у стајаћој кући се спрема јело, седећи око огњишта обављају се многи послови, особито ако је напољу хладно или пада киша, око огњишта се искупља чељад на разговор, особито о Божићу и крсним именима. С обе стране

ANU BiH АНУ БиХ

огњишта су »кревети« од камена на којима се спавало, па и сада у неким кућама и понекад (ск. 7 и 8). На старим стајаћим кућама обично нема прозора.

Спремаћа или спремна кућа је или засебна зграда или дограђено одељење уз стајаћу кућу, али с посебним улазом споља. Зове се и соба или камара. Ако домаћинство нема више зграда или одељења за становање, онда се у спремаћој кући држе судови с вином и житом и др., а у њој се и спава.

Дуж зида уз који је примакнуто огњиште је кут, камени банак, а у њему кутара, рупа у коју се скупља пепео са огњишта. Банак поред осталих зидова се зове пижуо. Од прибора на огњишту пада уочи »дуда«, метална цев кроз коју се дува да се распали ватра. Над огњиштем висе вериге (комостре) на комостренци; та

Фот. 26.
Кућа Владе Кораћа у Завали. Лево од куће »стајаћа кућа«.

мотка је постављена по дужини огњишта а ослоњена на попречне мотке на таванским гредама. По старијим кућама и сада има изнад огњишта черјена од плота; у новијим кућама је место черјена под од дасака, с отвором непосредно над огњиштем за пропуштање дима. У стајаћој кући су у зиду разне нише (»пенџери«). Особитост је »каменица«, већа ниша у зиду за прање судова; једна цев служи за одвођење прљаве воде кроз зид напоље. И са спољашње стране зида могу бити нише које служе као бурионице: ту се остављају дрвени судови (бурило) с водом, који ће се унети у кућу само кад је велики

мраз. У стајаћој кући могу да буду која полица, наћве, жрвњи, какав суд (плетен кош) за жито и др.

У веома збијеном селу Орахову Долу, код Кристића, видео сам у једном низу три »комина«, који припадају разним домаћинствима, а посебно су им куће односно одељења за спавање.

Сада свако настоји да има стајаћу кућу или комин, где се спрема јело и где се обедује. У неких је већ шпорет место огњишта; иначе шпорет се види често и у соби. Прве шпорете унели су у Равном у своје куће два сеоска трговца, око 1930, а тек од 1948 почели су и остали да их уводе. Ипак, и они који имају шпорете задржали су и огњишта на којима суше месо, кувају јело свињама и сл.

Ако кућа има одељење у које се улази из стајаће куће, онда се такво одељење зове камара, соба или собица; а ако је такво одељење изнад стајаће куће или каквог другог простора, то је онда чардак, па макар се у њега улазило и са земље (ако је зграда у страни).

Само старинске куће, и то не све, имају избу, подрум, испод »куће за ватру« или стајаће куће. Тако су напр. у Равном биле само три избе: Салате, Гргуревића и Вуковића. Изба је имала одозго свод од камена лучно изведен, тј. ћемер по дужини. У старо доба у избама се и спавало, али изба је служила углавном као »спрем«. Иначе, у изби је био и хамбар за жито. Раније су хамбари били зидани од камена (али се у њима жито кварило од влаге), после од дасака.

Ако се изнад стајаће куће или какве друге зграде подигне одељење за становање, то је онда чардак. Тај назив се може чути уопште за таква одељења и кућу на спрат уопште, али у ужем смислу се чардаком сматра само ако је једно оделење и ако му је основа квадратна. Тако је било у старих кућа, а у новијих кућа су та одељења већа, правоугаона, и често на спрату имају два или више оделења Стари су и то звали чардак, а млађи спрат зову таван, а све је кућа или чардак.

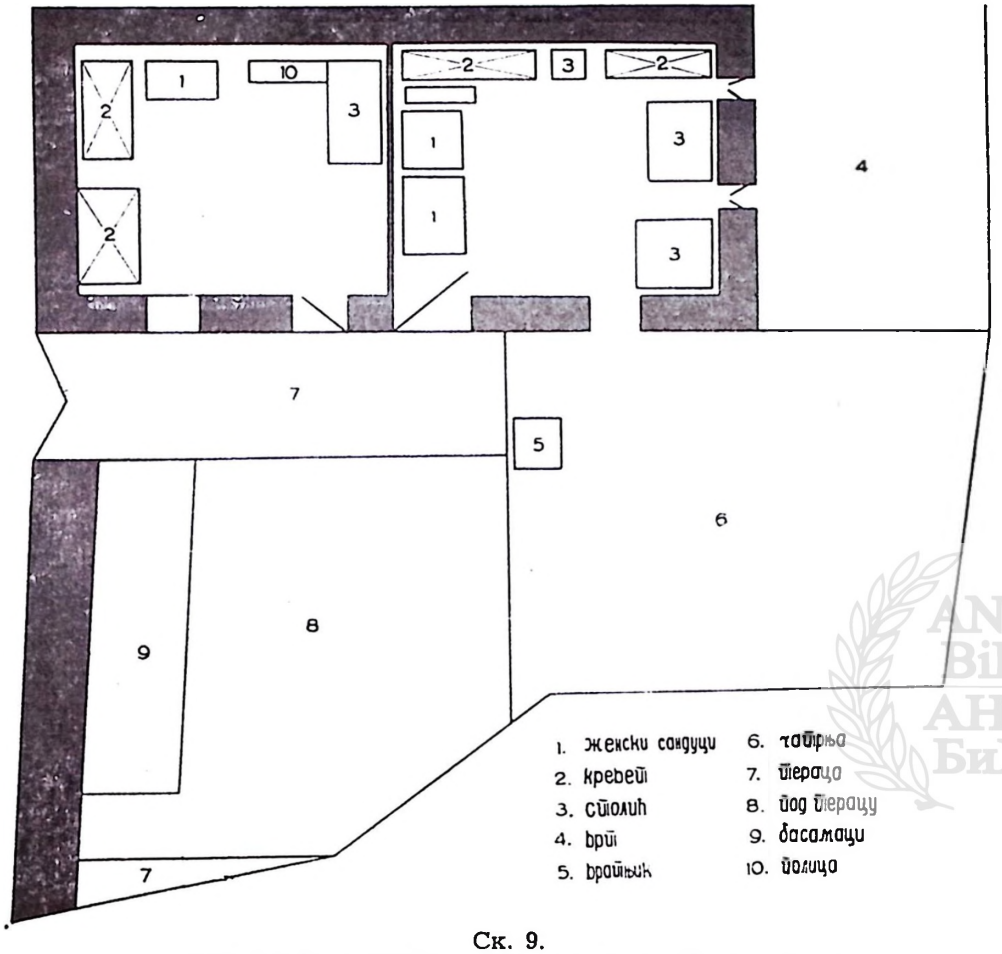
Већ за турске владавине било је чардака, али су тада били ретки. Првобитно су чардаке подизали аге и бегови који нису имали својих кула.[5]) Одомаћили су се тек у новије време, и сада су многе куће такве. Од особина површине на којој се гради кућа зависи какав ће бити улаз у чардак: да ли непосредно са земље или помоћу »басамака« и да ли ће ти басамци бити споља на кући или изнутра у кући (фот. 26).

Испод чардака је стајаћа кућа или какав »спрем« или »спрема«. Откако су учестале куће на спрат, таван, појавио се нов назив за приземље: потаван (тј. под-таван). У тавану (раније чардаку) су редовно собе, једна до четири, и у сваку од њих се обично улази са »тераце« (ск. 9). Од многих кућа на спрат у Равном само њих две имају »гањак« (нем. Gang, ходник) између две собе и улаз из тог ходника. Узгред да наведем да само једна кућа у Равном има и прави б а л к о н на фасади, на који се излази из собе.

---

[5]) Нав. дело 79.

Ако је кућа на спрат (тј. на таван или чардак), између приземља и спрата је патос од дасака постављен на греде, које су крајевима у зидовима. Ако је у собама таваница од дасака, то је шише; ако је малтерисана, онда је плафон; шише може бити и у приземном оде-

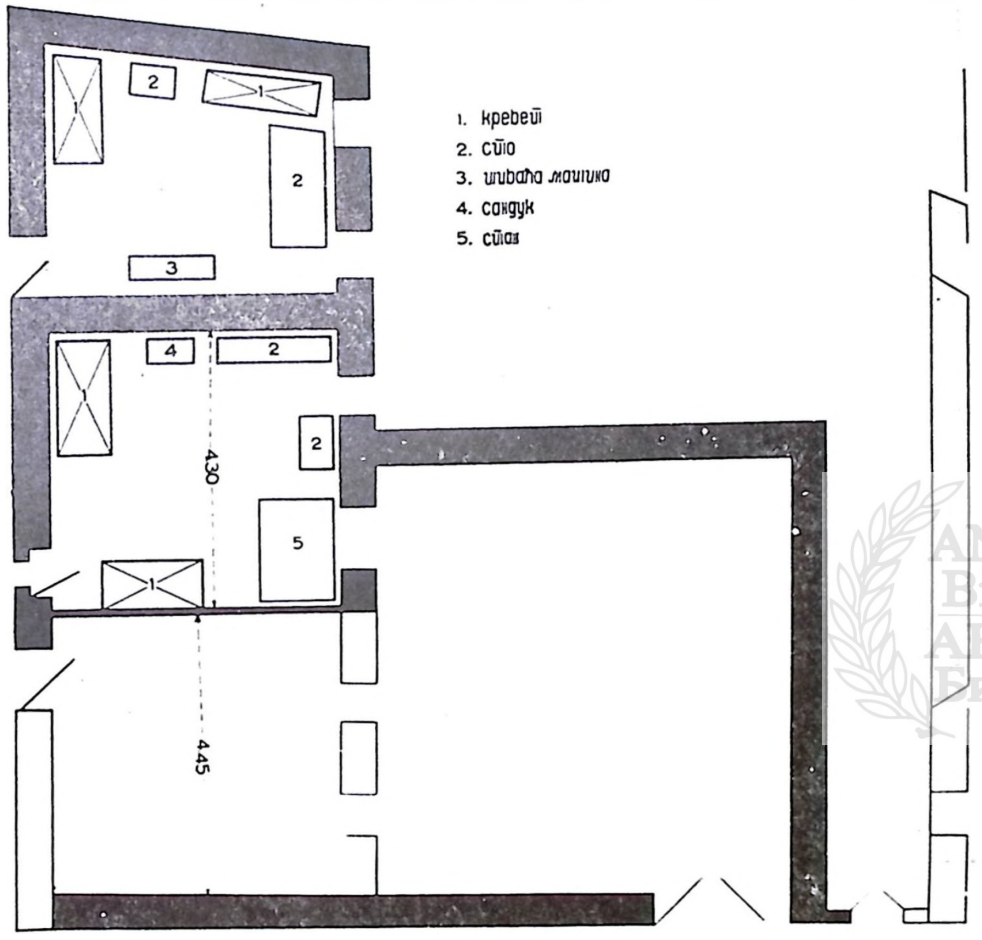

Ск. 9.
Кућа М. Блажевића у Равном из новијег времена

љењу: даске ударене одоздо по гредама које носе спрат. На тавану односно чардаку нема огњишта: на тавану (ако је само једно одељење), односно у собама, се спава и држи постељина и одећа. У тим собама су редовно дрвени кревети, столови, столице, женски сандуци, шивања машина и др. Већи сандуци стоје сами за себе, а мањи и испод кревета и столова. У потавану се не спава. Ту је понолико одељења колико и на тавану, и та одељења служе као спрема: у њима су бадањ за вино, бачве, хамбар за жито (кукуруз), кромпири, »стан« (разбој за ткање), итд. И одељење на тавану може бити спрема. Тако напр. у Равном сам делимично снимио грађевину која је својина Пере Салате и његова рођака Николе (ск. 10). То је чардак са три тавана (собе) у које се улази непосредно с улице. Два припадају Пери Салати, и распоред у њима је приказан на ск. 10; трећи припада

његову рођаку Николи. Испод тих тавана су »спреме«, у које се такође улази непосредно са земље, из дворишта, које је ниже од улице; ти су улази на супротној страни од улаза у таване. Николин део дворишта је ограђен посебним зидом, а Перин део га обухвата у виду слова Г.

Чести су примери у Попову да приземље припада једном, а спрат другом власнику (етажна својина), услед дедба. Тако напр. у

Ск. 10.
Кућа Пере Салате у Равном

Равном Салате имају стару кућу. Доњи тријем и изба су својина Пере Салате, кућа над избом и бивша спрема над тремом су својина Трифка Салате. Пре неких 80 година делио се дед Пере Салате (63 год.) са својим братом.

Мање одељење дозидано испред куће, тако да буде лево или десно од улаза, је т р и ј е м. Служи као остава. И над њим може бити мање одељење, с п р е м а. Тријем је сада реткост, пошто се праве куће пространије и са више одељења. Тако су се изгубили и потремак и ајват.[6])

[6]) Нав. дело 73.

Особита врста куће на спрат од камена је к у л а (фот. 20), каквих је било и у Попову. Биле су већином својина муслиманских ага и бегова, који су у њима боравили преко лета, а и поједини сељаци су имали куле.[7])

Хигијена кућа у Попову је уопште веома слаба, нарочито у лето када су милијарде мува по кући и свему у кући.

Фот. 27.
Митрова црква у Равном

Начином градње и величином нису се од обичних кућа много разликовале ни мале сеоске цркве. Карактеристичан је пример католичка Митрова црква код села Равног (фот. 27).

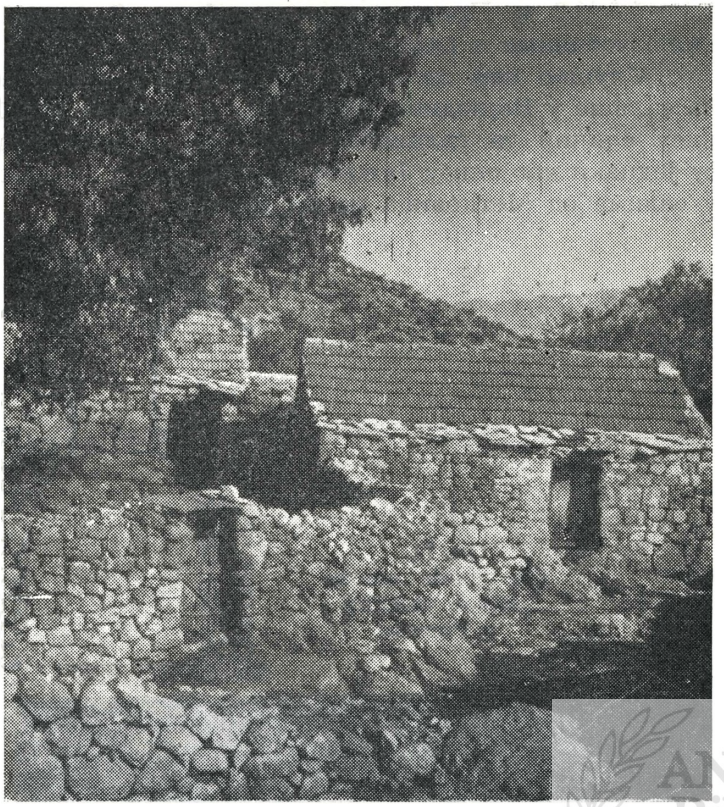
5. Зграде

Поред зграда за становање и оставу хране и одеће су разне зграде за стоку и друге потребе: тор или јањило, појата (фот. 28), наслон, стаје, крмећак, и кокошињак. Таквих зграда има и у брду где су летње стаје. Оквиром поља су пољари и салаши. Остале зграде су коларнице за смештај кола, подигнуте испред кућа и поред пута (фот. 29). Све су те зграде раније описане.[8]) Потребно је да се само помене да се граде од камена, обично као сухозидина и да се покривају плочом, кровом (ретко) и црепом.

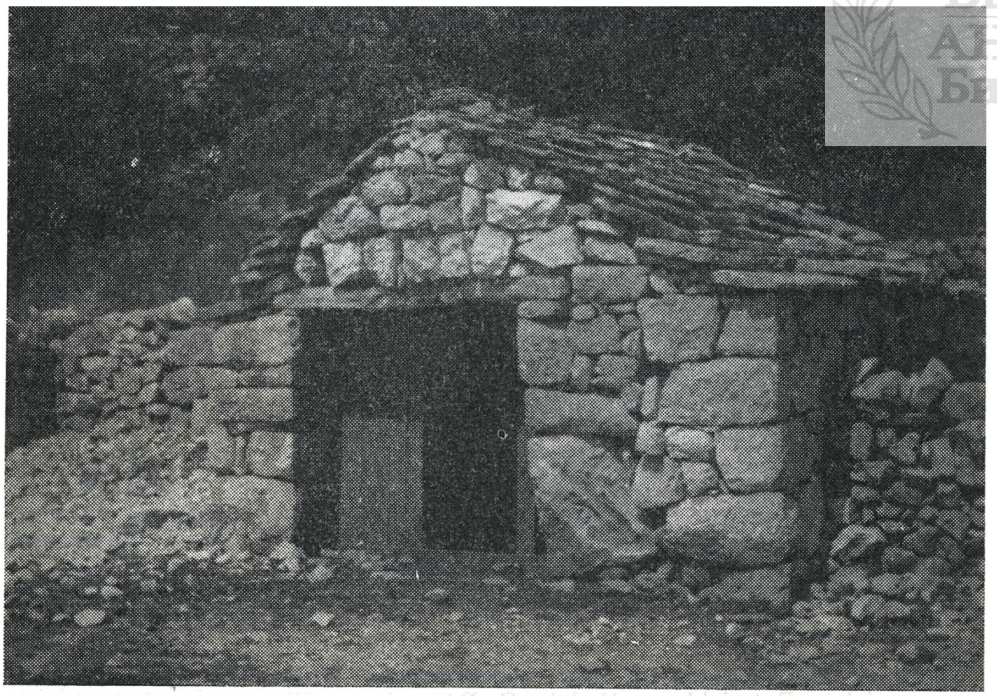
К у ћ е р и ц а је мала зграда, евентуално уз љут, грађена у сухозидицу и покривена кровом или сјечином (од сијерка), величине

[7]) Нав. дело 73—74.

[8]) Нав. дело 76—78.

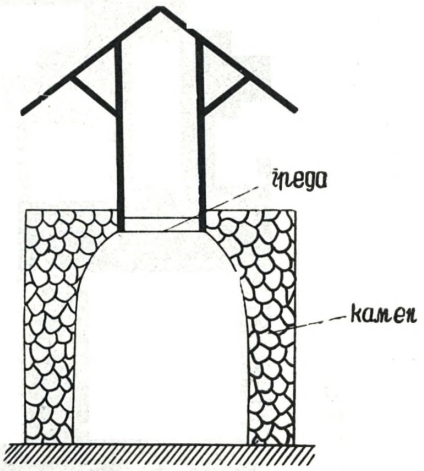
Фот. 28.
Појата на улици. До ње друга појата, а испред ње тор за овце и свиње. Код Владе Кораћа у Завали.

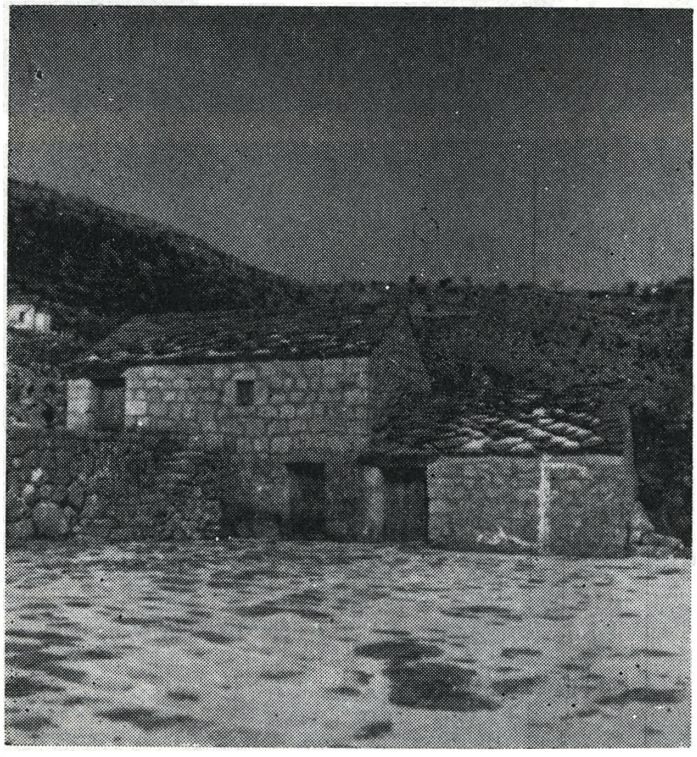
Фот. 29.
Коларница у Величанима

1,5 × 1,5 × 2 м. Прављене су и у брду. Служиле су као заклон од кише чобанима и радницима.

Слушао сам да су салаши почели да се граде по угледу на салаше у Војводини. Међутим, ти салаши (ск. 11, фот. 22) уопште нису слични са салашима у нашим другим крајевима, а потпуно су једнаки као они у Јужној Француској.[9]) Истог су облика и салаши у селима од Метковића па ка Неуму.

Ск. 11.
Попречни пресек једног салаша у Равном

Фот. 30.
Пањари на гумну у Чвалчени

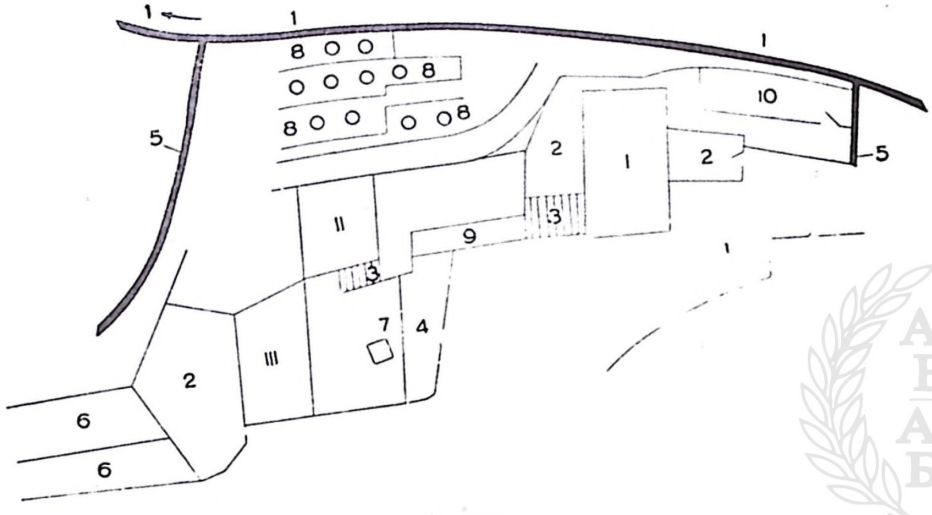
[9]) A. Haberlandt: Die volkstumliche Kultur Europas in ihrer geschichtlichen Entwicklung. U delu G. Buschan: Illustrierte Völkerkunde II/2 (Stuttgart 1924) 446—447.

Поред многих кућа или поред зграда под селом су гувна. Гувно је у Попову стално: оно је лепо поплочано и ограђено зидом. Гувна су често комбинована са чатрњом: површина гувна служи као површина за скупљање кишнице која одатле тече у чатрњу. А уз гувна су и пањари, о којира је било говора на стр. 92—93 (фот. 30).

Млинице су мале зградице од камена на потоцима и јамама.[10])

6. Дворишта и окућница

Прилаз до нечије куће зове се улица. С обе њене стране је висока камена ограда. Ограђени простор у ком су кућа и зграде зове се двориште или авлија, а то се зове и мишће. Ту реч употребиће особито кад се говори о неком добром дворишту. Кућни

Ск. 12.
»Мишће« (двориште) са зградама Риста Пјанића у Грмљанима
I, II, III — куће; 1 — »улица«, 2 — авлија, 3 — степенице, 4 — расадник, 5 — зид око мишћа, 6 — вртови, 7 — чатрња, — 8 љаник, 9 — дрварица, 10 — јањило

акар или акар је кућа са двориштем, зградама и вртовима, тј. цела окућница. Каже се нпр. да је жена имала право на 1/8 у акару или, кад се деле, да неко »има право у акару, а у пољу нема«. Окућнице су уопште веома малене.

У авлију се улази кроз капије. Оградни зид на оној страни дворишта према улици обично је још виши и у њему су дрвена врата у каменом довратнику. Дворишта су обично калдрмисана великим плочама. По зидовима у дворишту се виде нише да се у њих може оставити штогод по потреби. Од камена су и подупирачи за винову лозу повијушу.

Распоред кућа и зграда у једном мишћу приказан је на ск. 12 Као украсно дрво види се понегде у вртовима испод кућа чемпрес као и по гробљима. То је отскора.

[10]) Љ. Мићевић: нав. дело 78—79.

VI. ПРИВРЕДНА КАРАКТЕРИСТИКА

1. Опште напомене

По службеним подацима, општина Равно која обухвата највећи део Попова, имала је 1956

оранице и баште	2911 ха	11,4%
винограда	47 „	0,1%
ливада	357 „	1,4%
пашњака	16099 „	63,1%
шумског земљишта	5424 „	21,2%
неплодног земљишта	672 „	2,6%
Укупно	25510 „	

Мора да је критериј за оцену пашњака и шумског земљишта у том крају особит. Јер да у једном пределу дивљега карста, где се виде велике оголеле површине, буде само 2,6% неплодног земљишта, то је, заиста, болна ирониja. То је отуда што су по административном критерију у карсним областима у шуму и пашњаке увртене и оне простране површине на којима се тек гдегде види какав грм или редак бусен траве (фот. 10). Кад би, заиста, у општини Равно било 63,1% од њене површине пашњаци, ту би било сјајних услова за развитак сточарства и владало благостање. Међутим, стварност је сасвим друкчија: правих пашњака је сасвим мало, а сточарство ни обимом ни значајем није развијено онако како би очекивали према горњим подацима.

Знатне површине које су под шумом, пашњацима и »пустопашицом« су општенародна својина (»ерар«). Обрадиво земљиште је још увек својина индивидуалних сеоских газдинстава; само у селу Дубљанима има пољопривредна станица са 32 ха са узорно развијеном економијом.

2. Привредне зоне

Дно поља, Поље или Вала, на надморској висини од 220—260 м а покривено алувијалним и сасвим свежим наносом, претставља највећу површину плодне земље у једном комаду у Херцеговини: око 50 км². Изузимајући корито Требишњице, које је лети суво али неупотребљиво, јер је покривено шљунком, целокупна остала површина се привредно искоришћава. Највећи део те површине засејава

се јарим усевима (озими се уопште не сеју у пољу). Сразмерно је врло мало парцела у пољу које су стално ливаде односно косанице (»косаонице«, како их зову у Попову). После последњег рата види се по пољу више незасејаних парцела: то су парцеле оних који су се отселили те нема ко да их обрађује или су својина инокосних домаћинстава. Косаница има само у Горњем Пољу, јер тај део поља не буде под водом у току године толико дуго као Доње Поље. »Окрајак« је део оранице који не може да се оре него на њему расте трава која се коси. У Горњем Пољу има и нешто винограда, али само при ободу, тј. на површинама које се у пролеће раније ослободе воде. Виновој лози не смета што ће бити зими под водом; њој смета кратак период од воде до воде.

Њиве се једне године ору у једном правцу, а догодине се ору попреко, да се земља не носи на једну страну, Тако исто се ради и у вртачама у брду. Одбрани жита од воде служе камени зидови. Њиве близу река ограђују се зидовима упоредо с реком, а и попречно на речни ток, где је већа опасност од ерозије.

Њиве у пољу ђубре без гнојења. Ипак долази до исцрпљења поља у Горњем Пољу. Једна њива поред саме реке може да се засејава без прекидања 25—30 година, а које су даље од реке по десетак година, па се онда пусте да се заледине, а разоре се одмах друга ледина, ако је има.

Све што је изван поља за Поповца је б р д о. Али, то брдо, као што сам изнео у првом одељку, иде до знатне висине изнад поља, и у њему би очекивали више климатских, вегетационих и привредних зона. Међутим, односи су, у висинском погледу, прилично једноставни, захваљујући карсном терену односно кречњачком саставу земљишта. С изузетком малог села Драпића, које је на висини од преко 1000 м, остала стална насеља у брду не прелазе висину од 600 м. Изнад тог појаса је заиста право брдо: голи крш или шумарци, а само по вртачама има обрадиве земље. У зони између поља и те границе од око 600 м има мањих и већих увала и вртача; села су на местима где има нагомиланог раздрузганог или иситњеног камена (плавине, грохоти, и сл.), и где има више задржане земље. То земљиште, углавном испод и бочно око сеоских кућа зове се п о с е љ е и ту су в р т и (вртови). Свако парче земљишта уопште у посељу које може да се обрађује и користи за сејање озимих жита (пшенице, јечма, ражи) или сађење поврћа, винове лозе, дувана и воћа зове се у овом крају врт, а ако је у брду даље од посеља, онда је то »зграда«. Зграде су редовно ограђене зидом, а по потреби и подзидане. Земљиште у зградама се користи слично као и у вртовима, али више за оне културе које не траже много старања, тј. за жито и кромпир. У зградама има и ливада (фот. 8 и 9), а може да буде и воћа или шумских стабала.

Систем потеса постоји делимично у Беленићима и у Орахову Долу. Беленићи имају веће посеље које се дели на Горње, Средње и Доње Поље, и они у тим деловима сеју озимо жито, па јаро и онда кукуруз, по ротацији.

Дна већих увала заштићена су са страна зидом и у њима има и њива. Али су вртови редовно подзидани, и те терасасте културе карактеришу брдо. Земља у вртовима се обрађује само мотиком, и Поповци јасно разликују те две врсте земљорадње — орачку и мотичку — у свом крају, па имају и нарочите називе за њих: »на волове« (тј. орање и сејање у пољу, где се служе ралом које вуку волови) и »на мотике« (тј. обрада само мотиком или дикелом).*

У посељу и у брду су ретке парцеле од 2 дунума (2000 м²): обично су величине 300—1000 м², али има и мањих, особито у посељу. Изузетак су велике вртаче у Рупном Долу, где их има таквих да им обрађено тло има површину од 4, па и до 8 дунума. Површине у вртачама засејавају се стрним житом и поврћем, особито купусом; често су те површине тако малене да се на једној може нажети само 5—6 снопова жита. Он њива у пољу вртови се разликују и по томе што морају да се гноје сваке 2—3 године, јер иначе не рађају. Сточно ђубре износи се на та места у врећама, а износе га женске на својим леђима.

По кршу изнад посеља највише је трња, смреке и ксерофитних трава (особито кадуље), а даље од села у даљину и у висину има правих шума. Веће парцеле у кршу где може да се напаса стока и да се »беру« дрва зову се т р а в е, ако су приватна својина; остало је с р а р или м е р а. Мања заравњена површина у мери, покривена ситним каменом без шуме, зове се в л а к а. Захватање заједничког, тзв. ерарског, земљишта било је особито узело маха у годинама после Првог светског рата. У Чапљини су то радили сви, по договору. Али ако је неко прихватио тако да је сметао другима, напр. да је ометао коришћење пута и сл., други би му оборили зид. Већином је прихватано и обрађивано оно што је било уз имања или што је некада припадало роду (»племену«) или аги чији је неко био кмет, па напуштено.

И у наше дане освајају се вртаче за обраду. У току прошлог рата Величани су били у збегу у брду изнад села, па су обрађивали све што су могли, те то обрађују и сада, плаћајући неку закупнину шумској управи. И у годинама после рата, до 1952, кад су били у сељачким радним задругама, па да би имали и свог приватног усева, тражили су по брду и крчили места где би садили кромпир, обично у вртачама, које би ускопали и наоколо озидали. Жито из вртача по брдима сноси се у јесен у сноповима на леђима кући у село.

Док у пољу нема никакве потребе да се земљиште на неки начин припрема за употребу, сем да се оре, па чак нема потребе ни за гнојењем, јер вода сваке године остави слој новог плодног наноса, сасвим је друкчије у посељима и брду. Ту се мора не само земљиште припремати претходно него има и да се доноси. Дна увала и великих вртача прекривена су земљом, која се може обрађивати, али је потребно да се треби од камења и да се гноји. Други начини да се дође до површине за обрађивање су уклањање природне вегетације и сабирање и наношење земље на површину подесну за то.

*) На пример, на питање: »Јесте ли посејали?« одговориће се: »Јесмо на волове; имамо још на мотике«.

Вероватно да су некада по читаву оквиру Попова нове површине добивали паљењем л а з и н а; у новије време то се радило само око Доњег Поља, па се ради понегде и данас. Говори се: к о с и т и л а з и н у, п а л и т и л а з и н у. Поступа се на следећи начин: Одабере се место где је густа »гора« (шумско дрвеће) а има земље у шкриповима, па се то дрвеће посече у месецу илинштаку (јули — август) и распореди равномерно по површини да се осуши. У јесен, у септембру, пре него што почну кише, то се упали. Ако се деси да у ноћи падне киша то је веома корисно: угаси се ватра па се не шири изван лазине, а киша још утера пепео у земљу, те га не носи ветар. Чим се земља накваси од киша, крајем септембра, копа се пијуцима и красном, па се сеје јечам озимац или озима раж. Добро ће родити. Тако се ради, ако у међувремену, бар за пола године, из пањева није избила гора; ако се то десило, онда се лазина остави да се затрави. На лазини се сеје око пет или више година; за то време поново израсте гора па се после 20—30 година опет прави лазина на истом месту. По Чарићима, а делимично и у Хутову (увелико у пределу Грацу) на лазинама се сејао бухач. По посејаном и изниклом јечму, засејали би у новембру, неки тек у фебруару или марту. Кад јечам сазре, пожање се, а бухач остаје. Неки сеју по јечму и бухачу и купус, који на таквој паљевини или новини буде добар. Пошто се купус побере, бухач се развија. Он ће остати и бити добар тек у другој или трећој години, па се онда жање. Из заосталих пањева избија за то време »подмладак«, који треба потсецати да не покрива бухач; сем тога, зими пуштају овце да пасу траву, јер оне неће бухач. Бухач се жање треће године. Бухачу је пала цена, те се више не гаји као раније, а прављење лазина је пре неколико година сасвим забрањено.

На овом месту да поменем да се у Попову сусреће и поступак сличан лазини, да се подиже нарочито гора да би се после могла да сече. Нека села су изделила »ерар« да се пошуми. Појединци су заградили мале парцеле које су имале више услова за то, и у њима се хвата шумска вегетација, којој треба око 20 година да потпуно израсте. После ће ту шуму сећи да би на том месту што засадио.

До површина за обрађивање долази се и на овај начин. Кад се подигне нова кућа на месту да уз њу нема врта, онда се скупља земља у околини и доноси да се направи врт уз кућу на подесној површини, која ће се оградити каменим зидом и подзидати (тераса та култура). То раде укућани сами или се сазове »мобина« да скупља и доноси земљу.

»Брдо« је уствари углавном сточарска површина: док је било коза, оне су налазиле довољно брста, али је од њих страдала шума. Овце и говеда се напасају по брду, где налазе оскудне али добре траве и џбуња по макији или у пукотинама по кречњаку. Шума, уколико је има, и макија служе и за дрварење, али се грађевно дрво увози.

У пољу се не могу сејати увек ни исти јари усеви. Шта ће се сејати, то зависи од тога кад ће се повући блато. Ако се вода повуче рано, у априлу, онда ће се у пољу сејати и јара пшеница, дуван и

памук; ако се вода и у Горњем Пољу задржи дуже, до у јуни или јули, онда се могу сејати кукуруз, сијерак и просо у Горњем, а само просо у Доњем Пољу. Тако напр. 1954 у Горњем Пољу је сетва могла да се обави тек по Видовдану (28 јуна), и зато су многи сејали само кукуруз. Неки су сејали, ипак, пшеницу, па су је жњели недозрелу и сушили. Дешава се, особито у Доњем Пољу, да се после сетве вода поврати, па се после мора да сеје по други, па и трећи пут.

Све врсте усева, пошто се оберу или пожању, суше се неко време. Обично се суше у пољу, а ако постоји опасност од наглог доласка воде, онда суше у селу на каквој подесној површини, напр. на чатрњи, која се онда зове »шушило«.

Често се дешава да због опасности од воде, која почне да долази раније него обично, морају на брзину да покупе усеве, па макар и не били сасвим зрели, па их онда суше (фот. 31). Тако су крајем октобра 1954 брали и недозреле кукурузе, па их сушили код кућа и салаша.

Фот. 31.
Влахо Ђурић у **Равном суши** пшеницу

Ако се вода у пролеће дуже задржи него обично па кад почне нагло да се повлачи, опасност је да се земља стврдне па да се не може орати. Тада људи из Доњег Поља хитају са својим воловима и лијесовима у помоћ у Горње Поље да помогну у обради, па кад се ту пооре и посеје, онда они из Горњег Поља иду у помоћ у Доње

Поље, како се повлачи вода. На сличан начин иде се у помоћ и у јесен кад почне да долази вода.[1]) Овај водени режим утиче и на друге облике удруживања: ако је позна сетва, онда не могу да спрежу (»свежемо заједно«, »саставимо«) за орање; спрег је могућан само кад је рана сетва, и онда спрежници ору удружено по једнак број дана на њивама сваког од њих.

У пољу су њиве. У Попову, наиме, њивама се зову само оне зиратне површине које могу да се ору ралом и воловима. Сем у пољу, њива још има у Вали између Завале и Сланог и у понекој већој ували у брду. Величина њива се мери и изражава у дунумима (1 дунум = 1000 м²) или »ралима«. Има њива великих по неколико дунума. Највећа њива у пољу била је некога Звоне из Требимње у Мишљенском пољу: 7 рала (20 дунума, тј. 2 ха). Једно рало мери испод Равног око 2½ а испод Трнчине и Турковића 3 дунума.

Оре се лаганим и малим ралом које се обично зове лијес, ређе прљица или прљ,[2]) што је условљено особинама земље. У поповски лијес могу се ујармити само два вола, јер су земље у Попову меке и плитко се оре, па није ни потребна велика вучна снага. Поповци су ми казивали да је већ у суседном крају око Љубиња, где је тврда земља, у употреби право рало са гредељем; биће да је исто као и рало у околини Требиња и даље у горњој Херцеговини, које има гредељ и масивну брдицу. Рало је много теже. Козалац на ралу је виши, до висине ручице, гредељ на ралу је знатно дебљи и у пресеку је четвртаст, док је оје у рала обло; лемеш је код рала мало нагнут и он преврће бразду, а прљица је не преврће. Рало вуку и 4, па и 6 волова, да се дубље оре. Док су око Љубиња почели плугови, плуг се уопште не употребљава у Попову. Међутим, чест је топоним Плужине (нпр. у Чваљини), али нико од мештана не уме да објасни откуд и шта значи тај топоним. Једино делови поља који носе такво име редовно имају врло добру земљу: ту има више наноса него иначе.

Кукурузи се беру, па се круне, пошто се осуше. Круне се рукама или малим фабричким круњачама. Пшеница и раж се жању српом, ретко да се чупају, а просо се редовно чупа. Стрно жито се врше коњима, ако га је иоле већа количина; ако је мања количина пшенице, око 20 кг, омлатиће се. Раж се редовно млати, ради сламе.

Не само сељаци из села по ободу поља, него у пољу имају њива и многи сељаци — можда и 90% — из свих брдских поповских села, па и сељаци изван Попова, нпр. из Горњег и Доњег Храсног, Мишљења, Доње Потплати, Бурмаза и др. То је стога што је то права земља за обраду и што се лагано обрађује: не треба да се гноји а оре се само лаганим ралом, које само пара земљу, не преврће је, јер је земља растресита, а у Горњем Пољу још и плитка. Талог (»наплав«) у Горњем Пољу је неприметан, а у Доњем Пољу може да буде толико дебео да прекрије међнике између њива, и онда и границу утврђују по браздама које се ипак познају (фот. 32).

[1]) Љ. Мићевић: нав. дело 241—242.

[2]) Нав. дело 4—5.

Кад земља у пољу добро роди, онда један дунум може дати 70—80 кг кукуруза, тј. принос по 1 ха износи до 8 q. Цело поље, кад роди, може дати око 300 вагона жита, а има појединаца који уберу до 1 вагон жита.

Фот. 32.
Међници у пољу
испод Величана

Иако је поље плодно, иако је у њему тежиште живота и за села која су у брду, и због тога привукло многе приорце,*) ипак и домаћини из поповских пољских села настоје да имају земље и у брду, пошто је поље варљиво и сваке године у њему не буде рода, а принос са земаља у брду је сигурнији, иако мањи.

До аграрне реформе од 1919, поље је већином било својина ага и бегова из Стоца, Требиња, Љубиња и Невесиња, па је и у давању агама долазила до израза разлика у плодности поља и његова оквира: са земаља у пољу давана је половина или трећина, а са земаља у посељу трећина.

Нема никакве правилности у распореду њива: њиве су у пољу измешане по сопствености.

Како је било у старини, не зна се ништа одређено. Прича се да је читаво село Драчево било својина седморице бегова и да се у пољу и сада познаје седам бразда, које су делиле њихово имање, што значи

*) Приорац је у Попову домаћин који има њиве у једном, а станује у другом селу и изван Попова.

да је посед свакога од њих био у једном комаду. Земља у пољу била је готово сва својина ага и бегова и, како су се они делили и наслеђивали, делили су и кметове и земље, па су тако њиве иситњене и испретуране у погледу својине. Доцније, кад су сељаци куповином и ослобођењем од чивчиске зависности постали сами сопственици земље, продужило се са деобама и са променама по продаји и купобини, па су односи постали још сложенији. Пошто свако домаћинство има више парцела, редовно неједнаке вредности, приликом деобе чељади, сваки брат захтева да учествује у деоби на сразмерне делове и оних бољих парцела. Последице тога су да нема домаћинства чије би обрадиво земљиште било на окупу, а редовно су му парцеле растурене у разним деловима хатара, па и у другом селу, и малене. Тако напр. Душан Перотић из Чваљине има свега око 13 дунума земље, од чега око 7 дунума оранице и 6 пашњака. Од оранице има у пољу: у Пелијешници око 2, у Великој Њиви 1, Међу Путе око 2, Под Градином ½ и под Чваоштиком око ½ дунума, а у брду: Селишта 400 м², Лазић 200 м², Виноград 300 м², Под Велики До 100 м² и Велика Долина 200 м². Пашњак је сав у брду и такође све раштркано: на осам места (Селишта, Грабови До, Лазић, Вишње, Соколовина, По жар, Горња Ограда, Стара Лазина).

3. Привредне гране и културе

Због веома скучених извора средстава за живот, привредна активност Поповаца носи два битна обележја: велику разноврсност и уситњеност. Свако домаћинство бави се истовремено по правилу разним гранама привређивања, пошто ни од једне не може да црпе толико прихода да би се домаћинство могло прехранити преко године. Али ни укупан приход од свих грана код већине домаћинстава не пружа довољно средстава за живот, па се мора тражити зарада и изван свога краја. А како је, у Попову, ипак све ситно, нека покаже ових неколико примера: дани ће се изгубити док се ускопа и засеје житом један врт, па док се то жито пожање, снесе у село, по потреби осуши и омлати да се добије десетак килограма жита (фот. 31 и 33). Жена ће изгубити читав дан док сабере нарамак гранчица и жила (»крека«) за ватру на огњишту. Рукама се чупа трава у шкрипинама и коров у вртима да се тим нахрани крава или се тако сабрана трава суши да послужи као сено за зимску исхрану стоке. Неколико струкова купуса раштана у врту су благодат за читаву породицу. Уловити у зиму једну дивљу патку значи обезбедити добар обед за један дан, итд.

Сасвим је разумљиво што се у Попову, у разговору о њиховим приликама, чује да је Попово »тврдо место — тврди живот«, као и пословица, карактеристична за њих и за њихов економски живот: »Ко се добро стего и притего, они нешто и има«.

Земљорадња

Хлеб је главна храна нашег сељака, и снабдети се хлебом то је прва и највећа брига сваког сеоског домаћина. У Попову, где је сразмерно мало обрадиве земље и где род зависи од ћуди климе и

карсне хидрографије, та брига и борба за хлеб узимају много теже облике него у крајевима са више родне земље и повољним климатским приликама.

Иако жетвени принос у Попову ни у родним годинама није довољан да снабде хлебом до идуће жетве све становнике Попова ипак један део тог приноса одлази у суседна села у Далмацији у виду давања накнаде за волове који се одатле узимају на изор у пролеће. Од давнине се у Попово увозила храна, поготово у гладним годинама. Раније су обично ишли сами са својим коњима у Босну и одатле добављали жито: на путу тамо и натраг провели би по 14—16 дана да би донели товар жита. Откако су изграђени друмови и железница кроз Попово, то снабдевање је знатно олакшано, и жито се добавља из житородних крајева у вагонским количинама. Ипак, оскудица у хлебу је честа појава у Попову, а последња велика глад била је за време последњег рата. Било је тада у Величанима домова у којим се по три месеца није месио хлеб, а у току 1942 у том селу је умрло од глади 18 чељади.

Појединa домаћинства, у годинама кад Попово роди, могу да имају жита и на претек, а у рђавој години су сасвим ретка домаћинства која не докупљују храну. Мало село Турковићи напр. (70 становника) имали су 1944 на својих 100 рала (250 дунума) земље 8 вагона кукуруза (око 32 q по 1 ha), па су тада кукурузом хранили и коње и свиње. Међутим, они тешко живе од приноса са те земље, јер су ретке године да добро роди: не може увек да се засеје на време, надође блато пре жетве односно пре него усеви дозру, или их упропасти суша.

Као што сам већ поменуо, у Попову су две главне врсте земљорадње, различите по површинама за засејавање, по начину обраде и по усевима. Живи се, може се рећи, од комбиноване орачке и копачке (мотичке) земљорадње. Орачка земљорадња је прилично једнообразна, док на површинама које се обрађују мотиком влада велика разноврсност.

Некада је по пољу највише сејан сијерак (Sorghum sacharatum), до три четвртине поља је њим засејавано, а »сјечаница« је била главна врста хлеба. Према казивању Ј. Памучине из 1857, у то време у Попову су сејали кукуруз, сијерак, просо и црни боб. Тада је било толико приноса да је било и за извоз у суседне крајеве.[3]) Сијерак има то преимућство да на суши најбоље издржи. Пошто се хлеб од сијерка нерадо једе, не троши се много, и стога је сијерак био »најбољи крух«. Некада су сејани још и шиљ и крупник, али се тога већ и старци слабо сећају: »Кад нема никаква љеба, ваља и од шиља«. У новије време наступио је велики преокрет: сијерак се сеје у малој количини, кукуруз у много већој. Сада се сијерак даје као храна прасади, а људи га једу само у великој оскудици жита. Док старији више воле да сеју кукуруз, јер даје већи принос и њим могу да хране свиње, млађи више воле пшеницу, јер је око ње мање

[3]) А. Гиљфердинг: нав. дело 337.

рида а пшенични хлеб је укуснији. Сем кукуруза, пшенице и сијерка, у пољу се сеју у мањим количинама просо, јечам и грах (»грах пољак« и грах шарени). По вртовима у посељу сеју озиме усеве (пшеницу, јечам, раж), поврће, дуван, саде винову лозу и воће, а по вртачама и увалама даље од кућа углавном жито, у мањој мери поврће.

Раж се сеје поглавито ради тога да би имали сламе за покривање; ражево брашно има незнатан удео у исхрани. Просо се сеје у мањим количинама и то донекле ради исхране свиња у јесен, док не стигне кукуруз, али највише ради добре сламе, коју носе у Дубровник и продају као сено за новац или за брашно.

Према подацима НОО Равно (са селом Седларима), у границама те општине која обухвата већи део Попова, било је маја 1956 оранице и башта 2911 ха. По културама стање је било:

житарице:		
пшеница озима	45	ха
пшеница јара	356	„
раж озима	9	„
јечам озими	39	„
јечам јари	27	„
суражица озима	29	„
кукуруз	2167	„
просо	57	„
Укупно под житарицама	2729	„
индустриско биље:		
дуван	25	ха
повртарско биље:		
кромпир	68	ха
лук црни	8	„
арпаџик	1	„
бели лук	3	„
диње и лубенице	1	„
укупно повртарско биље	81*)	„
сточно биље:		
луцерка	1	ха
грашак сточни (тј. бобица и пољак)	9	„
сточна репа	–	„
остало сточно биље	10	„
укупно сточно биље	21	„
угари	25	„
необрађене оранице и вртови	30	„
укупно оранице и вртова	2911	„

Пасуљем као међуусевом засејана су била 2 ха, а осталим међуусевом (бундева и др.) 20 ха.

Према службеним подацима, принос од тих култура био је 1955 овакав (по хектару), у метричким центама (q), не рачунајући сламу:

*) Пасуљ се не гаји као чиста култура него као међуусев по кукурузу Тако исто купус као међуусев по дувану и кромпиру, али свако домаћинство има у вртовима бар 30 м² под купусом, што се не евидентира посебно

пшеница	3,5	кромпир	20
раж	4,0	лук црни	25
јечам	5,0	лук бели	15
овас	3	сточна репа	30
суражица	4	пасуљ (међуусев, прерачунат на чист усев)	4
кукуруз	2		
дуван	9,9	просо	2

Сматра се, међутим, да у доброј години просечан принос у Попову по 1 ха може да буде:

кукуруз	9
пшеница	7
раж	11
јечам	11
наполица	12

Приноси су у Попову уопште тако ниски да знатно смањују просек од приноса за срез Требиње. При данашњим условима, изгледа, не може се учинити ништа да се принос повећа: то ће бити тек када се остваре пројекти великих хидроцентрала и акумулационих басена на Требишњици изнад Требиња, којима ће се регулисати и наводњавање 4600 ха земљишта у Попову системом канала, а које ће осигурати стални род и повећан принос и створити могућност увођења рентабилнијих култура.

Даље сметње унапређењу пољопривредне производње су у уситњености сеоског поседа. Године 1955 било је у општини Равно пољопривредних домаћинстава:

Величина	број	%	укупна површина поседа	оранице и баште	укупан број чланова домаћинстава
са испод 0,05	ха 1	0,1	0,05	0,02	1
од 0,06— 2	ха 348	34,5	444,90	319,12	1697
од 2 — 3	ха 215	21,1	538,27	325,97	1118
од 3 — 5	ха 202	20,0	803,44	393,90	1157
од 5 — 8	ха 99	9,8	625,27	208,46	636
од 8 —10	ха 42	4,2	381,45	81,06	280
преко 10	ха 101	10,0	1968	160,13	896
	1008		4761,38	1485,66	5785

Просечна величина поседа била је, дакле, 4,72 ха а на 1 пољопривиредног становника долазило је тек нешто преко 0,8 ха од поседа, а само 0,25 ха обрадиве земље, што је сасвим недовољно.

Више од ¾ пољопривредних домаћинстава, тачно 75,8%, спадају у категорије са мање од 5 ха поседа (од чега је само око 58% обрадиве земље). Међутим, у Попову се и сва остала домаћинства, тј. и она са поседом преко 5 ха, могу сматрати ситним поседима, како с обзиром на чињенице да је сразмерни део обрадиве земље код њих још мањи (22,8%) и да је у Попову принос са земље уопште слаб, тако и с обзиром на чињеницу да су то домаћинства са већим бројем

чланова, кућне задруге: док је просечни број чланова по пољопривредном домаћинству у општини Равно 5,7, код 242 домаћинства са поседом изнад 5 ха тај просек износи близу 7,5, док је код домаћинстава с поседом испод 5 ха тај просек непуних 5,2.

Ти односи не могу бити друкчији ни у оном делу Попова са неколико села која припадају комунама са седиштима изван Попова, а за која се нису могли добити такви детаљни подаци: прилике и у тим селима су исте као и у селима у саставу општине Равно.

У читаву Попову је само једно веће социјалистичко пољопривредно газдинство. То је Пољопривредна станица у Дубљанима, основана 1954 на земљишту државног земљишног фонда од напуштених и колонистичких имања. Станица располаже с око 650 дунума обрадиве и необрадиве површине. Задатак јој је да ради на унапређењу пољопривреде, првенствено виноградарства и воћарства, па је до 1957 већ било засађено 40.000 чокота винове лозе и око 1.000 стабала квалитетних смокава: саднице смокава су набављене из Бара. Станица се бави и гајењем свиња (»велики јоркшир«), производњом кукуруза, бостана, луцерке и сена. Ни станица не може да развије већу активност и оствари веће приносе, док се не реши хидрографски проблем Попова.

Међутим, велике су разлике у приносу по појединим деловима Попова. Приноси су већи у брду, али је тамо мање обрадиве површине, и стога је поље значајније. Док један дунум у пољу даје просечно 60 кг жита (може да буде неке године 150, а неке само 10 кг), у брду 150 кг; кукуруз даје у пољу по дунуму 80—90 кг, а у брду, где га сеју само мале количине, 100—120 кг. У Доњем Пољу, пак, кад добро роди, може по дунуму да буде кукуруза 300—400 кг (а уз кукуруз буде нешто тикве и граха као међуусева).

Сено се производи у малим количинама; само у селу Драчеву буде сена нешто више, и Драчевци су га продавали у Далмацију за новац или у размену. По дну Горњег поља, ако не буде поплављено, буде сена, које се коси од Видова до Петрова дана. Око Илиндана »жењу« виш по шкриповима у брду и остављају за сено. Док се другде сено продаје на пластове (стогове), у Попову се оно мери и продаје много мањом мером. То је »шклопац траве«: две руковети везане а окренуте једна другој.

Сем граха који се сеје и по пољу, али поглавито као међуусев, у вртовима се сеју разне врсте поврћа и варива. Саде у већој количини купус раштан, кромпир, разне врсте лука и граха, репу, тикву и др. Пре неколико деценија донето је из Далмације семе љутине (врсте лука) и бобице (врста боба). Тако исто из Далмације је пренето и семе »сланог граха« (наута). Статистичка служба рачуна бобицу и грах пољак као крмно (сточно) биље, али се те врсте граха у Попову једу. Ма да је производња поврћа недовољна, већина домаћинстава се задовољава оним што има у свом врту; неки добављају зелен из Мостара или Требиња. Изузетак чини производња лучног семена (»црно шјеме«) за извоз. Производи се у свим селима, али највише у Котезима, Струјићима, Долу и Прхињу, где је врло подесна земља

за ту културу, а погодује му и стално струјање ваздуха. Појединa домаћинства производе по 5—50 кг, а нека и по 100 кг. Продаје се за готов новац. Пољопривредна станица у Дубљанима произвела је 1954 године 18 q тога семена. Семе из Попова је веома тражено и много се извози у Прозорски срез и др., где се производи арпацик, који они онда извозе у друге крајеве. Дакле, особита подела рада и предеона повезаност по производњи. Од 1954 производња лучног семена опада.

Гаји се и неколико врста индустриског биља. Само старији знају да су некада сејани лан и, у мањим количинама, конопља. Било је да се лан сеје још око 1935. Као успомена на рад око лана и конопље је чест топоним Мочила. Некада је рубље израђивано од лана, а ланено семе се и јело. Сејање лана је напуштено, јер је било доста оваца и вуне на једној, а јевтиних индустриских тканина на другој страни.

Поред сијерка, сеје се и њему сродни метлаш (дугокласи сијерак). Свака кућа сеје метлаш.*) Од њега »вежу« метле за домаћу потребу а носе их и у Далмацију и мењају за уље. Семе од метлаша даје се за храну јаради и прасади.

Гаји се и дуван, али је та култура колебљива. Главне су сметње биле што поповски дуван по квалитету заостаје за шумским и што није било у близини откупне станице него су га морали носити у Љубиње, доцније у Требиње. 1953 био је у Попову дуван бољи него у Шуми, и отада производња опет расте. Сеје се дуван у Горњем Пољу, који није особито добар за пушење, иако му је боја лепа. Много је бољи дуван у брду. Дуван им је главна »тржна роба«, али га не производи свака кућа: прозиводе га оне куће које имају довољно чељади, подесне земље за дуван и простора за сушење листа.

Од 1947 почиње гајење памука, али је успех незнатан: памук не може да дозре увек.

По Чарићима и Хутову до пре неколико година сејан је бухач.

Чини ми се да у Попову ни из далека нису искоришћене могућности за воћарство: по посељима се види много шумског дрвећа, које би се могло заменити воћкама, а по брдима се виде разне дивље воћке. Нарочито је много дивљих крушака, особито по Требимњи, Цицрини и Трнчини. Откако нема коза, те крушке напредују. Крупније плодове беру и једу кад мало угњију. У новије време беру купине, кад роде, и од њих праве ракију.

Према подацима у НОО Равно на територији те општине 1955 било је воћних стабала:

---

*) У сијерка је влат горе округла, а у метлаша дугуљаста и китњаста (»рашћетала«).

Врста	број	способних за род	принос по стаблу у кг
смокве	3350	2400	8
трешња	644	530	10
вишња	45	45	8
јабука	325	285	15
крушка	55	55	12
дуња	85	40	18
шљива	138	130	20
орах	214	120	16
бадем	280	260	?
Свега	5136	1265	

Нема података о броју маслина као ни о броју дудова: о њима се не води евиденција. Смоква је, према томе, главна воћка у Попову, али се њој засада не обраћа никаква посебна пажња.

Великих воћњака, међутим, нема нигде, и стога се воће, уколико се производи, потроши у самом пределу било у исхрани било за производњу ракије. Одлично успевају смокве, којих има више врста (шипанке, петровке и др.). Смокве се суше и остављају за зиму. Лист смоквин се користи за исхрану крава, а куван се даје и свињама. Незнатна количина смокава, и то углавном из Величана, носи се на продају у Требиње или се продају путницима на железничким станицама. Првобитно су доносиле жене и деца, па сада и девојке, из Величана, а по угледу на њих од 1955 то раде и у Пољицу и Завали: таква продаја свежих смокава и другог воћа (трешања, нарева, магиња, грожђа и др.) доноси скромном поповском домаћинству знатан приход. Земљорадничка задруга у Струјићима спремала је 1956 модерну сушницу за смокве. Сразмерно је много дудова (»мурава«), особито у Дубљанима, одакле разносе расад у друга села. Гајење дудова је донекле у вези са некадашњим свиларством. Плод дудов се једе, особито у годинама када друге хране има слабо, даје се прасади, а служи понајвише за прављење ракије; дрво дудово користи се за израду дрвених судова, особито винских. Чест је шипак (нар). Од осталог воћа види се по неко стабло ораха, јабуке, трешње, бадема. Бадем (»бајам«) може да успева добро, али не у свим селима. Стабло му подноси студен, али цвет страда од мраза. Највише га има у Чваљини. Има и горких бадема, чији се плод употребљава као лек, а некад се скупљају (око Хутова) и продају као лековито биље. На Голубинцу и у Будину Долу има доста трешања. Могу да успевају и бресквe (»праска«), али су ретке.

Маслине тешко успевају у Попову: у Ораховом Долу има око 200 стабала. Било их је и раније на имању манастира Завале, а пред последњи рат почели су и други да их саде, и те већ успевају, па је сађење продужено и после рата. Било је маслина и у Дубљанима али су уништене 1945. Било их је и у селу Долу и на Спилама међу Равним и Дврсницом, али је те поломио ветар 1924, па нису ни обновљене. Поповци нерадо саде маслине, јер »ко маслину сади, тај са ње рода не једе«, пошто треба дуго чекати да она почне да даје род. Иначе, маслине би могле да успевају и другде: у Завали је пре последњег рата посађена једна, и она већ рађа.

Може се поменути и кошћела, која је дивље дрво, али расте само у близини кућа. Њене ситне бобе се једу (и чувају за зиму), а дрво је подесно, сем за огрев, за израду држалица и др.

Воће се у Попову искоришћава делимично у исхрани, и то пресно (а смокве и сушене), нешто се ораха, бадема и смокава и прода, а вероватно да највише воћа оде у ракију, која се прави од смокава, дудова, као и од комине.

Неколико домаћинстава гаје и ловорику, чији лист продају. Тако нпр. прадедови В. Кораћа у Завали засадили су ловорику, и В. Кораћ прода годишње око 200 кг ловорова листа (1956 по 20 дин.).

Виноградарство је засада слабо развијено: у читавој Поповској општини под виноградима је било 1954 само 24 ха, а по подацима из 1955 у тој општини је било под виноградима 47 ха, и то:

родних винограда на америч. подлози	9 ха	54.000	чокота
младих винограда на америч. подлози	11 ха	66.000	чокота
родних винограда на домаћој подлози	16 ха	128.000	чокота
младих винограда на домаћој подлози	10 ха	80.000	чокота
родних винограда хибрида	1 ха	8.000	чокота
Укупно	47 ха	336.000	чокота

Хибридних винограда стварно има и више, али их сопственици не пријављују, због високих такса. Некада их је било више па су пострадали. Стари виногради у Требимњи страдали су од филоксере око 1937.

Они из Требимње који имају више вина продају га сељацима из околине Љубиња и др. за новац или дају у замену за сир, свињу и др. Купци долазе сами да траже вино уочи Божића, свадбе, слава и сл. Сада је покрет за сађење винограда где год има услова за то. Пошто у Требимњи крче за винограде све што може да се крчи, шумска управа мора то да спречава да не би било веће штете. Виноградарство је нешто јаче развијено у Равном и оно је основа бољег економског стања у том селу. Пољопривредна станица у Дубљанима има нарочит расадник винове лозе.

Сточарство

И у том погледу влада у Попову велика разноврсност утолико што се гаје разне врсте стоке (»живо« кажу у Попову за стоку уопште), али је сточарство, ипак, по обиму ограничено: под. 1938 само имућнија домаћинства су имала по педесет глава стоке, а куће средњег стања по 20—30. У току Другог светског рата стока је веома страдала: само у току једног дана усташе су отерале из Чваљине 16 говеда и 1300 коза и оваца. Сточарство се још није сасвим опоравило. Тако нпр. Владо Кораћ из Завале, који је пре рата имао 300 сада има 5 оваца, Гајо Оро из Величана имао је 1941 год. 115 коза и оваца а 1954 само 30. Али, није код свих такво стање: 1954 виђао сам стада са по 20—30 оваца. Почетком 1956 у Требимњи и Рупном Долу мало ко да није имао бар по 5, а обично су имали по 20 оваца.

Сматра се (1956) да је број говеда у Попову достигао предратно стање а крава да има и више, али тиме сточарство ипак није дошло на предратно стање, јер коза више уопште нема.

У границама данашње општине Равно 1955 било је стоке:

Домаћинстава	број	коња	мазги и мула	магараца	говеда	оваца	коза санских и др.	свиња	живине
пољопривредних	1008	485	66	9	2592	14842	81	945	4481
непољопривредних	25	—	—	—	1	21	3	20	136
Укупно	1033	485	66	9	2593	14863	84	965	4627

Не може се знати колико је било стоке и живине у читаву Попову, јер се статистика о томе води само за читаве општине, а поповска села изван општине Равно улазе у састав разних општина и срезова. Али, та села се по општим својим особинама не разликују од села у саставу Поповске општине, те и сразмерни односи у погледу стоке нису битно друкчији.

Према тим подацима, у општини Равно односно у Попову на једно пољопривредно домаћинство долази:

говеда	2,57	свиња	0,9
оваца	14,7	живине	4,4

Овце и говеда су, дакле, главна стока у Попову. Ако се узме да једно говече вреди 6 оваца, онда је значај гајења говеда отприлике раван значају оваца.

Овце су у Попову ситне. Тако и говеда. Гаји се само мало сиво говече.

За исхрану стоке Поповцима су на располагању пашњаци, а користе и сено, сламу, лисник и др. 1956 било је у општини Равно под ливадама 357 ха, док је пашњака било укупно 16.099 ха (63,1%). Од тих пашњака било их је:

низинских (испод 750 м)	170 ха
висинских (преко 750 м)	6324 ха
пустопашица на кршу	9605 ха

У даљој прошлости стока је извожена у великом броју из Попова, и то поглавито у Дубровник и Далмацију.

Некада су у Попову држане многе козе. Већ у периоду између два светска рата нека села су спонтано донела одлуку да престану да држе козе да би се подигла шума око села. Чваљина је то урадила 1924, Седлари 1929, итд. После Другог светског рата и законом је забрањено држање коза ради чувања шуме. Год. 1955 биле су само још 84 козе, и то поглавито санске. Козе су доприносиле уништењу шума, а тиме посредно и погоршању осталих услова за живот, чега

људи нису били довољно свесни. Више су гледали на непосредне користи од коза. По казивању Поповаца, те користи и преимућство коза над овцама биле су: 1) што је једна коза давала много више млека него поповска овца (наводно и десет пута више), 2) једна коза је давала гноја колико 5 оваца, 3) лакше је било напасати у Попову козе него овце, јер су оне налазиле хране и у љути и зими, а овце су се зими морале хранити полагањем, 4) кожа им је добра за опанке и 5) кострет искоришћавана за израду ужета, вреће, покроваца и сл., а мешана и у вуну за израду непромочивих хаљетака и покривача. (Тада је било »арарџија«, мутавџија, у Завали, Чваљини, Требимњи и др.) Док је било коза, брдска села (Кијеви До, Голубинац, Беленићи, Орахови До, Цицрина, Трнчина, Требимња) живела су увелико од стоке.

Мала села високо у брду (Драпићи и Корлати) живе претежно од стоке, и продајом стоке долазе до новца за подмирење других потреба. У осталим селима сточарство нема више тај значај. Стока се држи у малом броју, колико је најпотребније ради исхране чељади (млеко и млечни производи, месо), ради снабдевања вуном за одећу и ужад и ради гнојења њива; волови и коњи се држе као теглећа и товарна стока. Млечни производи — сир и масло — троше се у кући, а ретко се износе на продају; то чине само они који имају више стоке. Масло се израђује углавном у горњим селима и одатле носи у Требиње, чије га муслиманско становништво тражи и купује. Носе га онда у мешинама или дрвеним судовима на пазаре. Коже од ситне стоке служе за израду мешина и опуте, а од говеђе се праве опанци. Знатне количине вуне су потребне за израду ужета, помоћу којих жене везују бремена која носе на леђима, јер је уже мекше него конопац (од конопље). Вуна се троши за израду сукна, као и за плетење свитера, џемпера и сукања. Ипак, знатне количине сукна се добављају са стране. Раније се трошило много вуне за израду бичаља, особитих огртача, који су сада већ прилично ретки.

Незнатни вишкови стоке продају се на трговима у оближњим градовима, али највише на вашару у Сланом. Док се ситна стока коље ради меса, особито о свечаним приликама, говеда се ретко кољу, него се продају. Ако се деси да се у селу сломије говече, прикољу га и месо раскрчме у селу. Тада свако купује месо. Купују га и они који га неће јести, ако им се гади, да би тиме помогли онога ко је пострадао.

Коњи се држе у приличном броју: 1955 године 1 коњ је долазио скоро на 2 домаћинства (на једно домаћинство 0,48). У последње време људи у Попову радије купују коње него волове, јер с коњем ору, товаре га, њим врху, служи за јахање и вучење кола, итд.

Магарад су у Попову сасвим ретка: чак се сматрало срамотом држати магаре. Говорило се: »Ако не могу коња држати, нећу ни магаре«. У новије време почињу да их држе. Мазге су, међутим, честе. Држе се и свиње, али у мањем броју: свако домаћинство настоји да

набави, отхрани и у јесен закоље једну свињу,[4]) па месо осуши за зиму. По попису од 1953 на једно домаћинство долазило је по 0,9 свиња, односно просечно свако десето домаћинство је било без свиње. Попис је вршен у пролеће.

Од пернате живине држе се само кокоши. Сем за домаћу потрошњу, кокоши и јаја се носе на продају односно за размену у Дубровник, Слано, Требиње и др.

Сем промена у интензитету и структури сточарства, дошло је и до промена у начину сточарења, особито у сточарским кретањима, а те промене су последица смањеног броја стоке. Разне су врсте сточарских кретања, које се деле на кретања: у границама сеоског атара, и кретања изван атара.

Атари су пространи, а паша у кршу ретка. Ради коришћења паше даље од села иде се »на стаје«. Готово свако село има стаје у брду. На стаји је »стање« као и у селу: кућа, гумно, чатрња, зграде за стоку. Стока се изгони на стаје у пролеће и у јесен.[5]) Преко лета се са стоком ишло у планину. На стаје од чељади иду чобани, а остали по потреби, јер се у брду сеју кромпир и разни усеви. Преко зиме стока је у селу. За зимску исхрану стоке спремају се сено и слама, а у брдским селима, особито за овце, и лисник. За лисник се секу гранчице зановети или тиловине (особито за овце) или само лишће, па гранчице јасена, храста, смрдљике.

До Другог светског рата овце из Попова су теране преко лета на планине у горњој Херцеговини. Имућни појединци из Доњег Поља ишли су самостално са својом стоком на Зеленгору, Трескавицу, Црвањ, Морине и Бусовачу (код Невесиња) и др.

Неки су горе имали и своје земље, које су куповали, па сејали жито и косили траву. Градили су тамо и куће. Жито које би претекло, које не би потрошили они који су били са стоком на планини, дотерали би на коњима кући у село. Од 1935 па до рата гонили су и сено са планина на колима, па и на камионима. Били су почели да купују кола. Ипак, било је више таквих који нису имали толико оваца да би могли ићи самостално него су давали своје овце »планинштарима« од Љубиња, који су их терали са својима на Зеленгору, Трескавицу и др. Један такав планинштар обично је узимао на 100 својих оваца још и 100 туђих. На планину су кретали око празника Духова (крај месеца маја или почетак јуна) а враћали се око 21 септембра. Сопственик оваца био је дужан планинштару да дâ по 1 кг соли на овцу, опанке и калуп сапуна чобаници, а добровољно је могао дати чобаници и »крпу« за главу. Планинштар је био дужан да сопственику оваца преда уговорену количину сира и масла.[6])

За време последњег рата и у току првих година после рата, таквих кретања уопште није било. Од 1954 се обнавља слање оваца на планину, и то на оба начина. Али, ретки су домаћини који имају своје »колибе« на планини: на Црвњу и на Моринама имају колибе

[4]) Опширније Љ. Мићевић: нав. дело 35—36.
[5]) Опширније: нав. дело 28—29.
[6]) Нав. дело 29—31.

Радић из Трнчине, Шијаковић из Требимње и Вулетић из Требимње. Последњих година обновљено је у Струјићима и суседним селима давање оваца преко лета планинштарима од Невесиња и Гацка. Власник даје планинштару од сваке овце по 1 кг соли и на сваких 15—20 оваца пар опанака за чобанина, а планинштар даје 1 кг маснога сира од овце која је имала јагње и по 1/8 кг масла на свако јагње.

У Доњем Крају било је и тога да се по 3—4 домаћина договоре и саставе овце у заједницу па заједнички терају стоку на планину. У том случају, једна кућа давала је стопаницу а друге су давале чобане.

С јесени, пошто се покупе усеви и почну кише, више је услова за пашу и овце се тада држе код кућа, односно у селу, све до пролећа. Они који не терају стоку на планину, напасају је по брду.

Колике су тешкоће са исхраном стоке, види се по томе да кравама преко лета беру разно лишће.

Поред летњих изгона оваца на планине, у Попову постоје и зимска кретања са крупном стоком у Приморје. Говеда у првом реду, али и коњи шаљу се на полуострво Пељешац, у Дубровачку Жупу, и на острва Шипан, Хвар (»Фар«), Јакљан, Руду. Неки поред своје стоке узимају и туђу па гоне. Одавде пођу и чобани. Иде се у децембру а повратак је у априлу или мају. Иде се на острва сувим до Сланога, а из Сланога се превозе бродом на острва и на Пељешац; они из Доњег Поља иду на Пељешац обично преко Рудине, Стона и Поникава, па се смештају у разним местима, где закупе »траве«. То је идење »на траву«. Поред награде у новцу, сопственици испаше имају користи и на тај начин што им стока ђубри земљу, јер они сами немају стоке.

Док сами Поповци иду са стоком изван Попова, у време кад су у Попову повољни услови за исхрану стоке травом, у Попово се дотерује нешто стоке из суседства, и то углавном по начелу узајамности. Тако, овце из Граца се дотерују у јесен у Хутово. Неки закупе пашу, »траву«, где нађу за 1 до 2 месеца, особито у брду где има зановети, па им овце ту чувају њихови чобани, који се хране од дома. Неки дају овце код »пријатеља« у Хутову и Доњем Храсну. Говори се: »Ће си нашо траву?« »Коме си дао овце на траву?« »у мојој трави«, и сл. Долажење са стоком на »траварско мјесто« претходило је и било повод оснивању малих сеоца у Чарићима: тако напр. Павловићи су се били намножили у Црној Гори (у суседству) и због тескобе долазили у Хотањ са стоком на »траварско мјесто«, па се и стално населили. У замену за то, хутовски домаћини ће од пријатеља из Граца добити вина или ракије. А док је било коза, из Хутова су слали козије браве, особито јарчеве и јарад, преко зиме у Градац где је више зимогорице.

Веома је у обичају, од старине, да Поповци од Далматинаца узимају волове »на изор« за орање у пољу. Домаћин који узме волове храни их и сопственику даје награду у житу, у наше време (1956) 150—200 кг (раније 200 ока) жита за једног вола.

Постоје између Поповаца (као и становника других предела Доње Херцеговине) и суседних Далматинаца особита »пријатељства«, заснована на узајамном помагању и размени добара и услуга. Такве куће шаљу једна другој стоку на чување и паше. Тако напр. »племе« Кораћа у Завали је у пријатељству са кућом Домаћина у Маљковима већ од пре — како тврди В. Кораћ — 150 година. Поред других веза и односа, они заједнички хране стоку: говеда, овце и др. и то тако да преко зиме стока Кораћа буде у Маљковима, а преко лета стока из Маљкова у Завали. И у зиму 1955/1956 Владо Кораћ је имао волове у Маљковима, а Домаћин 1955 у Завали. Тога има и у другим селима. Волове користи за рад домаћин код кога су. Ти односи се губе, јер се смањује број радних волова у Далмацији. Земаља у Доњем Пољу имају и људи из Чарића и Граца али мало, па им се не исплати да граде салаше. Усев носе одмах кућама. Ради помоћи у чувању и обради тих земаља и усева, они се са Поповцима »пријатеље« женидбама и кумствима, па на тим везама заснивају међусобну помоћ. У замену за то, они пријатељима Поповцима дају вина и ракије.

Пчеларство

Знатне су промене у пчеларству према стању како је било пред Други светски рат.[7]) На првом месту, много је више кошница него тада, а принос је несразмерно већи, пошто се пчеле држе у модерним кошницама (југословенске, полошке, дадамблат — »дандаблат«): старе дубовине су постале реткост и 1954 например била је у читавој Завали само још једна. Унапређен је и рад око пчела, те је производња меда знатно појачана. Бројно стање кошница у Попову било је 1955 овако:

1008 пољопривредних домаћинстава имали су	1710 кошница
25 непољопривредних домаћинстава имали су	9 кошница
1033 домаћинства	1719 кошница

На једно пољопривредно домаћинство долазило је 1,7 кошница. Било је, међутим, у Требимњи појединаца са до 100 кошница, а многа уопште нису ни држала пчеле. Пада у очи да су већи број кошница просечно имала домаћинства која су имала већи посед.

величина поседа	број домаћинстава	апс. број кошница	просечно
до 5 ха	766	1075	1,4
од 5—8 ха	99	126	1,27
преко 8 ха	143	479	3,1

Сем употребе за домаћу потрошњу, мед се извози посредством земљорадничких набављачко-потрошачких задруга, које и саме имају задружне уљанике. Сем меда, продаје се и восак и висока цена воска (1954: 1600 дин. по кг) била је разлог што су се дуго одржавале дубовине , јер се из њих вадило више воска него из модерних кошница.

[7]) Нав. дело 37—39.

Врло повољни услови — обилата пчелиња паша (кадуља, зановетт и врес) — условили су не само развитак и одржавање домаћег пчеларства у Попову него и пчеларска кретања: 1931 прво је Перо Јелић из Сланога дотерао око 30 улишта у Попово, а сада не само да доносе своје пчеле пчелари из Приморја него чак и из Војводине. Од 1953 и напреднији пчелари из Попова (из Хутова) носе своје пчеле на пашу у Босну и Далмацију.

Свиларство

Свиларство је некада било у Попову прилично развијено. Свилене бубе су држане особито у Дврсници и Вељој Међи. Била је велика потреба за њим, јер су се рибарске мреже правиле од свиле, а и разни накит је прављен од свиле. На почетку Другог светског рата свиларство је пропало: »изгубило се сјеме«.

Скупљање лишћа, плодова и ситних животиња

Скупљање лишћа и плодова је у Попову од великог привредног значаја. Глагол »брати« у Попову има необично велику примену, јер се у том крају све »бере«, како производи од њихових култура, тако и производи самоникле, дивље, вегетације. Производи од култура се беру, јер се ради о незнатним количинама или о немогућности да се жање, коси и сл., а беру се лишће, стабљике и плодови дивљег биља, по наслеђу из давне прошлости и ради допуне производњи. Скупљају се тако разна средства за људску и сточну исхрану. За сточну исхрану се беру по кршу траве и лишће са разног дрвећа. А за људску исхрану се беру плодови конопљике и магиње или планике, а у невољи жир, разне траве, корење, кора са стабала.[8]) Важан посао који односи много времена сељацима је скупљање пањева, жила и грања за огрев.

Скупљање неких биљака има већи привредни значај. До око 1900 у Попову је бран руј, који је продаван, а отада је почела да се увелико бере и извози кадуља или пелин (Salvia officinalis). Иако су највећу корист од тога извлачили разни трговци, који су откупљивали пелин, и даље га извозили, ипак је од тог рада било велике помоћи, јер се тако долазило до знатних сума готовог новца, а да претходно није требало ништа улагати. Пелин се бере и извози и сада, али откуп врше задруге у Равном као и у Чепикућама на далматинској страни. Брање пелина је женски посао, и новцем који се за то добије обично располажу саме жене, које онда њим набављају тканине за одећу, али и храну.

Сада ретко ко да бере смрекиње, које се стављају у туршију, и магиње ради ракије; чобани беру магиње и једу.

Кад се објави да ће се откупљивати, онда се бере и семе од конопљике, које се извози. Пруће од конопљике се сече за плетење крошања за ношење и кошева за хватање рибе.

---

[8]) Нав. дело 96—97.

Пужеви се у Попову једу само у невољи, па и тада ретко. 1955 почело је скупљање пужева за извоз, па су те године извежена три вагона у Француску. Откупна цена је била 30 дин. по 1 кг, и у Равном је било појединаца који су их сабрали по више метричких центи.

Има доста корњача. Док се оне у Мостару једу и ради тога продају на тргу, у Попову се тешко одлучују да их једу и болесници којима то препоруче народни лекари. 1954 су скупљане корњаче за извоз у Немачку.

Потпуности ради мора се напоменути да се скупља мед од »земуница«, врсте инсеката (веће су од оса и пчела), које у земљи праве мала сађа.

Лов и риболов

Ни раније ни данас лов у Попову није имао већи привредни значај, иако је прилично разноврстан. На првом месту уништавају вукове, лисице и чагљеве као опасне штеточине. Лове поглавито у гвожђа. Непосредна корист од тога је што ће се добити новчана награда за убијеног вука и нешто новца за кожу, али је главна корист што се убијањем тих штеточина спречава тамањење стоке и живине.

У лов у Попову долазе и ловци из Далмације, па и из Дубровника, особито у лов патака и јаребица. Сами Поповци лове углавном само у зимској половини године.

Дивљи зечеви наносе штету пшеници и купусу, па их стога лове у гвожђа или у замке (ошца) од жице за зечеве.

Највише је користи од лова куна, јер се њихове коже скупо продају. Лове их по снегу: по трагу терају куну до јаме, пред јамом пале смреку да је њен дим омами и натера да изиђе, а пред јамом су већ постављена гвожђа. У Завали их је у зиму 1955/1956 уловљено неколико комада. Лови се и ласица (»тетава«), чија се кожа такође продаје. Од дивљачи још има јазаваца и дивљих мачака (»цуцан«) Јежа нико не лови.

Нема да се иде у тај лов нарочито, него се лови случајно и постављају гвожђа и замке.

Водене птице се лове у већој мери, особито у Доњем Пољу, где лове много дивље патке и гуске кад их има, јер се користе и добро долазе у исхрани. Дивље гуске зову »ждралови«, а зову их и »злогоднице«, јер је тада, кад њих има, зло време. Лове се поглавито у замке (»пленице«) од коњске длаке, а и пушком. На пленице се нарочито лове »норве« или »њорци« (у Завали: »копачи«, јер својим дугим кљуном »копају« црве и др. по води), врста дивљих патака које роне, а најбоље се лове на дубини од 8—11, па и од 18 м. Појединци тако ухвате за једну ноћ по 100 патака, а дешава се да појединa домаћинства преко зиме улове по више стотина. Месо тих патака и гусака једу; кад их улове више, онда их суше да имају меса за доцније, а носе и на продају у Далмацију. Раније су перје од тих птица бацали или палили, а после Другог светског рата користе перје

за пуњење јастука: сада више воле да убију гуску ради перја него ради меса. Кад дуже стоји блато, онда буде више дивљих патака и оне ту носе јаја. Људи траже њихова јаја па их једу. Раније су ловили и »куп«-ове, неке велике птице: од једне је било до 3 ока меса.

Појединци из Хутова иду у лов на птице и у Свитавско Блато.

Лове се и јаребице и препелице ради јела, као и »кокошке« (риђе, величине голуба, са савијеним кљуном), којих има много. Те птице се лове пушком; деца праве »праће« да се с њима играју и да лове птице. Скупљају се, ради јела, јаја од дивљих голубова и јаребица. Преко зиме деца лове под плоче неке врсте птица које се једу.

До Другог светског рата риболов је у Попову био од великог привредног значаја. Некада су се ловиле знатне количине рибе за домаћу исхрану и готово преко читаве године су се хранили рибом.[9]) Пошто је у рату пропала култура свилене бубе, и сада немају свиле за мреже, риболов је веома умањен, па се сада лови само помоћу кошева: нема више мрежа ни у Вељој Међи. Лови се зими, по блату (језеру), а особито у пролеће, кад блато пресушује. То је особита врста ситне рибе, гаовица, која се иначе у пролеће са водом повлачи у пећине, да се опет појави на јесен. Колико је тај лов био значајан, види се по томе што је право на лов и деобу уловљене рибе било од старине уређено до у појединости.[10]) У Турковићима и сада лове нешто више гаовица, и то у кошиће, па их и суше. У реци Требишњици буде шарана, пастрмке и угора. Кад се повлачи Требишњица, дешава се да у вировима заостане рибе. Та се купи рукама и троши се свежа.

Искоришћавање камена и дрвета

Камена у Попову има у толиком изобиљу да он чини живот у Попову веома тешким. Пошто је то материјал кога има у изобиљу, те је најјевтинији, употребљава се за грађење кућа и зграда, за покривање, за ограде око дворишта и обрађених површина, за израду камених корита, надгробних споменика, разних стубова, степеница, притискача итд. С тим у вези у Попову је веома развијен каменарски занат, а извесна количина обрађеног кречњака се извози: надгробни споменици, ивичњаци, колобрани и сл. У прошлости, до пре неких педесет година, Поповци су у великим количинама палили и извозили креч.

Као што сам поменуо, у Попову влада велика оскудица дрвета, и нема га довољно ни за огрев а камо ли за грађу и друге потребе. У извесној мери користи се дрво и за израду разних судова и оруђа.

---

[9]) Georg v. Daneš: Bevölkerungsdichtigkeit der Hercegovina (Prag 1903) 50.

[10]) В. Ђурчић: Народно рибарство у Босни и Херцеговини. Гласник Зем. музеја XXVII (1915) 61—89.

Па ипак има тога да се из Орахова Дола носи дрво на продају у Слано, и то у бременима на женским леђима, па и да се прави ћумур, али само за потребе домаћих ковача.

За огрев се користе поглавито смрдљика, кошћела и кленовина. Уводи се багрем, иако споро, јер је добар за гориво и за пчеле. Засада поглавито у државним забранима.

Гора се користи за сечење лисника за стоку. Сомину, ситно исецкану, стављају под свиње да им буде сувље, а и да би се правило више ђубрета. Свиња по томе рије, премеће и уситњава. Беру и лушан, и стављају под стоку да буде више ђубрета. Тако исто скупљају и опале смрекове иглице које су почеле да гњију и стављају под стоку: после месец дана их износе као ђубре.

Домаћа радиност, занати и печалба

Домаће радиности чији би производи одлазили на трг нема у Попову. Поповци својим радом подмирују сами многе потребе, за које се људи у другим крајевима обраћају занатлијама. Тако нпр. женске се старају о изради одеће, али оне плету и ужета, мушкарци плету разне врсте котарица (»пртве« или »љесе«) од конопљике, итд. Може се поменути веома развијена израда метала од метлаша за домаћу потрошњу и за продају у суседна приморска места. Муслиманке у Котезима ткају ћилиме од раније а од око 1950 почеле су да их ткају и хришћанке у Дврсници, Чваљини, Равном и др., јер је ушло у обичај да девојка носи у својој спреми по два »ћенара«, ћилима. Те ћилиме карактерише ромб као главни орнамент.

Врло је мало заната и занатлија који служе потребама самих Поповаца, али је међу Поповцима много занатлија који својим занатом привређују изван Попова.

По селима има ретких бачвара, ковача, столара и опанчара, у Чваљини и Равном по један ципелар. Ковачи раде и кола. Све су те занатлије самоуци. Раније је било доста пуцара и терзија; последњих година, у вези са променом у ношњи, многе женске су се извештиле па кроје и шију женске хаљине. У Равном су два кројача. У најновије време млађи мушки и женски свет поручују одела и ципеле у варошима. Вуну сада обично носе у Ластву (код Требиња) на чешљање. Пре Другог светског рата била су у Драчеву двојица мутавџија, у Завали једна бојаџиска радња, у Равном две месаре. Год. 1956 била су у читавој општини Равно само два занатлије — два кројача у Равном — који су имали протоколисане радње. Многи камењари су радили као радници у државним предузећима.

На овом месту могу се поменути и млинице, чији сопственици мељу жито и другима за ујам. Млиница има на »потоцима« и на »јамама« (понорима и еставелама) и мељу само у време кад вода тече низ поток односно кад понор ждере воду, а на еставелама и кад из њих избија вода. Лети све те млинице стоје, јер нема воде, а млинице на јамама не раде ни у време кад их потопи блато. Тој невољи доскочено је донекле подизањем моторног млина у Равном (од 1932); неки одлазе да мељу у моторним млиновима у Сланом и

Габели. Млинице имају иначе доста посла: сем што се у њима меље домаће жито, меље се и оно што се увезе, јер Поповци радије купују са стране жито него брашно. По кућама има још увек и жрвања за млевење, и рад на њима је женски посао.

Најбише је у Попову занатлија који обрађују камен, зидара и клесара, али оштре границе између та два заната нема, пошто је сваки зидар у исто време унеколико и клесар, а тако и клесар мора бити вешт у зидарском послу и сваки клесар има и зидарски алат.[11]) Ретка је кућа која не би имала каквог занатлију, иначе сваки Поповац је унеколико вешт тим пословима. Пошто је камен главни грађевни материјал у Попову, за те занатлије има доста посла и у свом крају, али поповски зидари и клесари од старине иду у суседне и даље пределе да подижу зграде и друге објекте. О старости тога рада у Попову најбољи су доказ средњевековни надгробни споменици, старе чатрње и цркве.

Пошто су у Средњем веку младићи из Попова одлазили у Дубровник да уче зидарски посао (в. стр. 48), вероватно је да је тим путем занат уведен у Попово још у Средњем веку. У једној народној песми, забележеној на северу у првој половини 18 века, каже се:

да купимо старе лагумџије,
и мајсторе од Херцеговине.[12])

На полуострву Пељешцу готово све куће су градили Поповци, које народ тамо зове »гези«.[13]) Поред тога што су радили и раде у Дубровнику, Требињу, Мостару и другим ближим градовима, одлазили су и по Босни, Црној Гори и др. Тако напр. помињу се дунђери из Попова у Сарајеву 1797.[14]) Поповци су углавном били за рад на грађевинама. Раду на грађењу цеста и железница учили су се и сами поглавито у време када је грађена железничка пруга кроз Попово; тада је у Попову на томе радило много радника са стране.

Пошто се у Попову од локалне производње не може породица издржавати целе године, нарочито ако година слабо роди, онда се иде на рад изван Попова, па и изван земље. Тако се иде углавном из кућа које имају више радне снаге: »ко има задруге тај море да иде«. У печалбу иду многи и као неквалификовани физички радници, а особито као зидари и клесари, и од такве зграде се и у прошлости углавном и живело. Тако напр. зна се да је било Поповаца и на прокопавању Суецког Канала, где су неки од њих и кости оставили. Од оних који су доцније ишли у Америку, многи су тамо и остали, и у Лос Анђелесу, у Калифорнији, има богатих предузимача родом из Попова.

---

[11]) О њихову алату и начину рада Љ. Мићевић: нав. дело 39—43.

[12]) Г. Геземан: Ерлангенски рукопис старих српско-хрватских песама (Сремски Карловци 1925), бр. 70.

[13]) Н. З. Бјеловучић: Полуострво Рат (Пељешац). Српски етногр. зборник XXIII (Београд 1922) 204.

[14]) Годишњак Историског друштва Б. и Х. I (Сарајево 1949) 190.

Ради зараде одлази се у суседне крајеве, па и даље, и без заната: продаје се обична физичка радна снага. Иду и мушкарци и женске. Уопште, мушкарцима је главни посао изван предела и села, и преко лета се у селу види мало одраслих и здравих мушкараца. Женске тада преузимају готово све послове не само у кући него и око куће и у пољу. У Завали и Равном обична је ствар видети да женске врше утовар и истовар вагонске робе, гурају кола, носе говаре и сл.

Многи мушкарци из Попова, чим посвршавају пољске послове, гј. орање и сетву, иду па раде у Дубровнику, Требињу, Конавлима, Никшићу и др. Они користе железницу, па суботом после подне долазе кући ради одмора, преобуке и надгледања домаћих послова, па се у недељу навече враћају на посао. Тако напр. октобра 1954 било је из Равног преко 50 мушкараца на раду у Требињу, Мостару и др., не рачунајући оне који су у сталним службама. Нарочито много иду на јавне радове — грађење железничких пруга, друмова и сл. — у Далмацији и Црној Гори.

У старије време, док није било пароброда, Поповци су одлазили у Цариград и Трст (»Тријешће«) и радили у пристаништима и на једрењацима. Осамдесетих година прошлог века доспели су први Поповци у Америку, побегавши са бродова. Доцније су ишли многи у С. и Ј. Америку и радили у Канади, С.А.Д., Аргентини и др. Пошто би провели коју годину и што зарадили, враћали су се да би са зарађеним новцем отплатили дуг, откупили или купили земљу, подигли кућу и сл. Тога је било све до пред Други светски рат. Многи су, међутим, остали у Америци, али нису прекинули везу са селом и породицом. Помоћ коју они шаљу својима у одећи и намирницама претставља знатне ставке у буџетима многих породица.

Поред тих привредних кретања на већу даљину и од већег значаја, постоје и жива ситнија кретања. Дечаци из Попова одлазе у суседна далматинска села па раде као пастири по ½—1 годину. Неки потера и своје овце, па их чува уз овце онога у кога је у најму. Кад у Приморју роде маслине, смокве, рогачи и др., онда у време те бербе иду многе женске из Беленића, Голубинаца, Орахова Дола, Цицрине и Требимње те »купе« маслине и др. За тај рад добивају као награду стан и храну и ½ л уља дневно (или 1 л, ако раде о својој храни). У пролеће иду и мушкарци, па косе траву, а женске »жању« траву по брдима у шкрипинама. Одлазе и у Конавле у бербу грожђа, смокава и др. У време орања и сетве доста Поповаца оде у Далмацију са својим воловима па тамо другима ору и сеју за награду у новцу или у уљу; остану и по 15 дана. С јесени неки из Требимње иду у Далмацију с воловима да мељу маслине; тога је раније било доста. И они наплаћују награду у уљу. Одлазе и на острва, особито на Шипан, да обављају разне пољопривредне послове. А раније, све до 1914, ишли су мушкарци у Далмацију и на Шипан да мељу маслине: да својом снагом окрећу млинове (сада окрећу мазге и коњи). После ослобођења и колонизације Поповаца у Војводини, кад је у

Попову рђава година, многи из Попова, пошто среде послове код куће, крећу у Војводину па тамо раде на сабирању жетве за награду у кукурузу.

У новије време многи Поповци су стално запослени у пределу или изван њега као железничари, општински службеници, официри и др.

Има кућа из којих су и по три члана запослена, изван пољопривреде и домаћинства. Куће које немају да пошаљу кога на такав рад живе врло тешко, јер земља, продаја јаја, брање кадуље и сл. не могу да пруже такве приходе као стално запослење изван пољопривреде. У појединим селима већина домаћинстава живи највише од такве зараде, напр. у Хутову. Из Чваљине, села са 59 домаћинстава (1953), било је 1956 стално запослених код железнице 23, у општини Равном, на пошти и разним другим предузећима стално запослених 14, а око 20 их је било запослено, углавном сезонски, преко лета, у разним предузећима у Никшићу, Требињу и Дубровнику. Мање-више тако је у свим селима, с том разликом што је у селима на североисточном оквиру Попова мање железничара, али их има и из тих села. Према статистичким подацима из 1955, у општини Равно је било 1025 пољопривредних домаћинстава са 5785 чланова; 225 од њих (3,9%) било је укључено у привређивање изван домаћинства. Зарађивање на тај начин одвраћа људе од пољопривреде: обрада земље и рад око стоке препуштају се женама, деци и остарелима, па колико ониураде. Не залажу се да унапреде пољопривреду ни колико би могли под тим условима, напр. да посвете више пажње воћу.

Одлажење у сталне службе (а без исељавања) мења и ритам живота у Попову и распоред радне снаге. Наиме, Поповци су преко лета и сувише заузети пољопривредним пословима; зими је било мало посла — углавном рад око стоке и припремање прибора за рад на пролеће — па су стога преко зиме највише држана сијела и прела, обављане свадбе, ишло се на славе и сл. А кад су у лето радови у јеку, онда су сва чељад у послу и раштркана: неки у пољу, неки у брду, а мало ко код куће.

Могућности запослења на радовима у земљи и иностранству, као и могућности набавке жита и других намирница, откако су изграђене железничке пруге и успостављене паробродске везе, имале су за последицу и то да су сасвим престала тзв. одлажења »на презиму« или »на прехрану«: кад би издало поље, многе породице би кренуле из Попова, обично у Мостар или Столац, где би провели зиму и прехранили се радећи на надницу и као кућна послуга и користећи помоћ црквених и градских општина.

Туризам

Попово има природних услова за развитак туризма. Ту су велика и занимљива пећина Вјетреница, многи понори и друге карсне појаве а нарочито језеро у зиму, стари манастир у Завали, многа средњевековна гробља, Хаџибегов град у Хутову, итд. Нажалост, пећина није уређена, а у Завали уопште нема гостионице где би посе-

тиоци могли да се окрепе и једу. Засада пећину посећују углавном само екскурзије ђачке и ретко који други посетилац. Има могућности и за спортски лов у зиму, али ништа није уређено да се привуче већи број ловаца са стране.

Размена и трговина

Иако је Попово сразмерно пространа предеона целина, у њему нема никаквог трга, где би његови становници долазили и мењали своје производе: нема ни седмичних пазара ни годишњих вашара. Незнатан изузетак претстављају црквени сабори (»дернеци«), особито на Петрвдан (12 јула) у Завали, пошто тог дана слави манастир. До Другог светског рата, на том сабору је вођена и трговина: сем што је продавано разно јело и пиће, било је продаје вуне, кожа и др., што су углавном доносили сељаци из брдских села у околини, »Брђани«. И код других цркава буде такве трговине о дернецима. Последњи такав дернек у сезони је у Равном 8 септембра. Много посећују Поповци и дернек у Сланом 15 августа.

Иако немају свој посебан трг у границама предела — тек од 1955 има сточна пијаца у Равном — а не иду у великом броју ни на тргове у околини, ипак се у Попову води жива трговина и размена без тржишта, и то како између Поповаца међу собом тако и између њих и становника суседних предела, особито у Приморју.

Само у већим селима (Хутово, Равно, Величани, Струјићи, Пољица и др.) постоје продавнице земљорадничких набављачко-потрошачких задруга, у којима се могу добити разни предмети за исхрану, алат, тканине итд. Тако напр. у једној таквој продавници могу се добити: со, петролеј, лампе и стакла, цицеви, штофови, платно, готове кошуље, прибор за писање, дуван и шибице, разно пиће, шећер, бомбоне, »паста« (шпагети, омиљено јело), стаклено и емаљисано посуђе, разноврсни алат, итд. Задружне продавнице у Равном су одлично снабдевене сваковрсном робом као у каквом граду. Приликом инвентара 31 децембра 1955 било је у свим одељењима (колонијално, текстилно, гвожђарско) главне продавнице Задруге у Равном 534 разна артикла робе. Из Сарајева или ког другог већег места донеће се само какав нарочит алат или прибор, напр. пчеларски: све друго може се купити по задружним продавницама. Задруга у Равном добавља робу знатним делом из Дубровника, а са своје стране шаље у Дубровник пољопривредне производе из Попова (лук и др.), које откупљује. Текстил се купује у сеоским продавницама, али и у варошима (Требиње, Дубровник). Знатне количине робе (текстил, кафа, ориз и др.) добивали су Поповци првих година после рата од својих укућана и сродника из Америке. Задруге добављају сада и жито у вагонским количинама, као и цреп, свиње и др.

Од 1 IX 1954 до 30 IX 1955 само Земљорадничка задруга у Равном набавила је и продала око 40 вагона брашна у вредности од 24,600.000 дин.; велике количине набавили су и појединци из разних места. Раније су се у Сланом могли снабдевати житом које је довожено морским путем. То се ради и сада. У Сланом има и моторни

млин, где жито одмах и мељу. Наиме, Поповци уопште радије купују жито у зрну него брашно, па га сами мељу. То чине стога што им тако буде јевтиније и сигурнији су да у брашну неће бити примеса.

Приватних трговачких радњи било је, пре последњег рата, у Равном 8, а понека у Завали, Пољицу и др. Пре окупације Босне у Попову и није било трговачких радњи, него се ради снабдевања брашном и другим потребама ишло у разна места у околини, али су главна »падалишта« била Слано и Метковић. Први дућан отворио је у Равном Јефто Церовина, после окупације.

Задруге у исто време врше и откуп и извоз домаћих производа а нарочито откуп кадуље или пелина. Стока се од старине продаје и код кућа: купци иду кроз села од куће до куће.

Пре последњег рата било је као срамота носити своје производе на трг изван села и предела, а после рата носе већ увелико воће, поврће, јаја и др. на тргове у Дубровник и Требиње. Нешто од домаћих производа износи се на тргове у оближњим градовима, где се онда врши и куповина колонијалне и индустриске робе, тражи лекарска и правна помоћ итд. У том погледу Попово се не понаша једнако: поједини делови иду тамо где им је ближе. Тако, Завала, Орахови До, Голубинац, Беленићи, Кијев До, Цицрина и Требимиња одржавају веома живе економске везе са Сланим и тамо носе на продају јаја и кокоши, дрва и ћумур (из Орахова Дола) и др., а раније су тамо носили и кадуљу. Из Горњег Поља иду много у Требиње, где је и седиште среза, али више у Дубровник и носе тамо кокоши, јаја, сир, кромпир, купус раштан, бели лук. Сељаци из Доњег Поља уопште и не иду и ништа не носе на пазаре; понеко ће отићи четвртком на пазар у Љубиње да тамо купи што од стоке, јер је тамо стока боља и више је има; сељаци из Величана, Драчева и др. у Горњем Пољу носе у јесен свеже смокве у Љубиње, где их мењају за вуну или дају за новац. Раније су везе са Љубињем биле живље, док је Попово припадало Љубињском срезу. Са Стоцем су везе сасвим незнатне: у ступе код Стоца носи се сукно на ваљање.

На Илиндан (20 јула по ст. календару) буде у Сланом велики вашар, који се зове сиђ или аксиц. На тај вашар долазе Поповци у маси, а долазе и људи из даљих крајева, напр. од Невесиња и из Црне Горе. То је главни трг за стоку, у првом реду за коње и мазге, али и другу робу.

Мало где у нашим земљама да се разменом обавља толики и тако разноврстан промет добара као у Попову. Тај промет са суседним пределима односно селима на североистоку и југозападу од Попова толико је значајан да становништво Попова и суседних предела, особито приморских села, живи у посебној врсти симбиозе, а те везе су нашле свог израза и у појавама друштвеног живота.

Везе са Брђанима су поглавито у томе што су Брђани Поповцима планинштари. У јесен, кад треба да се из поља носи кукуруз кућама, Брђани од Љубиња долазе с коњима у Попово и раде као »кирицији«. За тај рад наплаћују у кукурузу: по 1 оку од товара, ако је пренос у границама села, а по 2 оке, ако је пренос из другог села.

На подлози сточарства су унеколико и везе са Приморјем, али су оне још разноврсније. У Приморју успева маслина, од које се добивају уље и сапун, артикли неопходно потребни и Поповцима. Као што сам поменуо, Поповци и Поповке одлазе у приморска села, сами или са воловима па обављају разне пољопривредне послове за награду у уљу. Веома је развијено, и то се може видети и обичним данима, да Поповке носе у Приморје кокошке, јаја, кукуруз, кромпир, метле и др., па тамо мењају за уље и сапун. Тако исто у годинама када роде маслине, по Попову се могу видети Далматинке како иду по селима и носе уље и сапун које мењају за жито, јаја, сијерак (у зрну) и др., или за новац. Тако се из Приморја добављају и ракија, обично вино и »печено« вино. У извесној мери има размене и на велике даљине: својим сродницима, пресељеним у Војводину, шаљу смокава и шипака (нарова), па и рогача и наранџи (које сами купују за новце на Шипану и Лопуду), а они одатле њима шећера, граха, меса.

Од старине има и ситне торбарске трговине. Тако, некада су чак из Босне доношени и продавани чибуци, а и сада (1954) преслице, вретена и дуванске кутије од дрвета доноси један сељак из Вођена код Љубиња.

Поред тога што су некада лончари из оближњег Бањивца снабдевали Поповце земљаним лонцима, долазили су и доносили лонце на продају и лончари чак из Босне. Од пре неколико година чешће рибари из Сланог доносе у Завалу и другде оне врсте рибе, које фабрика у Сланом не прима или не стиже да преради.

Крупније услуге, размена и привредна сарадња између Поповаца и суседа, довеле су до установе особитог пријатељства. Тако, међусобно испомагање воловима у току више година могло је довести до пријатељства. На пример, Далматинац да вола на изор Поповцу, па је во лети у Попову, а зими у Жупи. Ако је во Жупљанинов, онда Поповац њему даје 1 q кукуруза или кукуруза и пшенице, а он Поповцу 1—2 л уља. Ако им је во својина попола, онда један другоме не дају ништа обавезно него дарове из пријатељства. За време 1875/1876 многи Поповци су били с породицама избегли у приморска села. Како су се били сместили код кога домаћина, тако су се и спријатељили, и та пријатељства трају и данас, па се међу собом помажу: ако Поповцу треба уља, оде код пријатеља па купи за готово или вересију; ако Далматинцу треба жита, тражиће га на исти начин од пријатеља Поповца. Тако се помажу и у свачем другом. Понашају се као да су најбољи род и »слазе се«. Међу собом се посећују у свечаним приликама (слави, свадби и сл.) и даривају се. Часте се и по неколико дана. При томе конфесионалне односно националне разлике не играју никакву улогу. Слично је и између Поповаца и њихових планинштара: одлазе једни другима о дернецима и ступају међусобно у женидбене везе.

Саобраћај

Унутрашњи саобраћај је веома жив, како у границама једнога села, тако и између села. Села су већином мала и раштркана, па су потребе састајања између људи разноврсне и велике: да се шта позајми, да један другом помогну у каквом послу, да се састану ради разговора и сл. Таква кретања се обављају стазама и путевима. Обично се иде пешке. У сватове се иде на коњима. Имућнији који имају добре коње иду на коњима на дернеке да се покажу. Усеве треба доносити из поља и из брда, дрва из брда, често са знатне даљине, у »зграде« по увалама и вртачама носити ђубре и сл. Такве терете у границама свог села носе женске на леђима из брда, а из поља и у поље се носи и тако, али и на коњима и тзв. пољским колима, примитивним воловским колима. Ако треба пренети већи терет из села у село, или са њиве у пољу у село у брду, напр. у Требимњу, онда и за то обично користе коње. Особито су честа одлажења до млина ради млевења жита, и сл. Жито у млин и брашно из млина обично носе женске на леђима, ако је млин у свом месту. Поред путева — стаза и ширих путева — за одржавање веза између појединих села и сеоских делова, постоје посебне мреже путева чије су центрипеталне тачке стална врела. У локалном саобраћају особито ради одласка до општине у Равном или до неке месне канцеларије, до поште у Равном, Пољицу и Хутову, или на дернек радо се користи железница, а редовно за одлазак у Чапљину, Дубровник или Требиње. Преко зиме, везе између села на разним обалама блата одржавају се пловилима: по Ријеци плове чамци, а по блату барке и бањелице. Пошто су у последњем рату та средства много страдала, сада у Попову постоје и раде само четири барке.

Говорећи о размени и трговини, изнео сам како је жив привредни и лични саобраћај између Попова и суседних и даљих предела Тај саобраћај, особито са Приморјем, обавља се највише пешачки и носачки. Веће количине робе се односе и доносе на коњима, колима, железницом и камионима. Колски саобраћај са Приморјем је незнатан; боље је развијен између села на североисточном оквиру поља, кроз која пролази поменути аутомобилски друм, и у тим селима многи домаћини имају коњска кола са којима одлазе у Требиње, Жаково (до млина), Љубиње и др. Трговачку робу из Требиња и др. довозе, после последњег рата, камиони, а и нова економија у Дубљанима има свој камион. Ипак, Поповци се у том саобраћају са суседним пределима, како личном тако и робном, највише користе железницом.

Поред тог саобраћаја са суседним пределима у којем Попово активно учествује, кроз Попово је жив транзитни саобраћај, у ком Поповци учествују само делимично. Од старина кроз Попово воде путеви из Приморја — од Сланог и Дубровника — у унутрашњост, којима је у караванима преношена роба из Дубровника у Србију и Босну и одатле у Дубровник све до грађења железничке пруге. Тада су многи Поповци са својим коњима ишли и преносили робу, и у Попову су живе традиције о »крамарији«, како су звали тај рад.

Нарочито су живе успомене на саобраћај између Босне и Сланог, одакле је ношена со у Босну, а преко Попова. Поједини крамари водили су са собом и по 20 до 100 коња, што својих што туђих, а уз које су ишле кириције. Много су радили на преносу робе од пристаништа у Сланом до Мостара пре грађења железничке пруге (1900) и друма Завала — Слано (1901). »Коморе« између Дубровника и дубље унутрашњости кретале су се познатим путем од Дубровника преко Требиња, Шуме и Луга, па кроз Попово до Струјића и одатле у Љубиње и даље, кад нема блата, а кад је блато, онда се од Дубровника ишло на Слано, па бродом у Неум-Кулу, и одатле у Љубиње и Столац. Сада кроз Попово воде друм и железница општедржавног значаја. Поред тога што се Поповци њоме користе у саобраћају са даљим светом, многи Поповци су запослени код железнице и неколицина на друму. Друмом кроз Попово сваког дана пролазе многобројни аутомобили, али се они и не задржавају и немају никаква утицаја на народни живот. Саобраћају служе и поштанско-телеграфски и телефонски уреди, засада три: у Пољицу, Равном и Хутову.

Иако је Попово сразмерно пространа предеона целина, иако је саобраћај између суседних насеља прилично жив, иако кроз њега пролази од старине знатан транзитни саобраћај, само Попово ипак се није развило као једна привредно-саобраћајна целина, и у њему нема привредно-саобраћајног средишта; чак ни цело поље не припада једном таквом средишту изван поља, него поједини делови Попова улазе у привредне сфере разних градова и градића, углавном Дубровника, Требиња и Чапљине (до недавно и Стоца) и, у мањој мери, Љубиња и Сланог. То се огледа и у административној поцепаности Попова и у колебању административне поделе. Разлози су тој аномалији, с једне стране, близина поменутих градова и градића около Попова, али ће разлог бити чињеница да је Попово знатан део године под водом и подељено на два дела која су тада међу собом у сасвим ограниченим везама, а сваки даље одржава нормалне везе са својим најближим градом: југозападна страна са Дубровником и Сланим, а североисточна са Љубињем. Пошто и железница која иде југозападном страном поља и друм који иде североисточном страном иду у Требиње и Дубровник (по изласку из поља они се приближују и иду углавном истом трасом) обе стране поља одржавају и зими везу са тим градовима, а насеља у северозападном делу поља са Чапљином. Најзад, значајан узрок је и у чињеници да производња у Попову није задобила такве облике и дошла до те висине да би била потребна и имала услова тржна размена робе у једној тачци у пределу.

Б — ПОСЕБНИ ДЕО

ОПИС ПОЈЕДИНИХ НАСЕЉА*)

Написао

ЉУБО МИЋЕВИЋ

(Са допунама Мил. С. Филиповића)

1. Пољице

Село је већ једанпут описано, и том приликом изнето је и порекло становништва.[1]) Овде износимо бројно стање кућа 1938 и неке допуне. Данас у селу живе само православни Срби, и то: Миљевићи са 17 (у време Ј. Дедијера 14), Кусаловићи 3 (4), Станковићи 6 и Кудузи 4 (раније обоји 10), Љепаве 9, Мостарице 3 и Иванишевићи 4 — свега 16 (18), Ковачи или Ковачевићи 5(4) и Курилићи 2 (1).

1818 помиње се срзенто Јован Кусаловић. Ковачи, за које је забележено да су се доселили из Локоча, даљим су пореклом из Црне Горе. Вероватно је од тих Ковача био Јово Ковач који се помиње 1718. Заједничког порекла с њима су Кипери у селу Сливници. Некада је у селу било Нинковића: 1754 Драгутин Нинковић из Пољица купио је једну књигу за манастир Завалу.[2]) Лука Љепава држао је 1817 манастирску земљу.[3])

Прича се како је дечак од Љепава одведен у јањичаре и постао паша. Кад је дошао у Требиње, дозвао Пољичане и питао их да ли им што треба. Пожалили се они да су имали земљу под Равним па да им је одузели други. Паша им је дао написмено да је то њихова земља и да не плаћају порез. Није им се казао ко је.

2. Седлари[1])

Село је на југозападној страни поља. Махале су у странама двеју вододерина. Један део насеља има изглед седла. Жива вода Језеро налази се у пољу, испод села, и 1 км даље од села, у Треби-

*) У овим описима је приказано стање какво је било 1938. Неке промене су изнете у напоменама испод текста.

[1]) Ј. Дедијер: .Херцеговина. СЕЗб XII (Београд 1909) 278—280.

[2]) Б. Ђоровић: Завала 216.

[3]) В. Скарић: Катастих манастира Завале из 1817 године. Гласник Зем. музеја 1920, 209.

[1]) Опис овога села од пок. Мићевића није сачуван у потпуности, па сам га реконструисао 1954.

М. С. Ф.

шњици, код Слапа, Кладенац. Лети, за време великих суша, служе се живом водом, а иначе пију кишницу из чатрња. Старих заједничких чатрња има пет: Точило, Маркуша, Обрадуша, Рудина и Црњев До. Засебних властитих чатрња има 17. Поред тога, држава је у 1929 години направила овећи резервоар за воду на месту званом Житки Кладенац. Локве су четири: Калац, Локва, Подине и Вељенача. Вељенача и Подине су у Кручници. Земље у пољу су: Границе, Луже, Крчевине, План, Милато(в)ске Њиве, Слатнице, Ступи, Поткрајнице, Пилиповнице, Велике Њиве, Брестишта, Јамине, Пријеке Њиве, Подкалуже, Косовињаци, Љубовске Јаме, Кратине, Радови Броди и Луке. Крајем поља је земља песковита, те је засађена лозом. Места где су виногради зову се: Подјасенице, Крчевине, Подкрајнице и Подимје. У брду и око кућа су: Кућишта, Михина Долина, Драшковац, Бушевина, Репишта, Мокри До, Старева Лас, Солило, Тек, Врдешин Врт, Бајаловина, Заамбар, Бријешће, Чакљина, Љетков До, Ђурине Долине, Лукач, Циганска Долина, Станина Гробина, Јањила, Јасенова Долина, Пиштет, Обрадов До, Мађаруша, Крива Долина, Дубрава, Под Крстом, Црњев До, Скробутњак, Бугев До, Долови, Вртњаци, Дибар (Подибер), Виноградина, Потрешња, Продо и Шелишта.

»Горе« имају у Кључници, Тврдин-Долу, Вуковин-Долу, Задугоњи и Пањетковом Долу. Стоку напасају у Пољу после жетве, а крупну стоку по »гоницима« (пољским путевима) и по окрајцима њива, а овце по странама над селом.

Село се дели на махале: Доње Седлари и Горње Седлари или Заглавицом. Махале су потпуно издвојене, а куће у њима су на окупу. Горње Седлари су удаљене од Доњих око 800 м. У свему је у селу 40 кућа. Повише села око 1 ½ км далеко, су стаје на местима која се зову: Јабуковац, Љетков До и Мокри До. Црква св. Илије је на врху Илијине Главице. Гробље је око цркве и заједничко је. Сеоски завјет је Трипуњдан.

Село је добило име по свом природном положају: станеш ли на средину Горњих Седлара или Заглавице и окренеш се право пољу, које не видиш, угледаћеш пред собом један брег, сличан јабуци на седлу, звани Илијина Главица, а погледаш ли с обе стране, изгледа ти као странице седла.

Код Кладенца је једна гомила, а више их по брду изнад села. Црква је врло стара. »Грчких плоча«, како их народ зове, има на Илијиној Главици око цркве, на Побрежници, Кладенцу, Виноградини и Тришиној Долини. Код Кладенца је и један »грчки стуб«. 1929 копао је Милан Вукојевић на месту Нуго Грабаље и наишао на неку стару грађевину око 50 см испод земље, озидану од цигле у клак. Та зградица је имала три једнака одељења. Била је дугачка око 2 а широка око 1 м. Унутрашњост оделења била је дуга око 80, широка 50, а висока око 80 см. На сваком оделењу су била по једна врата, окренута пољу. Цигла је била исте величине као и садашња, само много тања (око 5 см дебела). Цигле су биле у зидовима »испресумићене«, тј. једна преко друге. По казивању очевидаца, изгледа да су то биле неке пећи.

Једна чатрња у селу зове се Штебук. У њену имену је очувана успомена на род Штебучане, муслимане.

По предању, село је страдало од куге и колере. Приликом буне 1875 били су се склонили у Далмацију.[2]) Зна се за неколике родове који су давно боравили у селу. Трипићи су остали сирочад иза оца, па их је мајка пренела својима на Шћеницу. Док су били у Седларима, славили су Шћепандан, а на Шћеници су променили славу, па славе Ђурђевдан. Бајале су се иселиле у Котезе, пре 200 година. Бајале, Трипићи и Мићићи у Дубровнику су једно са Гавриловићима и Ковачинама из Седлара, а пре су се звали Стефановићи-Шћепановићи. »Самрли« су Врдеши. Грмушић се »затро«.

Данас у селу живе само православни, и сви славе св. Стјепана, 27 децембра по старом: сваки досељеник морао је узети ту славу.

Ковачине (7 к.), Гавриловићи (1 к.) и исељени Трипићи на Шћеници и Бајале били су једно »племе«, старином Шћепановићи. — Вукојевићи (6 к.), Глушац (1 к.), Медари (5 к.) и Педали (1 к.) су један род по старини и сматрају се старинцима, али су, ипак, однекле дошли. Можда су један род с Иванишевићима у Пољицу и са Пендама у Чваљини и др. — Грубљеше (1 к.) су старином из Дврснице, где их више нема. Нису дошли давно. — Обрадовћи (10 к.): непознато. Вероватно је од њих био Никола Обрадовић, који се помиње 1718. По старини, Обрадовићи воде порекло од двојице различитих предака.[3]) — Праменко, Праменци (5 к.) су дошли из Буковог Потока: један предак Шћепановића убио једног Михојевића из Грмљана, па се, из страха од освете, одметнуо у хајдуке. После неког времена вратио се у село, уверен да је то већ пало у заборав. Међутим, Михојевићи му припрете и он поново избегне и више се није ни враћао, а из Буковог Потока пошаље Праменка да се ожени његовом ћери и остане на имању. — Бакмази (2 к.) су давно доселили из Пожарног. Како су имали земље у пољу, после деобе једна грана прешла овамо, у другој половини 18 века. — Косовићи (1 к.) су дошли такође из Пожарног, на мираз.[4])

[2]) Село је нешто страдало и у Другом светском рату: усташе су га спалили, а многе становнике побили, напр. пред кућом Лазе Педала заклано је седам а осмо чељаде спаљено у кући. Та страдања су била разлог те су многи иселили из села после рата.

М. С. Ф

[3]) Прича се: Некада у селу били само Шћепановић и Обрадовић, који је био неки кнез. Шћепановић са четири сина градио млин. Наишао Обрадовић и питао да ли ће му дати ред у млину. Шћепановић је рекао да неће, али се после предомислио, пошто је Обрадовић припретио да ће довести муслимане Штебучане, па послао сина да га позове да дође сутра »с образом«. И, сутрадан Обрадовић дотерао пиће и печена овна. Тако су Обрадовићи добили један ред у млину.

[4]) Бројно стање родова и кућа 1951 било је: Вукојевићи 5, Обрадовићи 9, Глушац 1, Грубљеша 1, Педало 1, Медари 6, Бакмаз 2, Гавриловић 1, Праменко 4, Ковачине 7, Косовићи 1, свега 38.

М. С. Ф.

3. Грмљани — Грмјани[1])

Све три махале — Горња, Средња и Доња — су високо у страни изнад поља. Од Горогаша дели их Грабово Брдо (Горогашани га зову Илијино Брдо). Брда изнад појединих махала се зову: Гомила или Вилишница,[2] До и Залази. У селу нема живе воде. Старинске су чатрње: Доња Чатрња, Коловратуша, Под Мачковом Гредом, Ђурјакуша, Јунуша и Студенац. Све су заједничка својина, а има и око 10 приватних чатрња. Празне су Омрашна, Локва и Локва Под Долиницом. Земље у пољу: Лединке, Струге, Конопике, Ограђеници, Бустуровине, Оточци, Ригојнице, Покрајнице, Виноградине, Мочила, Лијешнице, Криваче, Ћиваруше, Ожијаци, Радичићи, Марковци, Дуски Броди, Крчевине, На Крсту, Враниловци, Вукићевине, Калуђерице, Велики Пут, Бокуље, Плужине, Чабуље, Велике Њиве, Луке, Равни, Зубаче, Покрајнице, Радуне, За Слапом, За Млиницом, Бирковине, Куже, Удно Отока, Чаири, Сред-Отока, Клини; у посељу: Стргачине, Дубрава, Међе, Ланиште, Бријег, Врт, Трап, Цардин, а над селом су места: У Брдо, Огорјелице, Заушје, Пржардина, Велика Гора, Трновске Лаке, Стара Клачина, Локвице, Иве, Лоза, Ђеринке, Рупе, Јаворовац, Љескова Рупа, За Залазим, Ћукова Лазетина.

Куће у махалама су на окупу. Свега 41 кућа. Црква је у Горњој Махали и делимично је у земљи. Око ње је гробље за све у селу.

У странама по шумама има громила. Прича се да су сеоску цркву градили »Грци«. Било је више »грчких« плоча око цркве, али су све померене. Неколике су у огради испод цркве, пошто је »улица« прошла преко гробља и предвојила га. »Грчких« плоча има по брдима на Торинама и у Слаковићима, али и две у пољу, на Конопики крај реке. На месту Код Пјанића Мурве је велико кужно гробље. Од те куге су много страдали Пјанићи, који су се после опет највише расплодили. Појединачних кужних гробова има у Доњој Махали.

По предању први се у селу населио неки Ђурјан. Имао је своју цркву, па се то место и сада зове Ђурјанова Црква. Имао је и четири или пет својих чатрња и штале у брду. Дозивао је своје из старог завичаја да се населе код њега, јер је место лепо, а гора (»грм«) до поља. Али, због турског зулума, он је напустио Грмљане и отишао у Опузен.

Зна се за неке родове који су раније боравили у овом селу. Дреч се отселио у Драчево, а одатле у Завалу. Успомена на њих је у називу Дречевина. Ђурбабе су се отселиле у Столац, где их има и сада и зову се Пешићи и Михојевићи. Један Михојевић је отселио у Драчево код Габеле, где има и данас потомства. Ништа се не зна о Вукићу или Вукићима, по којима се зове место Вукићевина. Поје-

[1]) И опис Грмљана био је сачуван само делимично, па сам га реконструисао 1951.

М. С. Ф.

[2]) По народном веровању ту су некада виле играле коло.

дини од Пјанића, Лекића, Ковача и Михојевића помињу се 1817 као држаоци манастирских земаља, а двојица Милојевића (записано одн. читано као Михојевићи) држе и јаме од рибе.[3])

У селу живе сами православни.

Перишићи (2 к.), Ковачи (7 к.), Шарићи (5 к.), Лакићи (4 к.), Михојевићи (2 к.) и Пешићи (3 к.) су један род и раније су се сви звали Михојевићи, а још старије презиме им је Радишићи. Пореклом су из Рибања, одакле су дошла три или четири брата. Од те браће Лука је остао у Мркоњићима (Лучићи), а Радул се населио у Туљима (Радуловићи). 1718 помиње се, без ознаке села, Михаило Михојевић: вероватно је био од ових. Тако исто и алвијер (заставник) Лакић.[4]) Пешићи су били остали сирочад, па су их по пореклу мајке, која је била од Пешута, прозвали Пешићима. Ковачи су прозвани по шестом претку Шћепану Михојевићу који је код неког ковача Тадије у Лугу изучио ковачки занат. По казивању старих људи, сељаци су поклонили један »оборак« украј поља Барице том Шћепану Ковачу, зато што је бесплатно ковао. И сада свих шест кућа Ковача плаћају заједнички паушал на тај »оборак«. — Пјанићи (3 к.), Божићи (5 к.) и Делићи (4 к.) су један род. Њихови стари, три брата, су се давно доселили из Рибања. Тврде да су се у Црној Гори звали Мрњавчевићи. Пјанићи су се прозвали по претку који се опијао, а Делићи по претку који се увек лепо облачио, био као какав »делија«. Далеки предак Пјанића, најмање осми, звао се Ћетко. Славио је Ђурђевдан па у Грмљанима променио на Јовандан, јер су тако славили и остали. — Курилићи (3 к.) су се давно доселили из Громаче у Далмацији. Од њих се је један отселио у Столац, где и данас има Курилића, а други у Драчево. — Кунићи (2 к.) су се доселили из Чопића у Бобанима. — Турањанин (1 к.), родом из Вођена (Љубиње) »удо се« у Грмљане.[5]) Даљим пореклом Јокановићи с Требијова у Требињском срезу.[6])

Сви у селу славе Јовањдан. Село је имало завет Николајевдан, па су га пре неколико година напустили.[7])

4. Кијев До

Село је око 2 км источно од Вале (увале Завала—Слано) на једној високој заравни. Недалеко од села је жива вода Радова. Чатрња има седам, од којих неке носе посебна имена: Горња и Доња Чатрња и Милетино. Локве су три: Локањи, Трновица и Хрљине. Радне земље су у пољу: Дужице, Полутки, Груде, До, Калишта, Глок, Липа, Кнежев До, Шенокоси, Макље, Павлов До, Дружбин До

[3]) В. Скарић: пом. рад 209.

[4]) В. Вулетић — Вукасовић: Напутак 91, 92.

[5]) Он је 1945 прешао у Завалу.

М. С. Ф.

[6]) Ј. Дедијер: Херцеговина, 295.

[7]) После Другог светског рата неколике породице су се иселиле у Војводину — у села Гајдобру, Клек, Катарину и Качарево — и 1951 у селу је било 38 кућа.

М. С. Ф.

Вртијељке и Кочин До. У брду су: Међе, Павлов Врт, Миљановић Долина, Конопља Долина, Виноград и Главица. То су вртаче и мањи долови по брдима. »Гором« су обрасла брда: Кркалин До, Бачево Брдо,[1]) Троврх, Зажарбино, Вртијељка, Иза Ројеша.

Пашњаци су: Рудина, Мратна Долина, Груде, Дужице и Полути

У селу живе помешани католици и православни.

Село има 31 кућу. Католици имају заједничку цркву са селом Беленићима. Католичко гробље је око саме цркве св. Илије, а и православно је код цркве, а дели га само зид.

»Грчких плоча« има на Рудинама а гомила на Улишту, Мратиној Долини, Под Прлом и Шенокосу. Пре неколико година, за време Другог светског рата, вода је отворила један гроб под плочом. У гробу је нађен читав мумификован леш, на ком је било очуване одеће. Неки су га сматрали светињом и доводили свештеника да чита молитву, а други су га сматрали вукодлаком па га пробадали трновим коцем и тако га упропастили.

Зна се да су се Џамоње из села преселиле на Белениће.

Католици. Дубељи (8 к., Мратиндан) су старином Раичевићи однекле из Црне Горе. Дубељима су прозвани по томе што је једног њиховог претка мајка била сакрила од турског зулума у дуб. Њихов огранак су и Кркићи (4 к.). — Хапани (3 к., Мратиндан) су пореклом из неког места у Бекији.

Православни. Миситe (4 к., св. Врачи) се сматрају староседеоцима. Има их исељених у Мостару, Бањој Луци, Габели и Зворнику. — Вујиновићи (7 к., св. Врачи) су се доселили из Драпића, пре 120 година. — Ћебеције (4 к., св. Врачи). Њихов предак је дошао с Драпића и »удо се« за неку католичку Дебељушу и тако остао овде. — Бакмази (1 к., св. Врачи) су се доселили са Пожарног, пре више од 100 година.

5. Беленићи

Село је описивано већ код Ј. Дедијера (»Херцеговина«, стр. 280—281), али није испитано потпуно, па ћемо овде додати што је пропуштено. Жива вода над селом је Врело, а подаље од села је жива вода Дренови Поток. На том потоку било је некада 5—6 млиница, чије се омеђине виде и данас.[1]) Чатрња има 13. Зиратне земље имају и у брду и у пољу. Земља око села је врло добра и плодна: ту роди најбоља пшеница у Попову. Око кућа и у брду су земље: Укмаш, Подрешће, Ћетковић-До, Оборина, Бобовишта, Јозића Врт и Орашје. У пољу су: Милин До, Ратоловице, Бижиће, Бубрези, Покрајнице, Пријеке Њиве, Пришеке, Плочице, Стрмоглавице, Поточни

[1]) У народном говору овога краја не постоји реч »бач«.

М. С. Ф.

[1]) Причају да је тај поток некад нанео велику штету усевима и да су га онда затворили са девет биволских кожа, те да је онда вода протекла кроз земљу у Трстено.

Долови, Костењи, Бијељев До, Љесве, Прогорјерци, Виноградине, Чаири, Садови, Подлокавнице, Каменове Долине, Вукодо и Посабач-До.

У селу је 26 домова. Сваки већи род чини махалу за себе. Црква св. Илије, заједничка за ово село и Кијев До, је подно села. Око цркве је гробље, такође заједничко. Пре неких 200 година и на Беленићима је било седиште католичке парохије. На Спасову Брду говорио би свештеник мису на Спасовдан. Био је то завет, али је напуштен. У селу има пет гомила. Код цркве има »грчких плоча«, а у Покрајницама кужно гробље.

Помињу се неки родови који су давно боравили у селу. »Ископао се« род католика Пасарица. Причају да је имао 5—6 пари волова. За њ причају да је становао на Беленићима као ага. Год. 1688 помиње се Стјепан Цвјетков с Беленића (в. стр. 64).

Данас у селу живе сами католици, који сви славе Томиндан.

Дубчићи (2 к.) се сматрају старинцима. — Пркути (1 к.) и Дадићи (7 к.) су један род. Раније је забележено да су најстарији род у селу. — Кречаци-Кречке (2 к.) су прешли из Чешљара. — Сушићи-Шушићи (1 к.) су дошли из Чваљине око 1880 год. — Вулићевићи (6 к.) су старији досељеници из Габеле. — Ћурчије (4 к.). — Зеке (1 к.). — Цамоње (1 к.) прешли су из Кијева Дола. — Дубељ (1 к.) који је дошао из Кијева Дола.[2])

6. Голубинац

Село источно од Вале (увале Завала-Слано) на брду Градини. Недалеко од села је жива вода Убо. Локве су три: Мили, Крушевица и Прпорошка. Земље имају и у пољу и у брду. У пољу су Околишта и Голубиначко Поље, а у брду су: Ограда, До, Ћетковића Врт, Цардин, Петров До, Криводо и Сјенокос. Око села има »горе«. Стоку напасају на пашњацима: Врања, Грабови До, Чиста Страна, Клисура, Жедна Глава, Иван-Долац и Брлози.

Куће у селу су на окупу, а има их свега 17. Црква св. Марије, сатрађена 1897, је око 150 м од села. Око цркве је заједничко гробље.

»Грчких плоча« има у гробљу код цркве. Гомила има на Градини, Милима и Лучиној Лазини.

Пре 200 година отселили су се Милићи у Гргуриће у Далмацију, где их има и сада. Пићулин се отселио на Мљет.[1])

Изумрли су Ћетковић и Врабац. Год. 1688 помиње се Милош Николин с Голубинца (в. стр. 64).

Данас у селу живе сами католици. Бенићи (5 к., св. Мартин) су староседеоци. Од њих се је један био отселио у Дубровник и после је његов потомак био амбасадор код султана. И сада се у Дубровнику

[2]) Доцније је отселио у Славонију.

М. С. Ф.

[1]) Слушао сам 1954 да су и неки Милићи на Мљету старином са Голубинца.

М. С. Ф.

један део зове Бенића Поље. А други се је отселио у Загреб. — Краљи (4 к., св. Мартин) су такође староседеоци. Пре су се звали Мариновићи. — Лучићи (4 к.) су од Бенића. — Балија (2 к., Мартиндан). Пореклом су Милићи с Требиња, одакле су дошли пре неких 150 година. Предак је прозван Балијом, што се оженио сестром једнога који се касније »потурчио«. Славили су раније Никољдан, а сада славе као и остали у селу. — Долина (1 к., Мартиндан) је из Оранија у Попову. — Андрић (1 к., Мартиндан) је дошао за зета код Бенића, из Завале.

7. Завала

Главни делови села Чешљари и Завала — су у Вали између брда Острога и Клисуре. Махала Будин До је високо у сасвим краткој и стрмој вали а под стрмим стенама. Сличан је положај и Мареве (Мухареве) Љути. Село је у Попову најбогатије питком и здравом живом водом. Многа околна села, па и она из најудаљенијих крајева, у летње доба, за време великих суша, долазе по воду и догоне стоку да је напоје у Завали. У пољу, испод села, је врело Лукавац и језеро Бован, који никада не пресушују. Воду Бован уредио је ка луђер Азарије око 1593, који је подигао и две чатрње у у селу.[1]) На Бовану се поји стока из каменица, а из Лукавца пије и односи народ, ретко кад ту и стоку поје.

У брду су живе воде: Црњава, Битомишље, Бјелоушица, Орлица и Пиштет. Испод махале Мареве Љути, у самом крају поља, је жива вода Покривеник. Сем тога, у Вјетрениці има, сем Великог и Малог Језера, и других већих и мањих басена са још једним овећим потоком, који никада, па ни за време највећих суша, не пресушује. Та вода се не искоришћује. Свака кућа има по чатрњу. Старе су чатрње: Маска (Махалска?) Чатрња у Будину Долу, која спада у најстарије у овом крају, у Плочи, на Куку и две манастирске. Локве су Закржје и Крушевица. У пољу су радне земље: Царине, Купарице, Баре, Лаћине, Диљке, Читлукови, Зминице, Лукаче; око махала: Петров До, Стари Врт, Горња и Доња Петковица, Долови, Потсеље, Вратло, Липовци. »Гора« (крупнија шума) је на местима: Глачице, Клисура, Мокри До, Закржје и др., а »шума« (ситнија шума, зимна гора): Пограђе, Острог, Продо, Брековац и др.

Село се дели на махале: Завала, Марева Љут, Будим (Будин) До и Чешљари. Махале су потпуно одвојене једна од друге, а у њима су куће на окупу. У махали Завали живе измешани православни, католици и муслимани, у Маревој Љути и Будиму Долу сами православни, а у Чешљарима сами католици. Изнад села су стаје у Закржју. Православни манастир св. Ваведења је при страни северно од села, испод брда Острога, а католичка црква св. Антуна је испод махале Чешљара. Свака махала има своје засебно гробље, а родови Срба и Сопић имају своја посебна гробља, у близини порушене некадашње Михоље цркве.

---

[1]) Љ. Стојановић: Стари српски записи и натписи, бр. 4576, 6447.

Село је добило име по свом положају за Валом, било да му се долази из поља или од Сланога.

Манастир у селу је можда из Средњег века, а католичка црква је сагрђена 1927. Јужно од манастира, на Црквишту или Црквинама, биле су цркве св. Петка и св. Петар. По цркви св. Петке и околица је прозвана Петковица. Причају да је црква св. Петра направљена у 17 веку, за време ратовања Млечића, Аустрије и Руса са Турцима. Тада су Млечићи били освојили све од Требиња дуж Попова до Габеле и том приликом направили ту цркву за своје војнике, па су у њој, после одласка Млечића околни католици понекад вршили мису. Али, кад су је 1867 хтели да обнове и већ почели да скупљају прилоге за то , у чему су им свесрдно помагали и православни, дошло је изненада до једног инцидента. Рудиница из Равног почео је галамити и тражити да им се, поред тога, да још и половица Петрова Дола, који је одмах ту до њих. То је наљутило тадашњег калуђера Никодима Вуловића, који је такође био дао прилог и обећао их још потпомоћи, и уз припомоћ осталих православних отерао их је одатле. После тога, католици су повели парницу код турских власти у Требињу, али је спор добио православни манастир, јер су Млечићи били узурпирали спорно земљиште за време своје кратковремене окупације. Све дотада неки католици из Завале сахрањивали су се на том месту. Пре 70—80 година последњи су ту сахрањени Мато Андрић, звани Мазура, и Ђуро Андрић син Пере а брат Иве (који је био жив 1938). И после тога, а пре неких 45 година, за време аустро-угарске окупације, католици су обновили парницу у Мостару, али су и ту изгубили. О тим црквама неки причају ово: Неки бан у Требињу имао сина који се утопио у Требишњици, која га је после неког времена избацила испод Завале. Чим је то бан дознао, дошао са својом свитом да га закопају. Али, будући да је био утопљеник, народ се опирао и противио томе. Да би народ умирио и задовољио, обећа и направи две цркве, једну до друге, за православне и за католике. Год. 1525 Турци су хтели да освоје полуоток Пељешац. Те године на Петровдан читао је мису у Завали, у цркви св. Петра, фра Систо из Сланога. (Овај податак из Дубровачког архива дао ми је д-р Никола Звонимир Бјеловучић из Дубровника). Дакле, црква св. Петра је била у Завали и 1525. Према комадима камена што су их нашли В. Ћурчић и Љ. Мићевић 1932 на том месту, а који су после пренети у манастир Завалу, изгледа да је ту била нека величанствена грађевина у 10 веку. Око рушевина тих црквица су многе »грчке плоче«, преко 20. Мања црквица је била сагрђена тако да јој је северни зид прелазио преко две плоче. Једна широка плоча је украшена: на средини штит са мачем, а оивичена грубим ужетом.[2]) Средњем веку припадају и познати рељефи са претставама сцена из лова у пећини Вјетреници.

---

[2]) На Црквинама је и један надгробни крст из новијег времена. Поред тога, ту су 1941 сахрањена тројица Поповаца из Метковића и још неки други Срби из Далмације, које су усташе побиле па им лешеви допремљени овамо.

М. С. Ф.

Око 250 метара западно од тих цркава су остаци порушене цркве Михоља, по којој се и само место тако зове. Кад су муслимани Матарадићи из Љубиња надозиђивали на једну стару кулу у Завали, која стоји и сада, тежаци су им доносили окресани камен са Михоље цркве. За ту кулу, која је изнад цркава св. Петра и св. Петке, причају да су је правили врло богати Кадијевићи, који су били православни. Кадијевићи су заиста живели у Завали и били веома знаменит род. Као што је већ изнето (на стр. 66), крајем 17 века помиње се као млетачки сердар у Попову Дамјан Кадијевић из Завале, а 1718, за време друге млетачке окупације и у служби Млетака: војвода Алекса Кадијевић и алвијер Лука Кадијевић.[3]) 1743 Михаило Симић од рода Кадијевића поклонио је полијелеј манастиру Завали.[4]) Ти Кадијевићи су имали кума католика Ивића у Равном и кума Бурину, муслимана у Котезима. Како је Кадијевић имао много земље у пољу, све данашње Хасе, које имају око 70 рала, то није било мило Сердаревићима, муслиманима из Љубиња. Сердаревић је гледао на све могуће начине да се дочепа земље Кадијевића. Најзад, помоћу Бурине и успео је у томе.[5])

Кадијевићи и сада одржавају везе и рођакају се са фамилијама у Завали. Њихове земље притисли су Бубићи, Сердаревићи, Муламехмедовићи и Омерагићи из Љубиња. Повише села, за брегом, има стара градина, обрасла у бршљан, коју народ зове Град херцега Шћепана.[6]) Слушао сам од неких да су тај град правили Милијевићи, који су били од садашњих Мартиновића у Црној Гори.

Поред многих старих омеђина и камених »тијес«-ова за тештење нечега, у селу још има много »грчких плоча« и гомила. Неколико гомила је на врху Веље Градине идући Голубинцу. Има их неколико и испод Чешљара. У Будину Долу је било много »грчких« плоча али

---

[3]) В. Вулетић — Вукасовић: пом. рад 91—92.

[4]) В. Ћоровић: пом. рад 215.

[5]) Једнога дана, по наговору Сердаревића, Бурина позва у госте кума Кадијевића у Котезе и овај, не слутећи зло, оде. Ту су га добро гостили и частили. Кад ујутро рано Бурина отвори женске сандуке, извади из њих драгоцене наките и, кријући, тури Кадијевићу у коњске бисаге. Сутрадан Кадијевић, не слутећи ништа, љубазно се поздрави и оде кући. Кад је био испод Галичића, у потеру за њим дође кум му Бурина са још неколико муслимана из Котеза и завика: »Што си ми покро наките женске, јазук ти било!« — »Нијесам, куме, кумства ми!« правдао се Кадијевић. — »Дену, да видимо шта је у бисагама?!« поново ће Бурина. Кадијевић сјаше с коња и отвори бисаге, кад, на своје велико изненађење, угледа накит. Узалуд се је Кадијевић клео и правдао, овај пред сведоцима покупи свој накит и оптужи га кадији Сердаревићу у Љубиње. Сердаревић га осуди на 1001 дукат у злату или имање или главу. Тада Кадијевић пође у кума Ивића у Равно и замоли га да му некако помогне и новац нађе да откупи главу. Ивић је био много болестан, па му није могао помоћи. Кад Кадијевић оде, Ивићу се нешто ражали, те онако болестан оде у Далмацију да нађе новце. Сутрадан Ивић је донео новце, али Кадијевића није више затекао. Он је ноћно са својима умакао и настанио се у Сливљу, на ушћу Неретве, где и сада има много Кадијевића. (Овде сматрају да је отуда настала пословица. »Ко те тужи?« — »Кадија«. — »Ко те суди?« — »Кадија«.

[6]) Опширнији опис тога града Хр. Михаиловић: Град у Клисури Гласник Зем. музеја 1892, 252—254.

су уништене. Над Локвом, На Бријегу, у Челињаку, око Будина Дола има много »грчких гробова«: само камен усађен више главе Имена омеђина су: Оборије, Липовчине, Зечевина, Перишићевина, Рујнац, Викова Торина, Подорлице, За Крстом, Појужиловина, Крунићевина и др. У некима од њих живели су сељани за време куге. И на брду Острогу, према Граду Херцега Шћепана, има стара градина. Причају да се некада препињао конопац-жица с Острога у Клисуру и да се некада »прелазило« и превозило с једног на други град, када је вода текла од Завале кроз Валу на Слано.

Градац изнад Будина Дола био је некад манастирски, и зато су Мисите и Мраковићи давали манастиру сваке године добровољно понешто.

Прича се особито у Будину Долу о страдању села од куге.

Сем за Кадијевиће, зна се за неколико родова који су некада боравили у селу. Год. 1688 помиње се Марко Милошев из Чешљара (в. стр. 64). Зец се иселио у Мајкове у Далмацији, где их и сада има. Ови су католици. А има их још негде у Шуми и Мостару, и ти су православни. Кадијевић се отселио у Сливље. Перишић се отселио у Столац, где их и данас има, а има их још и у Грмљанима и Боки Которској. Сви славе Јовањдан. Бланића су отерали због неке кривице, после чега се он населио у Чваљини, а доцније преселио у Невесиње. Год. 1718 помиње се Вукадин Бланић.[7]) Мухаревице су изумрле. По њима се прозвала Мухарева — Марева Љут, а место где је била њихова кућа и сада се зове Муаревица. Има и њихово гробље. Крунић се отселио у Љубиње. Има их и у Стоцу и Требињу. Клименте су изумрле. Појужиле су се »смакле«. Има их у Биограду код Невесиња. Круљи, досељени из Вођења код Љубиња, су се отселили у Банат, после Првог светског рата. Репеш се преселио у Равно. Башице су изумрле. Причају за неког »газију« (јунака, зликовца) и лопова Курта Башицу да га је на превару убио Хромић, муслиман из Стоца, на Беленићима.[8]) У избу у којој је некада становао тај Башица сада живи Максим Мракић. Башица има у Љубињу. Вероватно су у Завали у 18 веку живели и неки Бравачићи: у »ђачком« гробљу изнад манастира били су гробови Шћепана Бравачића из 1763,

---

[7]) В. Вулетић — Вукасовић: пом. рад 92.

[8]) За Башицу се прича још ово: хвалила се нека Јања Дадићева из Беленића да јој нико, па ни Башица, не може украсти бравче. То дочује Курт, те једнога дана легне у близини пута и покрије се гранама. Кад Јања наиђе са стоком, Курт гледа кроз грање и мерка који је јарац бољи. Окупили се брави око Башице, а Јања прође. Док је Јања мало измакла, Курт ухвати за ногу најбољег јарца Барила, повали га и закла. Друге козе се поплаше и одоше за осталима. Кад је Курт све свршио и уредио, мешину и месо пребаци преко врата, па право кући. Јања и укућани дуго су тражили Барила, али од њега ни трага ни гласа. После дуго времена, кад су већ и заборавили на Барила, једном увече бану Курт с мешином вина у Дадиће. Док је малко отпочинуо, заискаће букару да наточи вина. Они су се опирали, али на његово наваљивање дадоше му букару. Он је наточи вина и наздрави: »Здрави сте од мога вина, а из мешине од вашега Барила!« Они се згледаше и остадоше као запањени. О њему има у народу много таквих прича.

уз ког је 20 година касније сахрањен Никола Бравачић,[9]) а поред Јована Србића, Ристе и Лазара Сопића и Ђуре Кречака, помињу се 1817 као држаоци манастирских земаља Дам(јан б)ашић и Мато Лечић.[10]) Башића и Лечића нема више у Завали.

Данас у селу живе измешани православни и католици. 1875 село је имало православних 10 домова са 79 душа и католика 6 домова са 46 душа. Најстаријим родовима у селу се сматрају Србе и Сопићи.[11])

Православни. Вукановићи (7 к.) су се доселили око 1825 из Слимнице у Шуми где их још има. Раније су се звали Рашовићи Довео их је на манастирски читлук Никодим Вујовић, кад је управљао манастиром († 1839). Славе Јованђан. — Мракићи (5 к., 6 пор., Никољдан) се сматрају староседеоцима. Раније су се звали Милијевићи.[11а]) — Чалака (3 к., Лучиндан) су пореклом са Влаховића. Неки се од њих »удо« за женску Појужило у Мареву Љут, одакле се после преселио у Завалу. — Дречи (3 к., Јованђан) су од Михојевића, а Дречима су прозвани што им се неки предак »дречио« (кревељио). Васо, дед Лазе Дреча (р. 1900), родио се у Грмљанима, а у Мареву Љут дошао из Драчева. Васо је био седми потомак онога који је дошао из Рибања. — Шешељи (2 к., Лучиндан) су се доселили у Мареву Љут из Котеза, а даљим пореклом из Рибања, одакле је дошао Лазар, пети предак Душана Шешеља (р. 1899). Најпре су били у Величанима (Шешељевина), па у Котезима. За њих се прича: Пре 100 година неки Јово Шешељ продавао вино о дернеку (вашару) на Петровдан у Завали. Међу осталим светом ту је био и муслиман Црни Омер са својим слугом. Кад је Омер попио оку-две вина, поче да разбија чутуре за вино око себе, а Јово пограби нож, па га прекоље као јањца, а затим прекоље и слугу му. Тада су их била тројица браће Шешеља. После тога убиства, један брат се преселио у До, други у Невесиње, а трећи, Јоко, побегне у неко место код Метковића и покатоличи се. Тамо их и сада има доста. Има их расељених у Стоцу, Мостару, Сарајеву, Бечу и др. — Мисите (2 к., 3 пор., св. Врачеви Кузман и Дајман) су се доселили пре 100 година са Кијева Дола. — Сопићи (1 к., Никољдан) се сматрају староседеоцима и једно су са Мракићима. Раније су се звали Милијевићи. Један од

---

[9]) В. Вулетић — Вукасовић: Српски натпис у Попову Пољу (у Херцеговини). Старинар III (Београд 1886) 21.

[10]) В. Скарић: пом. рад 208—209.

[11]) Село је тешко страдало у Другом светском рату: јуна 1941 усташе су бациле у јаму 23 човека, а многи су доцније изгинули у борбама.
М. С. Ф.

[11а]) Садашње презиме су добили на овај начин: ишли двојица Милијевића негде у Деране у Далмацију по вино за крсну славу. У једној кући тамо седели и разговарали. Кад предвече дође једна »бандоглава« (сулуда) жена у мушком оделу из исте куће, повири на врата и рече »О како је онај засопељо (брзо говорио)!« А друге ће: »А види онога онамо мраке! Мракоња, Мракоња!« И, отада су онога што му је она рекла да је »засопељо« прозвали Сопо, а онога другога Мрако.

Сопића се отселио у Столац, где и сада има потомства.[12]) — Србе (1 к., 2 пор., Никољдан) су староседеоци. Причају да су од Срба отселили Петар, Јово и Михаило у Дубровник, а одатле у Русију, а код куће су остали Лазар и син му Томо. Од тог рода је био калуђер Никифор Србић, који је умро и сахрањен у манастиру Завали 1864. — Корачи (1 к., 4 пор., Никољдан) су одавно у селу, а старином су из Црне Горе. Од њих је био пок. Христифор Михајловић, архимандрит, који је умро 1921 и сахрањен у манастиру Житомишљићу. — Мићевићи (1 к., Јованђдан) су се доселили за трговином из Стоца, пре 29 година. Има их у Стоцу, Житомишљићу, Беранима, Сарајеву и Богошћи. — Чихорићи (2 к.) су се доселили из Чваљине за трговином. — Вулић (1 к.) се доселио из Струјића за трговином. — Пендо (1 к.) се доселио 1921 из Чваљине. — Милић (1 к., Лучиндан) је дошао 1927 из Величана.

Католици. Андрићи (6 к., 10 пор.) и Лете (3 к., 4 пор.) су један род. Раније су се звали Палемете. Како је један од њих био тако брз, као да лети, прозвали га Лето. Палемета има у Чавшу и Мишљену, а Лета у Мостару и као муслимана у Турковићима и Стоцу. — Јовићи (4 к.) су се доселили пре 250 година са брда Комања повише Стоца. По претку Јови се зову Јовићи, а раније презиме им је било Николићи. — Ћорићи (4 к.) су досељени са Клобука пре 250 година. Раније су се звали Милошевићи, а Ћорићима су прозвани по Илији Милошевићу који је пре 130 година у лову изгубио једно око. Има их и у Дубровнику. — Кречки (3 к.) су се звали Радонићи, а не зна се одакле су пореклом. Један од њих преселио се на Белениће. Кречкама су прозвани по томе што је једном приликом само неки њихов предак, међу више присутних, могао да изгули из земље једну »кречину« (жилу). — Приморац (1 к.) је из Крућевића и населио се 1922 као пензионисани железничар.[13])

Сем Приморца, који нема славе, сви остали католици славе Мратиндан.

Муслимани. Синановић (1 к.) се је населио из Љубиња, пре 30 година.[14])

8. Орахови До

Већи део села је у Вали међу брдима Непробићем и Илиним Брдом, издужен по граници између стрмог отсека и блаже нагнутог тла, делимично покривеног наносом од многих точила изнад села, а други делови су на Илину Брду. Куће су у страни. Живе воде нема. Обично троше кишницу из чатрња, а лети, за време великих суша, догоне воду на коњима из Завале. Старих чатрња има тринаест, а

---

[12]) Више нема правих Сопића, него је у кући Турањанин, који је 1938 био у Грмљанима. Пошто је он сад на Соповини (»удо се«) зову га Сопо.

М. С. Ф.

[13]) Приморац се иселио после 1938. Иселиле су се и неке друге породице.

М. С. Ф.

[14]) Прешао 1945 у Требиње.

М. С. Ф.

зову се: Градина, Три Облине, Кула, Ковачуша, Гакуша Прва, Гакуша Друга, Шкрабача Прва, Шкрабача Друга, Гумнине и Јама. Нових чатрња има 14. Главне радне земље су под селом и у пољу, а зову се Оток, Под Величаним, Ситњи Као, Велике Њиве и Под Чваљином. То су све већи комплекси земље, у којима има по више њива. У брду су: Посеље, Наклети Доци, Старци, Зелени Доци, Поље, Под Присјеке, Диљке, Масларуше, Подумање, Главице, Велике Њиве и Помагање Њиве. Виногради су: Стране и Ћевића Ложђе.

»Горе« има доста у местима: Црно, Растовице, Непробић, Голо Брдо, Сиљевица, Жедна Глава, Невољне Долине и Дубрава. Стоку напасају по странама око села и испод кућа кад дигну усеве.

Село се дели на махале: Орахови До, Грабови До и Плитки До или Бјељаве. Те махале су удаљене једна од друге по 2 км, а куће у њима су на окупу. И махала Орахови До дели се на мање махале, по родовима: Кристића, Бурума, Пирјаћа и Томичића. У селу има свега 45 кућа. Црква је испод села, а заједничко гробље око цркве. Само махале Грабови и Плитки До имају своја засебна гробља.

Црква у селу је врло стара. До сада је два или три пута поправљана. На средини села стрчи стара Хромићева кула. »Грчких плоча« има око цркве, а по брдима има много старих гомила. Око 1 км далеко од села су старе омеђине, које се зову Градина. И сада може да се види изнад и испод државног друма чувени соланскн пут, којим су некада кириције гониле караване соли из Сланога у Херцеговину и друге покрајине. Манастир Завала имао је у овом селу своју чатрњу за вино.

Зна се за неколико родова који су раније боравили у селу. Изумрли су (»затрли се«, »искрчили се«) Ђурићи и Павловићи. Ћопи се »затро траг« по женској крви. Били су у селу и неки Кличићи. Бороје је отишао за зета у кнеза Ивића у Равно, где и сада има потомства. Грковићи су се отселили у Трстено. За Грковиће причају да је један од њих »офурио« једну женску, те га Фетахагић, муслиманин из Требиња, осудио да плати вижлин, али да га донесе до петнаест дана. Како је Грковић донео вижлин раније, није му га хтео да прими него му притисне земљу. За Ждрале се говори да су од њих садашњи Милићи у Величанима. Ковачевић се је отселио у Гргуриће. За њих се прича ово: једном кад су Сењани (ускоци) палили и робили, сви их дочекаше лепо, а Ковачевић их одбије од куле и, поред бајрактара, убије још тројицу. И сада се покрај пута у Црном налазе гробови те четворице погинулих Сењана. Шишићи су се отселили у Банат. Поред Ивана Буруна и Ђуре Крстића (тј. Кристића), као држаоци земаља манастира Завале помињу се 1817 у Орахову Долу још Иван Ћосић, а у Грабову Долу Видоје Штрцало. Ћосића и Штрцала више нема, бар не под тим именима.

Данас у селу живе католици и једна православна породица.

Католици. Кристићи (13 к.), раније Бошковићи, старином су из Босне. Била су двојица браће, од којих је један остао у Босни а други иселио у Орахови До. Кад је онај што је остао у Босни поручио ономе другоме да се врати, овај му је одговорио: »Нећу,

брате! Под кућом ми смоква и виногради, а из поља љети имам жито, а зими лијепу рибу«. Од тих Бошковића је био чувени научник Руђер Бошковић. Отац Руђеров Никола отишао је из Орахова Дола у Дубровник, где се бавио трговином. Још стоји кућа у којој се родио Никола, али је двапут преграђивана и назиђивана. Год. 1688 помиње се Никола Матијашев Бошковић из Орахова Дола (в. стр. 64). — Томичићи (5 к.) су само огранак Бошковића односно Кристића. — Буруми (6 к.) су се давно доселили из Осјечине Међе код Дубраве. — Јерчићи (4 к.) су од Бороjевића. Један се оженио удовицом Јелком Грковића, па су после њене смрти деца прозвана Јелчини, а онда Јерчићи. — Бркићи (2 к.) су такође огранак Бороjевића. — Перићи (3 к.) су из Дубрава. Род су са Перићима у Мајковима и Дубровнику. — Пирјаћи (3 к.) су старином из Мајкова. Најпре су се звали Лазибат, а онда у прозвани Пирјан, па Пирјаћ. — Радићи (3 к., Никољдан): дедови су дошли са Плањака у Трнчини. — Панце (2 к.) су дошли из Котара пре 180 година. — Балија (1 к.) је дошао за зета у Томичиће са Голубинца. — Јовићи (1 к.) су од Јовића у Чешљарима; дошли пре 60 год. — Којићи (1 к.) су заједничког порекла са Шимуновићима у Равном и славе Митровдан. Живели су у Цицрини. — Сем Радића и Којића, сви остали у селу славе Мратиндан.

Готово сви су били кметови православног манастира Завале.

Православни. Шешељ (1 к., Лучиндан) населио се 1925 на манастирском имању. Дошао је из Завале.

Завет од града је св. Јаков.

9. Чваљина

Поједини делови села су у странама широког а стрмог дола, али на местима где има растреситог материјала, испод брда Градине и Острога. Цело насеље има амфитеатралан изглед. У пољу, под селом, је снажна жива вода Чваошник, на коју у доба суше долазе многа села. Код цркве је државна, железничка, чатрња, а иначе је у селу много чатрња. Понеко је удесио »шкрипине« за воду. У пољу испод села су њиве: Вељак, Пасјак, Покрајница, Подградина, Опеша, Стране, Печури, Међу-Путе, Вукове Струге, Завршнице, Хаси, Сјенокоси, Свиоке, Груде, Лопата, Барлета, Драчеве Њиве, Плане, Возне Струге, Лијесне Струге, Вјенчарице, Мрауше, Побрежнице, Радошевине, Плужине, Успутинце, Брод, Велике Њиве, Оточице, Под Локвом, Драче, Гојковине, Пелијешнице, Пољане, Бадњи, Средњи Дијели, Лукоријечи, Завиграде, Баре, Рупе и Колочепи. По брдима су: Дола, Жрвањ, Бисаге, Прапратни До, Плитки До, Подосојнице, Повојне Долине, Церовци, Крстовци, Бањевци, Дубина, Томин До, Косове Долине, Јагодници, Грабови Доли, Доци, Старе Лазине, Срба (»зграда« и сеоска локва), Зидачин До, Средњи Доли, Дуги Доли, Брушањ, Бланића Торина, Кућарице, Густијерна, Прибин До, Таиновица и др. То су све вртаче, мањи долови и заравни по брдима око села, чије су стране већином голе. На Поточини су три мала млина.

Раније, док је у селу било мање кућа, било је »горе«. Донедавна су се снабдевали дрветом копајући жиле (»креке«) из земље. Сада се подижу забрани. Стоку напасају у пољу после жетве, иначе крупну стоку по окрајцима њива а овце по странама над селом.

Село се дели на махале: Голуби, Бобићи, Горња Градина, Доња Градина и Доње Село. Место где живе Перотићи у Доњем Селу зову Дулићева и Куртовића Улица. Те су махале потпуно издвојене, а куће у њима су на окупу. Село има 49 кућа (55 породица). По брду изнад села су стаје. Црква св. Ђорђа је на средини насеља. (У извештају И. Матијашевића из 1664 помиње се у овом селу православна црква). Код цркве су оба гробља, православно и католичко. Родови Чихорићи и Акшами имају своја посебна гробља. Чихорићи су се некада сахрањивали у Величанима.[1])

Садашња црква је сграђена 1912, али је на том месту од старине била црква. Прича се да је на Острогу био град и да је била у њему вода, а има је зими и сада. На Градини има нешто зидина, које зову и »метериз«. Според Градине је Бандурица, и ту је некада стајала стража да не ударе Сењани. Код цркве су »грчке гробнице«, а таквих гробова има и у гробљу Акшама и Сушића на Брijегу, као и на Дријенцима, крај пута за Равно.

За »Грке« причају неки у селу да их је отерао снег, а други веле да су они отишли због суше која је трајала седам година. Много се прича о куги која је толико морила свет да није имао ко да сахрањује мртваце. Свет се склањао у Стојину Пећ, која се тако прозвала по некој баби која је преживела кугу. Код цркве је било село на месту Ивановићима. Ти Ивановићи су изумрли уз кугу у току једне године. Прича се да је из те куће излазило по седам или дванаест чохних долама (одраслих мушкараца): тако су били бројни и богати.

Изумрли су старинци Бланићи, који су били најпосле спали на једну девојку. Та девојка је саградила као задужбину стару цркву и у њој је сахрањена. Уз кугу су изумрли поменути Ивановићи. У Дубраве су се иселиле Шотре. Изумрле су Дуце. Калабе су се иселиле. Православни Шарићи су се отселили у Величане. Нестало је и Ромића. Некада је у селу било и муслимана: зна се за неког Думана, у чијој су кући сада Перотићи. Думан се отселио у Овзир. Браћи-Зечићи су се отселили у Цицрину, а тако и Томашевићи-Кукице. 1690 помиње се Марко Брађевић као претставник села, поред Ивана Перотића (в. стр. 64). Пре 60 година у селу је било само 13 кућа.

Православни. Чихорићи (8 к., Никољдан) су најстарији род у селу. Помињу се поуздано у средњем веку (опширније на стр. 43—44). Прича се да је један од Чихорића учествовао у бoју на Косову где је и погинуо, а од његова брата који је остао код куће намножило се потомство. Прича се и то да се један њихов предак женио ћерком кнеза из Требиња (или обрнуто). На њиви Печурима и сада се познаје бразда како су се били први пут поделили. — Перотићи (6 к.,

[1]) Престали су да се сахрањују у Величанима, откако су се једном приликом, приликом превоза мртваца, потопили и мртвац и укопници. Давно се је један од Чихорића отселио у Босну, али о њему не знају више ништа.

7 пор., св. Лука). Има их и на Побрђу[2]) и 3 к. у Мостару. Прадед им је био дошао. Старином су са школља Шипана. У селу су, међутим, одавна: 1690 помиње се Иван Перовић (в. стр. 64). Раније су славили св. Јована. Како им је био »уjадио« Турчин па нису могли да славе, променили су на св. Луку. — Батинићи (6 к., св. Лука) су давно дошли из Рињана, где су се звали Драгојевићи. Била су их три брата, од којих су двојица била ожењена. Како су им Турци нападали жене, један од њих убије Турчина, па се сва тројица иселе. У Пољицу остане Иван, где су од њега Иванишевићи, у Турковићима се населили Пјево, и од њега су тамошњи католици Пјевићи, а Симо дође у Чваљину. Његови потомци су прозвани Батинићима по неком претку који је био левента и на неку славу дошао с батином. Тројица Батинића помињу се већ 1718, али без ознаке места. — Гашићи (4 к., Арханђеловдан) су од Илића из Дола код Билеће и дошли су пре 150 година. — Акшами (5 к. са 6 пор., Никољдан) огранак од Чихорића а пореклом од претка, кога је неко као мало дете нашао у пећини у »акшам« (предвече); други веле да се је предак заволео с неком девојком и с њом побегао у акшам изнад села, где су биле стаје, пошто му нису дали да се ожени њом. Тројица Акшама држала су 1817 у закуп манастирску земљу у селу.[3]) — Голуби (3 к. са 5 пор., раније Ђурђевдан сада Лучиндан) су по старини Блажићи. Голубима су их прозвали по мајци која је била са Голубинца (»Голубица«) од Фрапца. По другима, они су пореклом из Рињана, што је вероватније. — Пенде (8 к., Никољдан) су одавна у селу. Причају да су неки били нашли дете на Лужини. По другима, Пендама су прозвани по томе што је једна жена била врло мала па је звали Пенда. Један огранак се зове Мићићи. Неки од Пенда су отишли у Величане.

Католици. Пупе (2 к., Шимуњдан) спадају у најстарије родове у селу. Говоре да су од Акшама. — Жарци (5 к., Шимундан) су од Чихорића.[4]) — Сушићи (1 к. са 3 пор., Шимуњдан) су се раније звали Костићи или Котићи. Како је неки предак Марко био превише сух, прозвали их Сушићи. — Коњевод (1 к., Шимуњдан) се био доселио као мутапција вероватно из Ливна или Дувна. Није од Коњевода из Хутова.[5])

Заветни дан у селу за поље је Јеремијевдан.

10. Равно

Село је при страни, у поширокоm седлу међу брдима Мукушином и Градцем, и има амфитеатралан изглед. Жива вода је Спиле, на граници села са Дврсницом. Старих чатрња има пет: Кулинска,

---

[2]) Ј. Дедијер: пом. дело 307.

[3]) В. Скарић: пом. рад 208.

[4]) Жарци, као католици, опет тврде да се неки Чиор оделио од Жарака и прешао на православље. Ипак, највероватнија је верзија да су Жарци пореклом од Ливна или Грахова у Босни. — Слушао сам и то да је Жарко прешао на католичанство кад и Матићи у Дубљанима.
М. С. Ф.

[5]) Коњеводи су изумрли после Другог светског рата и иселили.
М. С. Ф.

Лисичина, Стрикина Чатрња, Дубци и Мирје. Готово свака кућа има нову чатрњу. Сем тога, на железничкој станици је државна чатрња, у коју се лети довози вода вагонима, па се и сељани користе том водом. Главне зиратне земље су у пољу: Бањуше, Постијенице, Ривине, Рəци, Морачина, Булавице, Велике Њиве, Котешки Вирови, Пољане, Струге, Подзелење, Загувнице, Гувна, Округлице, Јамица, Мула, Вран-Јасени, Подоблатнице, Кошутице и Отоци. То је све заједно Доња Лука. А у Горњој Луци су: Крст, Уздрт, Ротне Груде, Пржњи, Баре, Вучинац, Пелијешнице, Задречнице, Наплави и Плужине. У брду су: Огумање, Љевакови Врти, Оклеца, Пркутов Долац, Кужевнице, Русић-Долови, Немири, Пласт, Прхиње, Рудин Плас, Крушевице, Вртине, Подвине, Доњи Доци, Лужник, Градца, Метвини Доци, Обале, Брестова Доца, Римице, Кужевница, Смокови Доци и Дангуба. Виногради су на местима: Замленице, Заслап и Јамутине. У посељу има нешто »горе«, а у Мокром Кориту је државни гај. Брдо је раздељено за време аустро-угарске управе. Стоку напасају по странама око села и крајем поља. Стаје су на Пријевору, Братогошћу, Рупном Долу и Гајицу. Над селом имају Вилске или Вилине Стојине, неприступачне.

Село се дели на махале: Пласна Главица, Осредина, Којићи или Којића Махала и Доње Село. Неке махале су одвојене једна од друге, а куће у њима су на окупу. У селу има 107 кућа. Католичка црква Порођења Блажене Дјевице је на средини села, а православна црква Сошествија св. Духа (католици је зову Ивања црква) је јужно испод села. (Православна црква у Равном спомиње се 1664 у извештају И. Матијашевића). Има још једна католичка црква св. Митра источно од села, на Ратоблату или Облату, око 400 м од села, и једна католичка капелица повише села. Црква св. Митра је напуштена. Католичко гробље је око капеле на месту Кукљежак, а православно код њихове цркве.

Око цркве је била чаршија која је пропала 1943. Село има изглед варошице и оно је центар за већи део Попова.[1])

Старо село је било јужно од данашњег села, на месту Дријењу, удаљено око 350 м. То село је, заиста, било на прилично равном месту. Ниже тога села су Пркутови Долови, где су живели Пркути, који су сада у Рупном Долу. У Михаиловића Долини у том селу је била црква, Михоља Црква. Причају да је старе становнике куга поморила, и по селу има на више места кужних гробова. По предању, после куге као први населили су се неки који су дошли из Митровице у Срему, из »равне земље«, па да је и село по томе прозвано Равно, а црква Митровица.[2]) Повише старог а југозападно од

---

[1]) Сада су све продавнице, гостионице, општина, пошта и др. код железничке станице.

М. С. Ф.

[2]) По другој верзији, после тог најстаријег становништва су дошли »Грци«, који су одавде отишли у Невесиње, а одатле опет некуд даље. Неки, опет, говоре да је село основао неки дошљак »из Босне равне« или из Раме и да се по томе село прозвало Равно.

М. С. Ф.

садашњег села има једна стара омеђина, коју зову Градац. Причају да је ту некада било утврђење. Садашња католичка црква Порођења бл. Дјевице сагрђена је 1864—1868 на месту старе, која је била освећена 1579 (што сведочи очувани натпис) и која је била тако сграђена да се у њу силазило у земљу са неколико степеница. Црква Митровица је врло стара, а православна црква је сграђена 1896.

»Грчких гробница« има на више места: Поврх Дријења, код Кулинске Чатрње, код цркве Ивања и на Облату код цркве Митровице. Са воза од Ријеке, испод млина, водио је стари пут до Дријења у старо село, који се и данас местимично познаје, а одатле у Мирје и на Боговицу и Лисичину. Прича се да су Пољичани имали 70 рала земље испод Равног и да су имали право рибарења на Раванском Слапу.[3])

Од ранијих становника овога села изумрли су Цурићи, Бошковићи, Ивићи и Ђурићи. Пркути су се отселили у Рупни До, Доброславићи на Требињу, Пикулиновићи у Столац. Изумрли су и Лепировићи, а њихову земљу држе Лучићи. Били су и неки Медићи. Кажу да је од њих био и један бискуп. Сада име Медића До потсећа на њих. Драче, муслимани у Мостару, пореклом су из Равног, где су били хришћани. Милићи су се отселили у Дубровник. Изумрли су Поповићи. Поред Бошка Којића, 1690 помиње се као претставник села и неки Милета Стјепановић (в. стр. 64).

Много се прича о кнезу Ивићу који је живео у Равном. Био он сиромашан човек са седам ћери. Кад су му једном дошли неки Турци, он закоље и испече своју једину краву да их почасти. Онда му они дали на сваку ћер по једно имање. Због тога га после прозвали кнезом. Ћери су му се удале за Бороја, Пркута, Ђурасовића, Јовића и др. У средњој млиници под Равним још се знају »Ивића редови«.

Данас у селу живе католици, православни и муслимани.

Католици. Шимуновићи (10 к.) су у махали Којићима и то је вероватно њихово старо презиме. Год. 1690 помиње се Бошко Којић (в. стр. 64). Не знају иначе ништа о пореклу. Има их исељених у Радочу код Мостара. — Буквићи (10 к.) су по женској крви из Трнчине. Не знају да ли су им род Срби Брквићи у Храсном, Влаховићима и др., али ти Буквићи сматрају да су једно са поповским Буквићима, иако су они Хрвати. — Бурићи (10 к.) су од Ђурића

---

[3]) Прича се: Једном на празник Коросанде (Тјелово) дошао неки Пољичанин и орао испод Равног земљу Ђугума из Пољица, а Равњани се побунили против тога те пошли да га отерају, а у том ће једна жена. »Ја ћу њега истјерати и све ћемо им дигнути!« — »Како?« упитаће они. — »Лако. Сад ћете видјети«. Она упрти бреме траве и оде на поље, а они за њом. Кад је прошла поред оног Пољичанина, као спотакне се и падне Онда замоли Пољичанина да је подигне, а кад је овај почео дизати, раскриви се она да је он напао да јој образ окаља, а Равњаци доле изјарме волове и отерају га. После тога поведу парницу код турских власти, да је овај Пољичанин хтео ону жену да осрамоти, и тако им сву земљу притисну и разделе између себе.

по женској крви, а звали су се Андријашевићи и Матковићи. Андријашевићи су били знаменит род у Равном: као што је већ изнето раније, браћа Бошко, Никола и Никола Андријаши подигли су цркву у Равном 1578, а веома истакнута личност био је фра Доминик Андријашевић, бискуп, рођен око 1872 у Попову (опширније на стр. 61—63). Неки вале да су они старином Матковићи из Бјелопавлића. Од њих су и муслимани Бурине у Котезима.[4]) Бурине, муслимани у Љубињу, такође знају да су од Бурића у Равном.[5]) — Матијићи (8 к.) су од Доброславића, који су, по казивању неких, били од Бошковића. Огранци Доброславића су дошли у Равно из Доброславића Међе под Котезима. Некада су се Доброславићи звали Ковачи. Од браће Ивана, Гргура и Мате воде порекло Доброславићи (у Требимњи), Гргуревићи и Матијићи-Матићи. — Скарамуце (7 к.) су једно с Матијићима, тј. од Доброславића. Скарамуцама прозвани су, јер је један предак често истицао: »Ја сам скара (горд) и остајем скара!« Неки се зову Скарићи. Од њих су муслимани Жустре у Грабљу, код Љубиња. — Влахинићи (5 к.) су такође од Доброславића. Нека женска била остала удовица са децом. Бег дошао да јој одузме земљу, а она дохватила колац. Он јој повикао: »Дур, Влахиња!« Тако је она прозвана Влахињом. — Гргуревићи (2 к.) су од Доброславића и једно су с Матијићима, Скарамуцама и Влахинићима. Прича се: оженио се неки од Гргуревића девојком из Опузена (Далмација) и, кад су дошли у походе, видели да је она слаба и казали да ће због тога убити њена младожењу, а она то онда казала њему и он побио њих, па су се због тога преселили у Равно. — Рудинице (6 к.) су пореклом из Рињана. — Бубице (6 к.): за њих се казује да воде порекло од детета које је једна жена још давно донела из Далмације. — Лучићи (4 к.) су пореклом из Инотића-Трнове у Далмацији. По другима, они би били пореклом из Требињског среза. По једнима старо им је презиме Гњатићи, а по другима Милошевићи. — Бојеје (4 к.) су пореклом од старих Бојевића (данас Бркића) у Орахову Долу, одакле су дошли давно. Даљим пореклом су из Црне Горе. Има их и у Мостару. — Вукићи (3 к.) су се давно доселили из Трнчине. Пре су се звали Размиловићи. Једно су са Лонцима у Трнчини. Од тог рода је и Зорац (1 к.). — Брајићи (3 к.): предак им је дошао као војни бегунац из Далмације. Оженио се ћерком кнеза Ивића, чије је »стање« било насред села: то му је била »домовина«. Није имао синова него шест ћери. Ћери му се поудале у Чешљаре, Требињу, Рупни До, Пријевор. Најмлађу »оженио« тим момком који се звао Милинко Гузић, и који је најмање шести предак Брајића. Кнез Ивић је имао кулу на три боја, која, преправљена, без трећег боја, стоји и сада. Неки казују да је кнез Ивић правио цркву у Рупном Долу. — Чокљати (3 к.) су се некада звали Ђу-

---

[4]) 1954 забележео сам казивање: била два брата. Кад је био бој под Бечом, онда су Турци дигли једнога у војску и потурчили га (»јер Влах неће на Влаха«). Кад се је тај вратио, он се одмах поделио с братом. Он је лепо напредовао и из Равног је отишао у Котезе.

М. С. Ф.

[5]) Ј. Дедијер: пом. дело 309.

рићи. Заједничког порекла с њима су и Блажевићи (4 к.). Муслимани Потуровићи на Мишљењу су од Чокљата. Чокљата има исељених у Долу. — Вуковићи (3 к.) су стари род у селу. По некима, они су били од Вукића. По другима, они су засебан род. — Кнежевићи или Ковачи (2 к.) су дошли из Броћна око 1860. — Љеваци (2 к.): можда су старинци. Одавде су били селили у Вељу Међу па се вратили. — Жутац (2 к.): они су од Којића из Грабовог Дола. Предак им боловао »жућаницу« и по томе прозвани. — Репеш (1 к.), Словенац, био се населио пре 28 година из Завале, а у Завалу из Крањске.[6])

Сви католици у Равном славе Митровдан.

Православни. Салате (4 к., Митровдан), старином Драгојловићи, су давно дошли из Рићана. Када је предак дошао у Равно, дошао је у »насеље«, јер је место било готово празно: затекао је само две католичке куће. Не знају да ли су им род Салате у Невесињу и др. (в. опис Галичића). — Краљи (2 к., Митровдан) тврде сами да су пореклом из Црне Горе, а околина да су од Шимуновића. Неки католик Шимуновић био се оженио православком, па кад су деца остала сирочад без оца, мајка их превела у православље. Како су их многи даривали, говорили су им: »Дарива̀ју их к'о да су краљи«, и тако им остало име. Нису им род Краљи у Голубинцу. — Поповић (1 к., Ђурђевдан) је доселио са Бјелошева Дола за трговином пре десетак година. — Бакотић (1 к., Никољдан) се доселио после Првог светског рата из Котеза, за трговином. — Милић (1 к., Лучиндан) се доселио из Величана после Првог светског рата, за трговином.

Муслимани. Бакшић (1 к.) се доселио из Љубиња као ципелар, после Првог светског рата. — Чокљат (1 к.), ковач, је дошао из Љубиња пре 5 година.

11. Цицрина

Село је у једној дугачкој ували, изграђеној у Цицринским Равнима, северозападно од Ораховог Дола, на граници према Далмацији. Куће су махом високо у страни и крај пута. Највише брдо у Цицрини зове се Тмор. Над селом су брда Пожар и Љуњевац. Живе воде нема: сељани се служе кишницом из чатрња. Старих чатрња има 12 и зову се: Горња Чатрња, Мала Чатрња, Студенац, На Брањеву Гувну, Продо, Под Градом, Велика Чатрња, Котларица, Нова Вода, На Локви, Стара Чатрња и Клачина. Нових чатрња има 11. Локава има шест: Мокри До, Трновац, Близна, Церовица, Мочона и Дуба. У пољу, испод села Чваљине, су земље: Груде, Велике Њиве, Завршнице, Возне Струге, Закалдрма, Вукове Струге, Лукорјечи, Пољане и Велики Рат. То су све већи комплекси земљишта у којима има по неколико њива. У брду су: Бијеле Њиве, Плијеши, Оскоруше, Поселье, Стрмице, За Пренсло, Воде. Око села има нешто »горе«: Рупна

[5]) Породица је доцније изумрла.

М. С. Ф.

Дола, Међедица, Близанско Брдо, Куна Градина и Расовача. По њима је највише зановети, глогова и кленова дрвета. Стоку напасају по странама око села.

Село се дели на махале: Цицрина, Стрмица, Кремена Њива и Затморје. Те махале су удаљене једна од друге по 2 км, а у њима куће образују породичне групе. У свему је 36 кућа. Накрај села је црква св. Ловро. Свака махала има своје засебно гробље.

Старих »грчких плоча« има на местима: На Крсту, Потребицама, на Дубој и на гробљима у Цицрини, у Затморју и на Грацу. Око села су многе гомиле. Има их око 50, особито у Плитком Долу и Бјелавама. У њима налазе костуре. Између махала Стрмица и Цицрине су старе зидине Градац. Прича се да је ту некада била римска војска. Ту, у рушевинама, и сада се налази старих земљаних лонаца. Неки кажу да је ту био »грчки град«.

Раније су у Цицрини живели Рагужи, који су отишли у Храсно (Столачки срез) да се склоне од Турака. Наследили су их Раичи. Изумрли су Куљени.

Данас у селу живе само католици. Скарамуце (5 к., Митровдан) су се доселили из Равног. — Потребице (7 к.) су старином Богашиновићи из Оџака код Невесиња. Предак који је дошао на Затморје био је толико богат да је начинио одмах 12 чатрња и 2 локве. За њихове старе се прича да су покрали стоку из Орахова Дола, те да су их Ораховци поклали а куће им попалили и да је само неким случајем остао у животу неки »мањак« (дечак), који се после потуцао и го и бос и стога га прозвали Потребица. По другима су их попалили Сењани; остало је само једно дете, које су због сиротиње прозвали Потребица. Има и друкчијих казивања о постанку презимена. Од тог рода био је наводно и један бискуп. — Браћи (3 к.) су старином из Равног. Зову их и Зечићима. Прича се: муслиман Матарацић јахао на слабом алату, па се један од Браћа похвалио да ће му утећи пешке. И заиста, кад су потрчали, Брађ му је утекао и пре дотрчао на одређено место, напунио и запалио лулу, док је Матарацић стигао на коњу. Другога Браћа зову још Делић. Браћи-Зечићи (2 к.) славе Митровдан, а Браћи-Делићи (1 к.) Шимундан. Браћа има насељених у Бјелојевићима код Стоца.[1]) — Митровићи (3 к., Митровдан), раније Гргуревићи, дошли су из Равног. — Томашевићи-Кукице (3 к., Шимундан) су далеком старином из Сомине у Бањанима, одатле су дошли у Чваљину, а из Чваљине, због крвнине, »једов пранђед« у Цицрину. Од њих је био Мише Томашевић. сердар, командир батаљона у херцеговачком устанку, 1875, у одреду војводе Мусића. Некада су се звали Пакларевићи. Кад су напустили Чваљину, Михо је отишао у Цицрину, Бошко у Дувно, а трећи брат у Кошарни До на Пељешцу. — Раичи (6 к.) и Лимови (3 к., Никољдан), заједничког порекла, су старином из Пиве. Прича се да су хајдуци Лимов и Бајо Пивљанин поклали Турке у џамији у Предољу, повише Стоца, и да је Лимов одатле побегао и настанио се у

[1]) Ј. Дедијер: нав. дело 340.

Цицрини. О том догађају има и народна песма.[2]) — Корде (1 к., Митровдан) су из Голокордића, код Турковића. Сматрају их најстаријим родом у селу. За њих се прича да их је нашао кнез Ивић из Равног као напуштену сирочад, брата и сестру, и по томе су их назвали Корде. Од сестре су Митровићи. — Кулаши (1 к., Шимундан) су се доселили с Војевића у Трнчини. Даљим пореклом треба да су од Колашина. Има их у Стону и у Дубравама, а као православних било их је у Орашју. Православних Кулаша има у Фатници (Билећке Рудине), где се они сматрају старинцима.[3]) — Јарак (1 к., Никољдан) се је доселио из Требимље. — Пупе (1 к., Никољдан) су од Пупа у Чваљини. — Боро (1 к.) је дошао из Храсна на женино имање, 1930. — Доброславић (1 к.) је дошао из Требимње на женино имање, 1937.

12. Требиња-Требимља

Село је већином у ували између брда Градине и Игра и у свему слично Цицрини, од које га дели брег Плијеш. Махале су већином у присоју, а по оквиру те увале. Сасвим су издвојене махале Пећина, прозвана по великој пећини, Загорац, ближе пољу, и Турковићи, на ободу поља. Живе воде нема. Готово свака кућа има чатрњу. Главне земље су у пољу: Чајтеши, Подбабља, Голобријег, Пучине, Поткрајнице, Боровци, Плужине, Драчевци, Синци, Црнуље, Дољашнице, Царине, Басаруша, Стубице, Окучи, Успутнице, Стрноглавице, Бродске Струге, Крсца и Отоци. У брду су: Пашића Врти, Бисин Врт, Долови, Ограда, Близнице, Кладови До, Међу Кућиштем, Подвори, Подмиласље, Груде, Баре, Пјештате Њиве, Царине, Садови, Виногради, Марков Дријен, Дреновица, Загруђе, Мокри Долови, Укшини Долови, Поља. »Горе« има на местима: Острвица, Случевац, Лисац, Зарадачје, Игар и Градина. Стоку напасају по странама око села: Острвица, Разбојишта, Доња и Горња Гора, Градина и Лисац.

Село се дели на седам махала: Горња и Доња Требиња, Дужица, Добри До,[1]) Пећина, Загорац и Турковићи. Те махале су међусобно потпуно издвојене и удаљене једна од друге по 1/2 сата хода а куће у њима су на окупу. Горња махала се дели на мање махале: Бријег, Главаше, Милиће, а Доња на: Шијаковиће или Подранч-Врх, Звоне, Батине и др. У селу је свега 98 кућа (101 домаћинство). На средини Требиње је црква Велика Госпојина, сграђена 1938, у гробљу Доње Требиње је капела Спасова, на Барама између Г. и Д. Требимље је црква св. Рока, а повише махале Турковића је црква св. Петра. Свака махала има своје посебно гробље, а и код цркава су гробља.

---

[2]) Накнадно сам слушао да Раичи и Лимови нису један род и да су Раичи пореклом из Драчевица (Чапљински срез).

М. С. Ф.

[3]) Ј. Дедијер: Билећке Рудине. Српски етногр. зборник V (Београд 1903) 879.

[1]) Махала Добри До је од 1953 самостално насеље у склопу општине Чапљина.

М. С. Ф.

Уоколо села има старих гомила. Близу далматинске границе су Златне Гомиле. Гомила има и на Равнима — Равњама поред пута. Сем тога, прича се да је на брду Градини био римски град. А између цркве Велике Госпојине и капеле, по њивама, су неке рушевине. »Грчких плоча« има много и на више места; највећа таква некропола је у средини села, код Спасове цркве, а једна мања али лепо очувана на Пећини. Прича се да је на Црквини некада била црква. На средини насеља, на месту Грудама (између брда Градине, Игра и Црквине), у близини старе цркве су гомиле тесаног камена, а наилази се и на гробове озидане од камена. Ту је 1933 нађен римски споменик надгробни с натписом, који је пренет и узидан у жупни стан. Говоре да је раније било насеље на месту које се и сада зове Селиште, код Шијаковића кућа. Црква св. Рока је веома стара и делом у земљи, црква св. Петра је сграђена 1922, а капела Спасова пре неких 30 година. Код цркве св. Рока је гроб неке девојке из Дубрава: била муслиманка па прешла на католичку веру и побегла у Требимљу, где је и умрла. — Прича се да је некада у Требимљи стајала краљица Требија (и да се по њој прозвало село) као и то да је у селу била »бискупија«. Пред крај турске владавине била је у Требимњи турска царинарница, па се место где је била и сада зове Ђумрукана.

Од ранијих становника села изумрли су Бисе и Укша, Синановић се отселио у Љубиње, а за Пашиће се ништа не зна. У Укшиним Доловима стоје омеђине Укшине куће. Тај Укша био се оженио муслиманком па му муслимани претили да ће га убити, и стога он иселио.

Данас у селу живе сами католици.

Шкурле (4 к., Никољдан) се сматрају староседеоцима. Раније су се звали Цвитковићи. Има их исељених на Мљету, код Стона и у Америци. Брат једнога прадеда био отишао и остао у Солуну. — Пркачини (14 к., Никољдан), раније Николићи, дошли су из Прњавора, пре 250 година, а старином су »из Црне Горе, из неких Рићана«. Има их исељених у Мостару, Храсну, Дубравама и на Мљету. — Вулетићи (12 к., Никољдан) у Пећини су пореклом из Црне Горе. Дошли су давно и ту су страдали од Сењана: у њиховој кући су Сењани поклали девет чланова; спасао се Иван, који је био код коња у планини. Иван је био пети предак Ивана Вулетића (р. 1894). Кад су дошли, затекли су Јараке, Звоне, Кристе, Вујичиће, Пркачиће и Пјевиће. Има их исељених у Кашићима.[2]) — Батине (5 к., Никољдан) су се доселили из Дужију — Градца, а даљом старином су Вујичићи са Косова. Батинама су прозвани пошто је неки предак стално носио батину (штап). И турског времена били су на својој земљи. Одавде су селили у Борач, у Дужи код Неум-Клека (Батиновићи), а после Првог светског рата и у Славонију. — Јараци (4 к., Никољдан), а после Првог светског рата и у Славонију. — (4 к., Никољдан) су дошли у Требимњу из Веље Међе, а иначе су истог порекла као и Батине. Из Требимње су се иселили у Драчевице, Опличиће и Почитељ.[3]) — Шијаковићи (2 к. са 5 породица, Ни-

[2]) Ј. Дедијер: Херцеговина, 306.
[3]) Нав. дело 246, 261, 265.

кољдан) су од Јарака, а Шијаковићима прозвани по претку који је био дуге шије. — Франићи (2 к.) су заједничког порекла са Пјевићима и Балићима, тј. старином Жилићи из Рићана. Истог су порекла и Филиповићи (2 к.) и Тркеши у Равницама код Стоца. — Кристе (8 к., Никољдан). Непознатог су порекла. Има их исељених у Сланом и у Чепикућама. — Звоне (7 к., Никољдан) су старином Бандићи из Веље Међе. Неки предак украо звоно и по томе прозвани Звонама. — Пијевићи (4 к., Шћепандан) су старином Жилићи (други кажу: Крвавци) из Рићана. Неки од предака добро певао, па прозван био Пјевом. — Доброславићи (6 к., Митровдан) су дошли у Равно из Славоније, а у Требимњу из Равног. — Бабићи (3 к., Никољдан) су се доселили давно из Дубрава у Пећину — Шање (4 к., Никољдан) су старином Драшковићи из Рићана. — Станковићи (3 к., Никољдан) су одавна досељени из Црне Горе. Помиње се у селу 1817 Бошко Станковић.[4]) — Солдићи (2 к., Никољдан) воде порекло од једног »солдата«, који је давно пребегао из Далмације, па служио код Криста, ту се оженио, добио мираз и остао. — Уџеније (1 к., Никољдан) су давно доселили из Смрдана. Неки казују да је старо презиме Драшковић. — Теркеш (1 к., Никољдан): зна се само толико да су одавна у селу.[5]) — Милићи (2 к., Никољдан) су од Милића у Величанима. — Балићи (2 к., Шћепандан) су прозвани тако што им се предак оженио сестром Јосиповића с Параунића, који су се касније »потурчили«. 1817 помиње се у селу Филип Балић.[6]) — Зекићи (3 к., Никољдан) су се доселили из Трнчине турског времена. Зову их још и Лонац. — Вучићевићи (6 к., Никољдан) су се доселили из Дврснице, а даљим пореклом су из Црне Горе. — Лакић (1 к., Никољдан) је дошао из Веље Међе турског времена.

13. Дврсница

Село је у страни изнад поља а испод брда Братогошца. Живе воде немају у самом селу; изнад села на Братогошцу је жива вода Пиштет, а у пећини између Равног и Дврснице вода Спиле. Служе се кишницом из чатрња. Заједничке су чатрње: Горња Чатрња или Крушка, Брестовник, На Бријегу и План. Нових чатрња има 12. Локве су две: Кочина и Локва. Земље у пољу су: Границе, Котларице, Побрежнице, Обоци, Наплави, Башчице, Вирови, Подгувнице, Премакућнице, Подкрајнице, Груде, Браждене Њиве, Пријеке Њиве, Нугларице, Станкуше, Камена и Барице. У брду су и око кућа: Гумниште, Мајдани, Пећи, Брестовник, Хандића Врт, Авдине Међе, Пјаце, Грубјешина, Тамбори, Ћибаруша, Ковачуша, Доња Ограда, Пипуниште и Глухића Виноград. Идући Вељој Међи, око 1 км далеко, је место Доња Дврсница. Ту су сада виногради. Виногради су још и на местима: Сливље, Нугли, Сурулевац, Калајџин Виноград, Под Кулом, Под Оградом, Доњи и Горњи Виногради.

---

[4]) В. Скарић: пом. рад 209.

[5]) Иселили су се доцније под Жегуљу (Столац).

М. С. Ф.

[6]) В. Скарић: на озн. месту.

Брдо је заједничко и потпуно голо, само око кућа, по оградама има нешто дрвета. До недавна су се дрварили на тај начин што су копали жиле (»кречине«) из земље. Стоку напасају по странама изнад и око села и по пољу после жетве. Лети предају стоку на пашу сељанима у Храсно и Банчиће, а они је гоне на Зеленгору и Крбине.

Село има 20 кућа, које су на окупу. Црква им је преко поља, заједничка са Чавшанима и Орашанима.

Под селом је једна стара кула на три спрата. Причају да је то била кула неког Милете војводе, српског јунака из истог села, и да су је Турци отели и присвојили. Касније је припадала Ђикићу и Муслибеговићу из Мостара. У огради Пљевница су две »грчке плоче«. На средини пута је старо гробље, за које се прича да је од српских и »турских« сватова који су се ту сусрели, потукли и изгинули. Подно села, у једној огради, су неколики муслимански гробови.

Зна се за неколико родова који су раније боравили у селу. Када је куга морила, у селу је умрло самих момака и девојака осамнаест, и тада су неки родови изумрли а неки иселили. Сви су били избегли, па су се вратили само Ђордани и Росићи. Кучинари су се преселили у Храсно, Грубјеше у Седларе, Милетићи у Чаваш. Неки Милетићи су се прозвали Будимчићи, по мајци која је била из Будима Дола у Завали, а преселили су се на Банчиће. Срби Пјаце су се иселили у Дубраве. Не зна се шта је било са Гела, Тамбора, Хандића и Калајџића. Били су већином муслимани.[1])

---

[1]) Прича се за неког Вучића: био је по занату ковач. Нешто беше скривио Грубјеша, па дошле заптије с ону страну реке и, како је била бањела (чамац) с ову страну реке, звали га да дође да га воде у Травник. Онда ће доћи Грубјеша у тог ковача и замоли га да му помогне превести бањелу, те онако распас пође с њим и превезу се на другу страну. Кад ковач искочи на сухо да бањелу привеже, Грубјеша отисне бањелу низ воду, а заптије зграбише ковача, везаше га и с њим пут Травника. Кад су дошли у Травник, тамо су се »случајно« нашли Ђикић и Муслибеговић из Мостара, те изгрде заптије зашто су довеле Вучића а не Грубјешу. Како се Вучић није имао чиме да врати, замоли њих двојицу да му позајме 25 јаспри, које ће им вратити чим дође кући. »Нећеш нам ти вратити«, сумњиво ће они. — »Оћу, божја вам тврда вјера. Ако ми не вјерујете, ево вам свеколико моје биће (имање)!« А имао је 70 рала земље, што у брду што у пољу. — »Добро, даћемо, али да учинимо сенет (признаницу!« — »Оћу«, одговори им он и потписа. Чим је ковач Вучић дошао кући, узме новце те с њима у Мостар, где су се и они већ били вратили. »Ево вам оно пара што сте ми у Травнику позајмили!« рећи ће им ковач. — »Какве паре враћаш, каурине један?« засуше они, »ми ти нијесмо позајмили то, него ти платили и избавили те за земљу. А то си нам и на ућумету потврдио«. Узалуд се је он клео и доказивао да није тако било. Земљу су му отели и присвојили. Од превелике туге за отетом земљом, до неколико дана Вучић је умро. Тако за неког Перу и Марка Вучића причају: Једном њих двојица пластили сено на Царинама под Драчевом и слагали у стогове, док ето паше на коњу. »Чије је то, Влаше?« упитаће паша. »Моје и твоје, свијетли пашо«, понизно ће Перо. — »А, аферим синак!« додаде паша, а затим се обрати Марку: »А шта ти рече?« — »Моје и више ничије!« одбруси му Марко Паша потегну сабљу, а Марко бежи око стогова. Кад је видео да ће га сустићи и посећи, Марко се окрене те замахну косом и прекоси пашу на две поле. После тога Перо побеже у Далмацију, а по Марка дођоше дванаест заптија и Турци им дигоше чаире у Царинама.

Сада у селу живе само православни.[2]) Вучинићи (10 к., Арханђеловдан) су старином из Озринића. — Ђордани (6 к., Арханђеловдан) су од Милидраговића у Љубомиру. Ђорданима су прозвани по тме што је тобоже неком претку ага Ђикић из Мостара говорио: »Бре ђиди Ђордан!« Из Дврснице су неки Ђордани отишли на Мишљеновац и у Додановиће. Само огранак Ђордана су Росићи (4 к., Арханђословдан). За време куге Никола, дед Трипка Росића (р. 1856), био избегао и живео неко време код Стоца, Милидраговићи у Љескову Долу и др. (Ђурђевдан) су старинци.[3])

Пољски завет у селу је Пантелијевдан.

14. Вељи Међа

Село је описано у студији »Херцеговина« пок. Ј. Дедијера (стр 291—292).

У селу живе 1938 сами католици: Бендери (21 к.), Оберани (11 к.), Соколи (4 к.), Вукаси (2 к.), Лакићи (8 к.), Цурићи (3 к.), Папци (2 к.), Пухићи (1 к.), Ждракићи (4 к.), Јурковић (1 к.), Мерцан (1 к.). Место Загорац из ког су они пореклом, није код Требиња него у Требимњи.

Код Дедијера се не помињу: Пујићи, Ждракићи и Јурковићи.

Допуне и исправке ранијем опису:

Старинске су чатрње: Богдануша, Кораћица, За Гумном Чатрња. Поједини делови сеоског земљишта у пољу зову се: Квенжира, Товарнице, Крсца, Наратнице, Кућице, Отоци, Ђуране, Калуже, Барице, Границе, а у брду: Трнови До, Расовати До, Томашев Тор, Чисте Ластве, Униште, Почивала, Сиљева Доца, Међуступиште. Испаше и шуме: Будићевићи, Градина, Лисна Главица, Прибојна, Скозник, Пренсло, Црна Љут, Подине, Мустафин Греб, Плокариште и Мрђиће.

Црква св. Ивана је накрај села и уз њу је сеоско гробља.

На Скознику и на Градини је по једна »грчка гомила«. Више у селу нема »грчких плоча« а не зна се ни за турско гробље: има Мустафин Греб, али је и тај Мустафа био католик (то му је било презиме) који је ту погинуо. Од тог рода су биле породица Бешо и Јарац. 1604 помиње се Иван Павловић с Веље Међе (в. стр. 61).

Сви католици у селу славе Никољдан.

Бендери. У своје претке убрајају Беша, Јарца и Мачка. Док су они били мали, негде око 1800, била је овде глад: седам година била је вода по пољу и није сејано па су њихови отишли у Поплате код Стоца и тамо су провели десетак година.[1]) — Пухићи су давно дошли из Трнчине. — Ждракићи: непознато. — Јурковић: био дошао као железничар из Габеле, 1909. (После 1938 опет се вратио у Габелу.)

---

[2]) Село је тешко страдало у Другом светском рату и 1951 било је много напуштених кућа.

[3]) Ј. Дедијер: нав. дело 362, 369, 370.

[1]) Међу Шокцима у Бачкој има род Бендери.

М. С. Ф.

15. Трнчина

Један део села је изнад поља, на месту где има растреситог материјала, а други делови су по вртачама у брдима. Живе воде нема. Чатрња има 26. Три су старе, а градили су их преци Вукића, Лонаца и Џамарија. Локве су: Ситница, Брестица, Будер и Суха Локва. Њиве у пољу зову се: Баре, Клачине, Гумна, Испод Спила, Преорска Гумна, Плазила, Крста, Средаче, Лукорјечи, Лијесне Струге, Завиград, Велике Њиве, Уздрт, Чисто Поље, Виноград, Вучинац, Загумница, Струга, Поткрајница, Размиловића Гоник, Вујинуша, Камен, Кривача, Сурдупи, Кршца, Црвени Бријег, Талајуша, Косовине, Прваље Долине, Дедети, Ситница, Церовац, Подвори, Завршје, Под Присојем, Вукодо, Глоговац, Провалија (велика јама), Дријен, Коштуриште, Међуше, Буђиновац, Расуље, Криваче, Плитки До, Папреник, Змајевица, Шушњати До, Вукашин-До, Гуђиновац и Заглавице. Део поља од Накла до Дољашнице зове се Влашко Поље. У брду су: Под Присоје, Глоговац, Косовине, Илино Брдо, Заграда, Кућишта, Матијашевића Врт, Маловића Зграда, Бошковића До, Вулин Врт, Бијела Греда, Испод Кућа, Виноград, Голобријег, Капа, Хладница и Рупе. »Горе« има изнад махале Трнчине и по брдима око других махала: Радетино Брдо, Гацко Брдо, Лисац, Вардиште, Косовчине, Бурилац, Церовац, Глоговац, Вјенчаник и Илино Брдо. Цело брдо је издељено: још за турског времена, брдо је измерено и подељено. Стоку напасају у пољу, кад дигну усеве, и по брду. Места где стоку напасају зову се: Равни Бријег, Градина, Хумац, Доњи До, Под Присоје, Глоговац, Косовине, Вјенчаник, Боројевића Градина, Прлог, Добраковац, Тимор, Мокри До, Радолице и Гојковице.

Село се дели на махале: Трнчина, Параунићи, Рупни До, Гајиц, Брестица, Плањак, Војевићи, Стара и Пријевор. У старо доба биле су још и махале Тоциље, Гојковице и Ћорци. Све те махале су удаљене једна од друге по 15—20 минута хода, а куће у њима су већином на окупу. Две су цркве: св. Ђуре и св. Николе у селу и капела св. Ане у самом пољу. Католичка гробља су код цркава у Трнчини и Рупном Долу, затим код Плањака и на Војевићима, а муслиманска на Параунићима и на два места на Војевићима. У селу су свега 54 куће.

На Роковој Главици у Рупном Долу су рушевине: кажу да је ту била црквица св. Рока. Црква у Рупном Долу је врло стара. Причају да је ту цркву подигао неки Манојло Андријашевић, од чије куле и данас стрше рушевине. »Омеђина« старе куће Андријашевића је уз кулу. По предању, кула у Рупном Долу, добро очувана, била је неког попа Пуре, који је сахрањен код цркве. Насред Рупног Дола је место Мејдан: о једној крушци на том месту Турци су обесили двојицу Андријашевића.[1]) За капелу св. Ане, која је насред поља, причају: На брду Лисцу, северно од села, био је усађен велик крст посвећен св. Ани, а испод крста је текао поточић. За турског вре-

[1]) Прича се да је у Рупном Долу било 7 кућа Андријашевића и 2 куће њихових слуга. Андријашевићи су се иселили у Далмацију, у Чепикуће, где се зову Мрше.

мена, једно »Туре« је оскврнуло простор око крста. На неколико дана иза тога удари гром посред крста и одбаци једну крсницу у поље, око 3 км далеко, те на том месту подигну капелу и посвете је св. Ани. Црква св. Ђуре подигнута је почетком 20 века. »Грчких гробница« има код те цркве, па на Борановој Главици, Детима и Дубровач-Камену. Недалеко од махале Трнчине је Милошев Крст, за који причају: Кад су ударили Сењани, дочекају их Размиловићи и убију осам, те их све заједно закопају и поставе им крст. Старих омеђина има на више места. За махалу Тоциље се прича да је ту живео род истог имена и да су због превисоког турског харача и зулума побегли у Далмацију, а онда у Пуљу, где треба да их има и данас. За махалу Ђорке се прича да су ту живели неки Милошевићи, па да су на Божић ударили Сењани и све их побили и поробили, само је неким случајем остао старац Ђуро и унук му. Од тога Ђуре су Ђуре-Ђурасовићи, а како је један од њих био ћорав, прозвани су Ђорци. За махалу Гојковице се прича да су ту живели Гојковице или Гојиловићи, који су изумрли. Изумрли су и родови Радомило, Ивићи и Радуло, а Мијатовићи су се иселили.

Католици. Вукићи (7 к., Никољдан) и Лонци (6 к.) су један род и старином Размиловићи. Сматрају се старинцима. У пољу и сада имају земље које се зову Размиловића Гоници. Лонци су прозвани по претку који је тај надимак добио што је разбио ногом лонце лончару који их је био донео и продавао у селу. Има их под именом Лупис-Вукић исељених на Пељешцу. — Радићи (6 к., Никољдан, раније св. Иван) на Плањаку су од Качића из »Мацарске« прешли у Трпањ и у Градине-Опузен, одакле су се раселили по Броћну, Храсну и др., а једно су са Шиљићима, Ђурићима и Пекићима. Њихови су због данка убили Загора бана и поклали Мацаре, после чега су морали побећи у Далмацију, а одатле се раселили на разне стране. — Соко (5 к., Никољдан) у Рупном Долу су старином Богдановићи из Веље Међе. Неке Соколе зову и Мравићима. Један предак је добио надимак Соко, пошто га је Хамзибег Ресулбеговић из Требиња био похвалио (»Ха, соколе!«) кад је убио једног Љевака. — Цамарије (4 к., Никољдан). Њихов предак је дошао из Црне Горе за »момка« у Размиловића и они га оженили и прозвали по месту одакле је дошао (Цама?). — Кулаши (3 к., Никољдан) дошли су из Веље Међе, давно. Раније су се звали Милошевићи. — Ђорци (1 к.) и Ђурасовићи (3 к., Никољдан), старином Шушци (Сушци), живели су некада у Пријевору. На Божић их напали Сењани и побили све сем једног старца, који је био код стоке, и детета које му је било понело ручак. Кад су Сењани навалили на махалу Ђорке и побили их, остао је само неки Ђуро и унук му и по томе Ђуру су прозвани Ђурасовићи. — Пркути (3 к., Митровдан) су дошли од Доброславића из Равног, пре 130 година. — Жарак (1 к., Митровдан, раније Шимундан): прадед се доселио из Чваљине на тазбину у Мијатовића, у време кад је грађен столачки град. — Влахић (1 к., Никољдан) је дошао из Цицрине. — Чокљат (1 к., Митров-

дан) је дошао из Равног. — Љевак (1 к., Митровдан) је дошао такође из Равног.[2]) — Матијићи (1 к., Митровдан) у Параунићима су од Доброславића у Равном.

Муслимани. Бојчићи у Војевићима (6 к.). Кад је Турска ударила »удуте«, неки елчија дошао у Трнчину и ту се настанио. По другом саопштењу (забележио М. С. Ф.) они су били католици и пореклом од Кулаша или од Цамарија. Селили су се из Трнчине у Љубиње и Глеђевце.[3]) Пошто у Почитељу има Бојчића који су тамо дошли из Котеза из Далмације,[4]) који су иначе близу Трнчине, врло је вероватно да су и ови Бојчићи у Трнчини дошли из Котеза и то заиста у време неког повлачења граница или рата. Из махале Д. Трнчине дошли су на Војевиће, пошто је један Кулаш убио једног Бојчића и платио крвнину, те се населио на тој крвнини (земљи). — Шабановићи (4 к.) у Параунићима, раније Јосиповићи, дошли су из Лисца. »Село« Параунићи било је најпре својина фрањевачког манастира у Сланом. На ту земљу довели они слугу Јозиповића из Лисца. После двадесет година, место награде у новцу, он добио земљу на Параунићима, те се населио и временом обогатио. Како су били »хаси« (силни, непокорни), Али-паша спреми војску да их доведе. Двојица су погинула, а трећега, ког су довели, »потурчио« је и дао му име Шабан (до тада се звао Илија). Паша га је оставио у Трнчини. — Елезовић (1 к.) дошао 1937 из Жабице код Љубиња. Биће од Елезовића, разгранатог муслиманског рода у Храсном и околини, који су иначе пореклом од кнеза Мирила.[5])

Заветни дан за поље је св. Ана.

16. Туље

Село је на источној страни поља, на старој плавини. Повише села, на брду Бјеласници је жива вода Убо. Иначе се служе кишницом из чатрња. Старе заједничке чатрње су три: Николића, Матића и Беговска Чатрња. Нових чатрња има 10. Испод села, у пољу су њиве: Млиништа, Струге, Гаја, Арнићевице, Орнице, Бајевина, Рљићевице, Гргурице, Дубоки Доли, Крћани, Новакуше, Велике Њиве и Милатовине. У брду и око кућа су: До, Међе, Пјешчине, Старине, Дионице, Лончаревине, Буљке, Драчеве Њиве, Нерезине, Врти, Виноградине и Плужине. »Горе« нема. Сељани се дрвare на тај начин што крче жиле из земље. Стоку напасају по пољу и по брду, на нарочито одређеним пашњацима: Чичавци, Завађем, Орнице, Јасење, Долинице, Дубоки Доли, Рљићевице, Огризнице, Побрежница, Рутине и Зачичавци.

---

[2]) То је уствари био део једне предвојене задруге из Равног, куда су се доцније вратили.

М. С. Ф.

[3]) Ј. Дедијер: Херцеговина 303, 309.

[4]) Нав. дело 260.

[5]) Нав. дело 271, 304.

У селу је свега 31 кућа. Куће су углавном на окупу, само су на северној страни мало разређене. На средини села је црква Вознесеније Христово, а код цркве је гробље за све сем за Маслеше, који се сахрањују посебно, а од сеоског гробља њихово гробље само дели пут.

Сеоска црква је веома стара и ту је до 1895 било седиште парохије (отада у Драчеву). Само је једно »грчко гробље« (једна плоча), на месту Гребак, на тромеђи Пољица, Туља и Мркоњића, док гомила има на више места: Под Лисином, Под Бријегом и код цркве. Причају да су свугде у земљи налазили трагове старих кућа.[1])

Данас у селу живе сами православни. Сви славе Јованђдан. Колаци (6 к.) су давнашњи досељеници, па се већ сматрају старинцима. Иначе, раније је забележено да су дошли у 17 веку из Рињана.[2]) Могло би бити да је од тог рода био и онај Михаило »Клак« који се помиње 1688 (в. стр. 64), али то није много вероватно с обзиром на чињеницу да се поред њега помињу само људи из Орахова Дола, Чешљара, Голубинца, Кијева Дола и Беленића. — Цице (2 к.) су огранак Колака. — Кнежевићи (1 к.) се такође сматрају старинцима. Вероватно је од тог рода био Мирослав кнез Михаилов, који се помиње 1689 (в. стр. 64). 1718 помиње се Вујин Кнежев, али без ознаке села. — Маслеше (11 к.) су старином Николићи из Озринића-Рињана. Неке од Маслеша зову Шкаљићи. Раније су Маслеше славиле Јеремијевдан. — Ковачевићи (2 к.) су пореклом од попа Риста из Пољица: ту остали после његове смрти. — Радуловићи (5 к.) су дошли са Шћенице, а даљим пореклом из Црне Горе, наводно од данашњег Даниловграда. Од њих је био владика Леонтије Радуловић. — Матићи (2 к.). Прави Матићи су изумрли а били су старинци. Пре неких 100 година живео је ту доста богат Ристо Матић. Како је остао без деце, довео је свог сестрића Николу Правицу из Биоча, те га подигао и оженио и оставио му своје имање. — Црногорци (1 к.): предак им се доселио са Његуша за време владике Петра. Причају да је био нешто скривио и побегао отуда у Требиње, где га је примио Адем-бег Ресулбеговић и населио га на свом читлуку у Туљима. Раније су се звали Марковићи и славили Митровдан. Од тог рода је 1 породица Марковића у Мостару. — Салате (1 к.) су негде из Јушића у Шуми. Предак им се »удо« за једну удовицу Маслешину, те добио мираз од Радуловића и Маслеша и саставио добар читлук. Салата има у Жакову, Равном, Невесињу и Сарајеву.

17. Мркоњићи

Село на источној страни поља. Жива вода је Убо на брду и пишљевина« Ждријело. Старе заједничке чатрње су: Продољани, Под Главицом, Вртача и Горња Чатрња. Нових чатрња има 14.

---

[1]) Село је тешко страдало у последњем рату, а после ослобођења отселило се неколико породица у Гајдобру и др. у Бачкој.

М. С. Ф.

[2]) О. Ђурић — Козић: Шума, Површ и Зупци у Херцеговини. СЕЗб V (Београд 1903) 1191.

1929 сграђен је о државном трошку велики »резервоар« за воду ниже села. Њиве у пољу су: Валови, Гумништа, Пуне Жђеле, Шупљи Валови, Лишије Груде, Гроздаве, Бољевина и Оврљине. Вртови око кућа су: Селишта, Продољани, Тежанице и Виноградишта. »Горе« има мало у Бјеласници и Рудин-Долу. Стоку напасају на заједничким пашњацима: Рудин До, Трескавац, Зелениковац, Плоче и Купинова Влака.

Село се дели на Горњу и Доњу Махалу, које су међусобно удаљене око 300 м, а у њима су куће на окупу. Свега је у селу 35 кућа. Црква св. Николе је у Доњој Махали, а око цркве је заједничко сеоско гробље.

Причају да је село добило име по томе што су се ту први населили Бошковићи који су дошли из Мркодола у Црној Гори. (Постоји и друкчије предање: в. опис Грмљани.) На Селиштима изнад Доње Махале има старих омеђина. Причају да је некада ту било село: многе је куга поморила, а неки су се расељили. Крај куће Милутиновића је кужно гробље.

Зна се за неке родове који су давно боравили у селу. Род Врећа се отселио у Столац. Био је мајстор, правио вреће, и тако га прозвали. Изумрли су Јовановићи и Матејашевићи. Данас у селу живе само православни.[1]) Год. 1689 помињу се као претставници села Бошко Ђурин и Васиљ Иванов (в. стр. 64).

Бошковићи (13 к., Никољдан) су дошли из Мркодола у Црној Гори.[2]) Деле се на Кадиће и Јосиповиће. Огранци Бошковића су и Лучићи (8 к.), Куштрови (2 к.) и Милутиновићи (2 к.), који сви славе Никољдан. По локалном предању, св. Василије Острошки био је од Милутиновића. 1718 помиње се, без ознаке места, Милутин Петар; вероватно је био од тих Милутиновића. — Павловићи (4 к., Арханђеловдан) су се доселили са Чопица у Бобанима пре 120 година. — Дропе (3 к., Никољдан) су старином Милићевићи из неког Коштриковца у Шуми. — Марковићи (3 к., Јованђдан) су старином Рачићи из Грбића код Жакова.

18. Дријењани

Описао их је пок. Ј. Дедијер (»Херцеговина«, стр. 285—286). Овде се износе само допуне и исправке.

На средини села је Зборна Гомила са великом плочом. Ту се састаје село на збор. Друга гомила у селу Златна Гомила. Има и једна на Главици изнад села.

Год. 1664, у извештају И. Матијашевића, помиње се и православна црква у Дријењанима.

---

[1]) Село је тешко страдало у последњем рату, па је 1951 имало само 26 кућа.

М. С. Ф.

[2]) Слушао сам да су ови Бошковићи и Михајловићи у Грмљанима заједничког порекла и старином од Бање Луке.

М. С. Ф.

Бројно стање породица било је 1938: Глухајићи (5 к., Арханђеловдан), Ђорићи (4 к., Арханђеловдан), Стојановићи (3 к., Јованђан), Марковићи (3 к., Јованђан), Ћаћићи (3 к., Арханђеловдан), Митриновићи (2 к., Јованђан), Поповићи (1 к., Ђурђевдан), Гњате (1 к., Арханђеловдан), Перишићи (1 к., Јованђан), Драпићи (1 к., Михољдан), Грче (1 к., Јованђан) и Бакмази (1 к.).

Стојановићи нису староседеоци, како је забележено раније: они мисле да су старином из Будве. — Поповићи су старином из Бјелошева Дола код Љубиња, одакле им је дошао отац. Даљим су пореклом вероватно из Црне Горе, а заједничког порекла с њима Дучићи на Лугу и Латковићи у Марић-Међи. — Бакмази су били дошли из Кијева Дола. — Драпићи: дед је дошао из Драпића на купљену земљу.[1])

Муслимани Кабиљи (1 к.). — Мацара, који се помињу у ранијем опису, више нема.

19. Драпићи

Драпићи су између планине Илије и Бјеласнице, при брдима Радошу и Трескавцу. Недалеко од села је жива вода Убо, која лети мало цури. На Ладиновом Поду у Илији Планини има увек воде у пећини која се зове Ладенова Јама. Чатрња има 8, а има и локва Убо. Земље су им у брду и око кућа: Широка Рупа, Јасенови До, Букови До, Демиров Под, Дубоки До, Брезови До, Сретни До, Радулов До, Ропина Долина, Облита Рупа, Опаве Долине, Посеље, Јаворова Долина,, Дола, Бисачине, Липа и На Поду у Долима. Немају земље у пољу. Село је »завршно« и више сточарско. »Горе« су: Михајлове Лазине, Трескавица и Руде Рупе. Стаје имају у Засади, Копреном Долу и Дврсци.

Некада су овде биле стаје села Жабице и стално село су засновали Драпићи, по којима се прозвало. Гробље је крај села.

Драпићи (8 к., Михољдан), православни, старином су Добриловићи. Неки Перо Добриловић из Жабице убије у свађи Турчина и побегне у гору. После се за њим натури неки други Турчин, те га рани, а он завиче: »Покажи ми се, јуначе, да видим ко ме уби!« Турчин се покаже, а он дочека из пушке и убије и њега. Тако погинуше обојица један крај другог. И сада има место које се зове Перишин Гроб и Дулаћева Љут. Чим је тај Турчин погинуо, једна (стара) баба из Перине куће погради мушко дете и побегне с њим на стаје. А како је било хајдучљиво, она узме дете у нарамак и целу ноћ је око куће ходала и вашку хушкала. Сутрадан се потужи баба некима који су дошли на стаје да је целу ноћ »драпала« (ходала) око куће, и по томе их прозову Драпићима.

---

[1]) У току Другог светског рата Кабиљи су отишли у Тузлу, а после рата Бакмази у Гајдобру у Бачкој.

М. С. Ф.

20. Драчево

Село је описао пок. Ј. Дедијер (»Хруцеговина«, стр. 286—288).

Год. 1938 било је у селу православних: Прибишића (9 к., Никољдан), Курилића (7 к., Јованђдан), Сетенчића и Глигорића (7 к., Лучиндан), Рунда-Рундића (5 к., Лучиндан), Шоша (4 к., Никољдан), Бумба (3 к., Лучиндан), Пешка (2 к., Арханђеловдан), Грча (3 к., Јованђдан), Бискупа (4 к., Аћимовдан), Медара (3 к., Шћепандан), Черјечина (2 к., Јованђдан), Мунишића (2 к., Арханђеловдан), Перишића (3 к., Јованђдан), Ђурасовића (2 к., Јованђдан), Анђушића (2 к., Ђурђевдан), Косовића (3 к., Ђурђевдан), Милетића (1 к., Ђурђевдан), Поповића (1 к., Ђурђевдан) и Семиза (1 к.). Поповић је дошао из Бјелошева Дола, после Првог светског рата (»удо се«). Семиз је био дошао из Галичића као »одионик« 1938. Од Курилића неки су у 18 веку иселили у Крајковиће (Шума).[1]) Год. 1689 као претставник села помиње се Грујица Милошевић (в. стр. 64).

Муслиманин Кајић (1 к.), Циганин ковач, из Крушевице (Љубиње).

Неколико породица се отселило у Војводину после 1945.

21. Корлати

Село је на Илији Планини, између њених висова Сиљевца, Клупца и Коњске Јаме. Живе воде нема. Чатрња има 13. Локве су: Угрин До и, у »ортаклуку с Драчевљанима«, Ђедовица. Земље имају и у пољу и у брду. У брду су: Станчи, Кушта, Долови, Међукук. Прапратни До, Просиште, Каловиште, Автови До, Гладишин До, Лаћени До и Зазубак, а у пољу су: Струге, Драгомирнице, Груде, Подошекнице, Јазине, Бованица и Раскрсница. Косанице су: Утрине, Плани, Широки пути и Брегови. Око села је доста шумовито, нарочито на северној и североисточној страни села. »Горе« су: Сачивишће, Лазнице, Прапратни Долови, Ђуринова Главица и Клисура.

Куће су на окупу а има их свега 14 православних.

Село се помиње 1503, када је у њему живео огранак рода Ненковаца (Nicola Milichevich de Chorlat, de Nenchova), чије је седиште било у Љубињском селу Ивици.[1]) Око ½ км јужно од данашњег села је место Селиште и код тог Селишта је сеоско гробље, а у том гробљу су четири »грчке плоче«. Нико ништа не зна да каже о Селишту. Род Ножице имају своје засебно гробље, на другој страни села. Неколико старих омеђина је на месту Заораје, око ½ сата хода према истоку. Причају да је ту некада било село и да су се неки одатле отселили у близину Јабланице, док су други изумрли. Зна се да су у селу некада живели родови Корлати и Чаушићи, чији је предак био у турској војсци чауш и по томе прозвани. Прича се да

[1]) О. Ђурић — Козић: нав. дело 1193.

[1]) Б. Храбак: О херцеговачким катунима према пословној књизи Дубровчанина Живана Припчиновића. Гласник Зем. музеја, Н. С., XI (Сарајево 1956) 32.

су му Турци дали пола удута Корлати. Корлати су изумрли. Називи места у селу Рикалово и Љубово Гувно упућују да су и ти родови некада живели у селу.

Пешке (8 к.). Неки славе Никољдан и прислужују Арханђеловдан, а неки славе Арханђеловдан. Старином су Радуловићи из Туља. Има их исељених и у Мостару. — Бајати (3 к., Арханђеловдан) су старином Самарџићи из Жрвња. Неки се потужио у војсци да је месо бајато, па по томе прозвани он и потомство му. — Ножице (3 к., Арханђеловдан) су пореклом Милашине из Драчева. Дошли на мираз правог Ножице и по томе прозвани.

22. Дубљани

Леже у врху велике старе плавине испод великог врха Сиљевца, удаљени од поља око 1/2 км. Живе воде немају. Старе заједничке чатрње су: Раичуша, Дубочај, Доња Чатрња, Крушка и Под Главицом. Приватних чатрња има 20. Локве су две: Вијар и Локва. Лети, за време великих суша, догоне воду с Покривеника испод Завале. Главне радне земље су им у пољу: Границе, Голопоља, Баре, Лопате, Враношела, Струге, Крстаче, Ободнице, Слапови, Бјелила, Оточице Тињаге, Мекота, Луке, Трнови, Вирови, Грготуше, Надглавишнице, Подглавишнице, Лишић-Куци, Подосешнице, Ђуреве Струге и Бродови. У брду су: Лијеска, Долови, Муратовина и Кућетине. Око села су маслине и мурве (дудови). Између села и поља су виногради, који се зову: Виловаче, Растише, Подине, Виноградине, Говеђе Улице, Лијепи Брегови, Пјешчаници, Бубњи и Десетци. У старо доба је било »горе«. До назад неколико година снабдевали су се дрветом копајући жиле из земље и секући конопљику око реке. 1927 држава је разделила до 20 дунума крша на сваку кућу, које су оградили ради пошумљења. Стоку напасају по заједничким пашњацима: Лијепи Брегови, Милатовине и Косовињаци.

Село се дели на махале по главним родовима, а у махалама су куће на окупу по родовима. У селу је 60 кућа, православних и католика. Православна црква св. Ђорђа је испод села, а католичка Госпе од Кармела је на Главици уврх села. Гробље је заједничко за све код православне цркве.

Име села доводе у везу с тим да је некада ту била велика дубова гора. Под селом је неколико громила. Православна црква је врло стара и тврде да је сва начињена од »грчких гробница«, а код ње и сада има »грчко гробље«. »Грчких гробница« има сем око цркве, на Поду и у Миленковини. Православна црква у Дубљанима помиње се 1664 год. У селу има много старих омеђина, које се зову: Шаровина, Параћевина, Перићевина, Цијановина, Дулаћевина, Милинковићи и Ћатовина.

Зна се за неколико родова који су раније боравили у селу. Перићи су се отселили у Љубиње пре 120 година, па их и сада има тамо. За време куге нестало је Ћопа, Циана (мусл.), Пораћа, Дулића, Милинковића и Шарова. Некада су у селу биле и Чотре. Сем Петра Букосаљића, као претставник села помиње се 1690 и Комнен Анђелић (в. стр. 64).

Православни. Главани (10 к., Мала Госпа) су старином из Црне Горе. 1817 помиње се Илија Главан као држалац манастирске земље.[1]) — Јакшићи (5 к., Мала Госпа) су пореклом од католика Вукасовића: била остала у једној кући сирочад без оца, па их мајка, православна, превела у православље.

Католици.[2]) Вукосавићи (7 к.), Матићи (18 к.), Михаиловићи (8 к.) и Ћоићи (7 к.) су сви заједничког порекла са Шћенице. Ћоићи су прозвани тако по преласку на Ћоићевину, а стари Ћоићи су отишли у Млетке. Год. 1690 помиње се Петар Букосаљић (в. стр. 64). — Миочи (4 к.): по једној верзији, они су давнашњи досељеници испод Имоча, а по другој, вероватнијој, су из Равног и заједничког порекла са Влахинићима. — Пркути (1 к.) су се доселили из Гајица.

Сви су славили такође Малу Госпојину, 8 септембра по ст. кал.

23. Величани

Село је на старој планини, на присојној страни, и има амфитеатралан изглед. У самом селу нема живих вода и лети, за време великих суша, доносе воду с Покривеника испод Завале. У брду је »пишљевина« (вода која се цеди, пишти) Брестовац. Старе заједничке чатрње су: Зечица, Спиле, Милануша, Црни врт, Славићуша, Ресуша, Базвина, Кутинуша, Зечевина, Нова Чатрња и Црквена Чатрња. Неке од њих више не држе воду. Нових приватних чатрња има 31, а 3 државне. Локве су: Водица, Крушевица и До, и оне су у заједници са другим селима. Главне радне земље су у пољу и зову се: Голопоље, Рупе, Толисаве, Крстаче, Дуге Њиве, Царине, Границе, Баре, Гувна, Скочци, Бладов Вир, Дупине, Виноградине, Оточице, Црпала, Зајамнице, Пругова, Покрајнице, Рогушве, Окучи, Михајле Луке, Маљве, Кукавице, Пелијешнице, Пржањ, Вељи Као, Почивало, Планице, Пропади, Вратарице, Вјенчарице, Хасе, Камен, Лукорјечи, Раскрсница, Мочила, Барице, Врбе, Лијесне Струге, Ситни Калови, Овћина, Рат, Струга, Диздаревина, Бистрица, Крчева, Баре, Печури, Задрачнице, Косовица, Плочице, Подолињаче, Покрајнице, Ресуша, Чиста Поља, Јамице, Вјешала, Подгора, Под Ратом, Наратнице и Киба. У брду су: Јавор, Под Водицом, Бјеласница, Копрени До, Заград, Кућице, Крибодо, Лазе, Жијеравица, Крушка, Спиле, Буљковци Радаве, Базвина, Доње Ограде, Окрајци, Радоваља, Међе, Позечица, Грот, Башча, Кукуљевина, Трапине, Хумковине, Драчице, Милошевина, Врцовине,

[1]) В. Скарић: пом. рад 209.

[2]) Нема католика више уопште: избегли још 1941 у току борби.

М. С. Ф.

Бановине, Зечев До, Жбаник, Ковачица, Оплетњак, Јерковине, Међине, Подамбар, Сливци, Кнежине, Репине, Пајићевине, Хасе, Борковина, Виловице, Подвиловице, Зауличје, Круљевина и Криваче. Око кућа и по вртовима има много смокава и дудова. Брда су потпуно гола. У 1927 држава је изделила на свако домаћинство по 20 дунума голог крша да се подижу приватни забрани. Дрвима се снабдевају копајући жиле из земље, секући конопљику око реке и крадући дрва из младе шуме Дрме у Завали, а имућнији купују дрва са стране. Стоку напасају по пољу после жетве и по странама изнад и око села.

У селу су махале: Побрешка или Орловина, Бульковина (коју сада зову Дерикучка Махала) и Доња или Милића Махала. Махале су одвојене, а куће у њима су на окупу. Има 52 куће. Сви су православни. Црква св. арханђела Михаила је испод села, према средини, а око цркве је заједничко гробље. По причању, некада су се у Величанима сахрањивали и становници Чваљине, а на то упућују и надгробни споменици у чијим се натписима помињу Чихорићи. Престали су да се сахрањују у Величанима када се једном изврнула барка са мртвацем и потопили се и мртвац и возари.

Црква у селу је оправљена у турско доба, а место на коме је она од старине зове се Црква. Види се да је грађена на месту где је била већа црква. Прича се да је некада око ње била варош. То поткрепљују тим што је у виноградима узидан отесани камен од старих кућа, а таквог камена узидано је на више места испод данашњег друма, а на једном месту су нађене затрпане велике рушевине и ту је нађено замешене земље приправљене за пећ (за израду цигле). На месту Кривачи и сада стоји велики доњи праг и у њему стопа од врата. Ту у близини налазили су и старинске гробове. Код цркве је велика и већ добро позната средњевековна некропола. Друго средњевековно гробље је на Коњувима, на Гребљу, где још стоје један стуб и неколико плоча. У селу има доста старих омеђина. Недалеко од села, према северу, испод друма је Росино Гробље. Причају да су се на том месту сусрели и побили двоји сватови и да је ту, међу осталима, закопана и невеста Роса. Тврде да се у Славића кући налази једна лучева греда још из доба косовског боја. Било је шест таквих греда, али су Млечићи пет од њих употребили за лађу а једну оставили за успомену.

Зна се за неколико родова који су раније боравили у селу. Зец је имао око 60 рала земље, али је услед слабих година и неродице имање распродао и отишао у Мостар. Једну половину имања купио је Ресулбеговић из Требиња а другу су купили заједнички Хромић из Љубиња и Цимирот из Величана. Врцић је имао високу кулу, коју је продао Бучугу и отселио се у Мостар а до неколико иза тога и Бучуг се отселио у Мостар. 1718 помиње се Михаило Врцић.[1]) Куга је затрла Херака. Прича се да је од Херака била остала само једна удовица, коју је преварио Сердаревић из Љубиња и за чохану долама му јој узео цело имање. Где је био Херак сада је Васо Комненовић.

[1]) В. Вулетић — Вукасовић: пом. рад 92

На Херака потсећа топоним Хераковина у селу. Топаловићи су се отселили у Столац. Вукадиновићи-Солде су имали имање и куће где сада стоје Милићи и Комненовићи. За њих се прича ово: била браћа Ђуро и Михајло Вукадиновићи које Турци, због неке кривице, отерају у Мостар и затворе. После неког времена побегну у Далмацију, тамо се упишу у »солдате« и по томе их прозову Солдама. Солда има у Невесињу, а Вукадиновића у Босанском Шамцу. Где су сада Трифко Лакић и Јово Ђук Милин били су Врећетине. Ђурине су помрли од куге. Хунковићи су имали своје имање где су сада Орли. 1718 помиње се као млетачки харамбаша Митар Унковић, али без ознаке села. Прича се да је куга у селу затрла 18 кућа. Руља је био обркнез. За њега се прича да је био притиснуо много туђе земље, на што је удовица Врцића бацила лемеш турским властима, »кадинцу«, у знак тужбе против њега. Турци га вежу и одведу у Травник, али се он вешто извуче, али га на поновну тужбу села поново ухвате и посеку. И сада има у дну села велик комплекс земље који се зове Кнежине.[2]) Базвина и Ивеља су погинули у Дабру. За њих се прича да су били велики лопови. Они су по Далмацији крали мазге, уље и вино, и гонили у Босну и продавали, а по Босни су крали коње, говеда и браве и продавали по Далмацији. Чувен род у Херцеговини су Круљи који су живели у Величанима и одатле једна грана отишла у Мостар, а друга, већа, у Поцрње и Раковце, села у Столачком срезу. Успомена на њих је у имену омеђине Круљевине. Даљим пореклом су из Рињана. 1690 помиње се као претставник села Поред Вука Славића, Мишко Кадијевић (в. стр. 64).

Дерикучке (9 к.), Ђук (4 к.), Цимироти (1 к.), Славићи (3 к.), Орли (5 к.) и Божићи (1 к.) су сви један род и сви славе Васиљевдан. Сви су старином Божићи из Грмљани а даљим пореклом из Куча. Најстарије презиме је Славићи, а Дерикучке, Ђук, Цимирот и Орли су презимена постала по надимцима предака. 1690 помиње се Вук Славић (в. стр. 64), а 1718, без ознаке села, Никола Ђук,[3]) Милићи I (5 к., Лучиндан) су од претка који је дошао као католик из Орахова Дола, а Милићи II (4 к.) од претка који је дошао из Рињана. Први су се звали раније Ждралићи. — Ковачи (3 к., Јованђдан) су се доселили из Грмљана, пре 100 година. — Пенде (2 к.) и Иванишевићи (1 к.) су заједничког порекла и славе Лучиндан, раније Шћепандан. Пореклом су од Педала из Седлара, одакле су дошли пре 200 година. Иванишевићи се зову и Мачуге, а то име су добили од аге Сердаревића, тобоже што је неки предак увек кукао, маукао као мачка, да му је мало земље. — Шарићи (2 к., Васиљевдан а раније Лучиндан) су се доселили из Чваљине пре 120 година. Један се отселио у Скопље. — Маврићи (2 к., Васиљевдан, а раније Лучиндан) су се доселили из Додановића пре 115 година, а у Додановиће су били дошли из Дријењана. Раније су се звали Чваљак, а пошто су овамо дошли из Додановића, зову их сада и Дода-

[2]) Слушао сам, 1951 и 1954, да је ту закопан кнез од рода Мишковића, чији је род изумро, а име му је сачувано у Мишковини.

М. С. Ф.

[3]) В. Вулетић — Вукасовић: пом. рад 92.

нима. — Амановићи (2 к., Никољдан) су дошли из Крушевице, где је остала успомена на њих у имену Амановића Крушке под гробљем. — Лакићи (5 к., Јованђдан) из Грмљани, где их још има. — Комненовићи (1 к., Арханђеловдан) из Галичића. — Достс (2 к., Васиљевдан) су дошли из Крушевице: славили Арханђеловдан.

24. Галичићи

Село је при страни, где има обурваног материјала. Живе воде нема у селу него само чатрње. За време летњих суша стоку напајају на Чваошнику под Чваљином. Земље у пољу су: Баре, Загумнице, Калуђерице, Печури, Крчева, Клепје, Међупутнице, Ногаче, Гаћуше, Чиста Поља, Вјенчарица, Мочила, Развође, Ратне Груде, Пржањ, Коретине и Трновица. У брду и око кућа су: Коловођа, Трап, Јусуповина, Вануша, Долац, Гњилавина, Врти, За-Куће, До, Крчмаревине, Љубовица, Трњи, Пјешчине, Трапине, Међине, Лазине, Главица, Ограде, Оглавци, Грепчине и Гребак. Брдо је сасвим голо (1938). Дрветом се снабдевају на тај начин што копају жиле из земље, а као огрев употребљавају и кукурузовину и сјечине. Стоку напасају по странама брда и по пољу после жетве.

Село има 17 кућа које су на окупу. Сваки род има своју улицу, која води с поља, и те улице се зову по родовима. Црква им је заједничка са Величанима. Гробље има сваки род за себе у оградама крај села, а некада су се сахрањивали код цркве у Величанима.

Село је добило име по роду Галичића, чији гроб стоји код цркве у Величанима. 1718 помиње се неки Симо Галовичић, без ознаке места. Могућно је да је и он био уствари Галичић. Род Јерина је изумро, а не зна се шта је било с Кокотима и Речићима. 1817 помиње се Лазар Салата из Галичића као држалац манастирске земље у Равном.[1]) Салате су данас у Равном, и вероватно су претходно били у Галичићима.

Данас у селу живе само православни. Комненовићи (2 к., Арханђеловдан), које зову и Станковићима, одавна су у селу. Има их исељених у Д. Поплату.[2]) — Ножице (7 к., Арханђеловдан) су се били доселили из Додановића у Чваљину, на Кучинаревину, а одатле у Галичиће, пре 180 година. 1817 помиње се у селу Лука Ножица.[3]) Презиме су добили по неком претку који је умакао на некој трци, иако је био малих ножица. Има их и у Љубињу.[4]) — Семизи (5 к., Арханђеловдан) се домишљају да су однекле досељени (тобоже из Семизовца). Прича се да су их била три брата, па су се због турских насиља двојица потурчили, а трећи пребегао у Величане и населио се на Гроту. Одатле их је потерао поводањ и пре 250—300 (?) година прешли су у Галичиће. Год. 1718 помиње се Вуич Семозовић, без ознаке места, као млетачки капурал. Као Шиљкута и Грујичића има

[1]) В. Скарић: пом. рад 208.
[2]) Ј. Дедијер: нав. дело 341.
[3]) В. Скарић: пом. рад 209.
[4]) Ј. Дедијер: нав. дело 309.

их и у Волујцу (Површ). Тамо су селили из Галичића.[5]) — Греде (3 к., Арханђеловдан). Има их у Бијелом Пољу код Мостара а одавде су селили у Бијело Поље. Порекло непознато. 1817 помиње се у селу Ристо Гредо.[6]) Јовичићи у Требињу су такође од Греда.

25. Котези

Котези су испод високог брда Липнице, око 2 км удаљени од поља, на месту где има растреситог материјала. Живе воде су »пишљевина« Њуњев Лас и Наврх Дубраве. Сељани се већином служе кишницом из чатрња. Старе чатрње су: Жирево, Кућиште, Сиреница, Валуша и Кулина. Нових чатрња има 16. Само је једна локва, Горјешница. Главне зиратне земље су у пољу: Сриједе, Рудо Поље, Побрежнице, Постијенице, Хрта, Застружнице, Шип, Подубровнице, Виноградине, Вучије Струге, Груде, Заврснице и Пипунови. У брду су: Посеље, Грлица, Оручеви Доци, Доброславове Међе и Пјешчине. Око села је подгојена млада шума, државни гај. Стоку напасају по странама над селом: Руда Мала, Руда Велика, Куче, Долине и Међе.

У селу је 47 кућа, све на окупу. На средини села је католичка црква, а мало навише је муслиманска џамија, једина у Попову. Гробље католичко и православно (заједничко) је у Горњим Пјешчинама изван села, а муслиманско је у Доњим Пјешчинама, с доње стране друма.

У садашњем гробљу има »грчких гробница«. Неко велико старинско гробље, без споменика, је код Игралишта: на површини од 2—3 дунума налазе костуре. Причају да су на Градини биле тамнице. Прича се: у Котезима је био поп, који је владао читавим пољем. Он је поље изделио сељацима. У селу има старих омеђина, које се зову: Мјезин Кућетине и Кулина. Изумрли су у селу Море, Бојчићи су отишли у Турску, Хаџићи у Љубиње, Шерак на Миљановиће, а Пешев у Мареву Љут у Завали.

Католици. Кукрике (6 к., Никољдан) су старином Доброславићи с Требимње. — Бурићи (6 к., Никољдан) су дошли пре 40 година из Равног. — Ђурасовићи (6 к., Никољдан) су се доселили са Пријевора, пре 180 година, а Ђорци (5 к., Никољдан), заједничког порекла с њима, су се доселили с Брестице у Трнчину пре 200 година. — Вулићевићи (2 к., Никољдан) су се давно доселили с Беленића. — Буквићи (1 к., Никољдан) су се доселили из Равног турског времена (пре »сто година«).

Православни. Бакотићи (5 к., Никољдан) су се доселили из Струјића пре 300 година. — Бајале (4 к., Шћепандан) су старином Шћепановићи из Седлара, одакле су дошли пре 200 година. Један су род са Гавриловићима и Ковачинама у Седларима, Мићићима у Дубровнику и Трипићима на Шћеници. — Богдановићи (1 к., Ђурђевдан) су се доселили из Убоска.

---

[5]) О. Ђурић — Козић: нав. дело 1227.
[6]) В. Скарић: на озн. месту.

Муслимани. Бурине (6 к.) су од католика Бурића из Равног - Цигићи (4 к.) су од Цигана. Сматрају се најстаријим муслиманским родом у селу. — Кајмовићи (1 к.) су се доселили из Дубоке, пре 250 година.

26. Струјићи

Струјићи су повише Котешке Луке на исток, од поља удаљени 500—600 м, између брда Бјеласнице и врха Трескавца. Куће су високо у страни под »потоком«. Живе воде нема. Старе заједничке чатрње су: Стара Чатрња, Батал Чатрња, Вулића, Варина Чатрња и Чатрња у Доњој Махали. Нових чатрња има 10. Локве су четири: Трнава, Крушевица, Горјешница и Локвица. У пољу су зиратне земље: Потрноваче, Развађе, Уздрти, Наплави, Плужине, Раци, Средпоља, Груде, Богдановина, Баре, Бездни, Копачине, Дренопоља, Подкрајнице, Подгуштернице, Струге, Дланце, Јасени, Штитарице, Луке, Лужине и Рађен Лаз. У брду и око кућа су: Волујак, Заограда, Долинице, За Кућом, Кунашевина, Репишта, Пекесова Долина, Ромића Ограда, Вањик Ограда, Трап, Цардин, Врт, Рудине, Ђаковиште, Влака, Ратковић Гувно, Вртине, Пристранци, Башча, Виноградац, Доњи Врти, Оградице, Подишоње, Бријес, Уздине, Пјешти Доци, Дубока Долина, Грков До, Пањар, Погребје, Постуб, Дијева, Влаке, Ћончева Ограда, Вуков Бријег, Бојина Долина, Згони и Бисацине. Виногради су на местима: Принско Гувно, Карачине, Диљке, Подмегиње, Јолпази, Баре, Под, Загон и Гуштар Лаз. Брда су гола, без дрвета. Стоку напасају у пољу, после жетве, крупну стоку по окрајцима њива и гоницима (путевима), а све скупа по странама око и изнад села.

У селу су три махале, три »племена«: Смољана или Вулића, Марића и Бакотића или Доња Махала, удаљене међу собом око 300 м, а куће у њима су на окупу, сем оних око друма које су разређене. Свега је у селу 30 кућа. Црква Варина (св. Варваре) је испод друма. Гробље је око цркве, а државни друм га дели на двоје. Код цркве се копају родови Марићи, Вулићи и Боре, а преко пута Шише и Рикале.

По селу има гомила на више места: под сваком коју су раскопали нашли су костуре. Око цркве има више »грчких гробница« Надгробне плоче су нешто боље обрађене, а једна је украшена са десетокраком розетом у кругу и рељефу. Друго »грчко« гробље је Гробље изнад друма а испод Марића. Ту је један украшен крст, висок преко 2 м, на ком је био и натпис, од ког се може да чита само почетак »асе ле...«. У једном низу, један поред другог, су шест великих паралелепипеда, а четири изван те групе. Под селом, у пољу, је велик стуб са крстом у рељефу, а ниже њега велик Радића крст: ту је закопан, пре неких 50 година, Лазо Радић из Дола, који је извршио самоубиство скакањем у воду. Садашња црква је сграђена пре 150 година, али на том месту је била стара црква на ћемер. На њу се вероватно односи помен православне цркве у Котезима 1664. Та стара црква била је запуштена, па су у њој затварали јарад. По молби, турске власти одобре да се црква обнови, али тако да за

16 »чела« (једно »чело« је време од јутра до мрака или од мрака до јутра) мора бити готова, иначе ће им главарима отсећи главе, те цела »јапта«, и мушко и женско, скочи и доврши је. Причају да је била црква и у Уздинама. 1909 вода с брда је затрпала многе куће и путеве у селу, па су се морали преселити ближе друму. У Вулића има неких земљишта која носе имена по породицама које више не живе у селу: Јандрића Гувно, Јаково Гувно, Бојића Појата, Рикалова Врата, Томино Гувно и Перинова Врата.

На месту где сад живе Марићи били су Томановићи. Има их у Невесињу. Вуловићи су се иселили у Невесиње. Од тог рода су били калуђери Јосиф и Никодим. Били су у селу Јахуре и отселили у До на Родићев мираз. И Илићи су отишли у До на Родићевину, а одатле у Чваљину, где се сада зову Гашићи. Перин је изумро. Бакотићи су се иселили у Котезе. Причају за неког Ђаковића: кад су Млечићи дошли у Попово, њихови војници потерали су коње Ђаковића. Кад су их појили на реци, он потајно преплива, узме своје коње и дотера их кући. Због тога га прозову Коњевод. После тога, мајка ошиша неког Коњевода и прозову их Шише. Касније су се Шише преселиле у До. Поповић се отселио у Загорје. Прича се да су Турци пре 100 година ухватили у једној пећини на Грахову војводу Анту Дакића и попа Копривицу са 14 хајдука Граховљана и уочи Јованђдана их довели везане конопима, а попа још и зауздана, у Струјиће, па их затворили у кућу тог Поповића, а кључ оставили у Бора. Како је св. Јован био крсно име попу, замоле да га одвежу и да му донесу воштаних свећа и 6 ока вина. Турци дозволе само тако да јамче Поповић и Бошко и Стојан Боро својим главама да неће побећи, на што они и пристану. Кад су их на веру одрешили, поп запали свећу, устану на ноге, помоле се Богу, затим вечерају и вино попију. Кад су били негде око Мостара, сви побегну и спасу се. Данас у селу живе сами православни.

Вулићи (12 к., Никољдан) су досељени давно из Рићана. Раније су се звали Смољани. Има их исељених у Габели.[1]) — Марићи (10 к., Никољдан) досељени давно однекле, прозвани Марићима по некој Мари, јер су били остали сирочад. По некима, и они су од Вулића. — Боре (8 к., Никољдан) су од Бакотића. Прозвани по Бошку Бакотићу, који се добро рвао, борио, па добио надимак Борша, а онда Боро. Неки тврде да су Вулићи, Марићи, Боре и Шише у Долу један род, а по другима Вулићи и Шише су један род и све до пре 30 година била им је једна заједничка читуља, а Марићи и Боре су један, други род.

27. До

Село је између брда Бјеласнице и Врањака у Вали, око 1 км далеко од Струјића. Живе воде нема. Старих чатрња је 7 а нових 22. Главне радне земље у пољу су: Лужине, Штитарице, Репине, Струге, Јасени, Конопљике, Чичевице, Дренопоље, Потпутнице, Дуге Њиве, Лужице, Сриједе, Забрежнице и Чадорак. У брду су око кућа: Радов

[1]) Ј. Дедијер: нав. дело 275.

Врт, Каменице, Виноградине, Криви Долови, Кућаци, Ушини Доли, Миљеков Долац, Тавти, Кишин Кук, Грков До, Згон и Томашица. Немају »горе«. Стоку напасају по странама изнад села: Рупе, Вишев-Главица и Јозин Локањ.

Село се дели на махале Раичевиће и Калајџевину, а у њима су куће на окупу. У селу је свега 38 кућа. Црква за православне је у Струјићима а за католике у Котезима. На месту Јањилу је заједничко гробље и за католике и за православне, само се православни Рикале и Шише сахрањују код цркве у Струјићима.

»Грчких плоча« има у сеоском гробљу Јањилу, а под Шћеницама има крст. Причају да је ту закопано од куге. Причају да је До био аге Бубића из Стоца и да се он више пута хвалио: »Нема мога Дола до Анадола!«

Место Чадорак је у пољу, близу границе према селу Дврсници. То је комадић земље који нико од суседа не може да узоре ако неће да прихвати туђе земље, и стога није ничије и не оре се. Народно објашњење томе је да је на том месту био чадор неког великог Турчина или да је ту био везан коњ неког попа: делећи поље, Турчин односно поп није ником доделио то место где му је био чадор односно коњ.

Православни. Радићи (7 к., Шћепањдан) се сматрају староседеоцима. По једном саопштењу (1954) они нису сви заједничког порекла. Једна грана су од »племена« Влатковића, а предак других је досељен из околине (из Влаховића?). Изгледа да је јединство настало услед живота у несродничкој задрузи. Има их и у Мостару. — Шише (8 к., Никољдан) су дошли из Струјића и једно су са Борама. — Рикале (8 к., Арханђеловдан) су старином Милетићи из Влаке, одакле су дошли пре 100 година. — Хамовићи (4 к., Никољдан) су се давно доселили из Рићана. Раније су се звали Радоњићи или Радовановићи. Казују да су дошли у До, још док је Грк био овде и да су они дошли први у До, па се и сада копају у »грчко« гробље. Била дошла три брата, па један прешао на ислам и од њега да су Шеховићи у Требињу. Имају предање да им је неки предак (даљи од Спасоја, петог претка Миха Хамовића, рођ. 1881) из Дола ишао и учествовао у неком боју на Косову. Из Дола су се селили у Столац, а одатле у Мостар, Билећу и Љубиње. — Шешељи (1 к., Лучиндан) су одавна у селу. Предак је дошао на мираз из Мареве Љути у Завали.[1])

Католици. Чокљати (9 к., Митровдан) су дошли из Равног, пре 150 година.[2]) — Радићи (1 к., Никољдан) су се преселили с Плањака на стаје пре 50 година. Исти род и у Прхињу.

---

[1]) Год. 1939 били су се населили Богдановићи из Влаховића, али су после рата отишли у Војводину.

М. С. Ф.

[2]) Старо им је презиме Ђурићи, и у селу су Ђурића Врт и Ђурића Улица (где су куће Чокљата). У Капавици код Љубиња има православних Ђурића, а католика у Чепикућама и Лишцу (Далмација) али не знају да ли су род с њима.

М. С. Ф.

28. Додановићи

Село је источно од Дола, у Вали, међу брдима Врањаком, Трновим и Радишиним Брдом. Жива вода Локањи пресуши у лето. Старе чатрње су: Дедуша, Алина Чатрња, Крчмаруша и Мала Чатрња. Две су локве. Убо и Локва. Земље у брду су: Буров, Латице, Средњи До, Врходолине, Пјешчине, Милушина Долина, Пали Врти, Марин-Долине, Вишње, До, Виноградине, Пружине, Пропратни До, Велики Долови, Кућиште, Гркове Јаме, Гумништа, Иванов До, Томине Долине, Дуги До, Купинови До, Усилан, Дубоки До, Сирак, Лазине, Трнови До, Крушкови До, Грабови До, Глушке Долине, Сеоске Долине, Калајџин До, Ланени Тор и др. По брдима изнад села има нешто зановети, али дрво већином краду од других села. Стоку напасају на пашњацима, који се зову: Повије, Врањак, Равно Осоје, Стубице, Горица и Жгљебине.

У селу су махале: Под Врањаком, Рикалова и Горња Махала, које су одвојене једна од друге по 100 м, а куће у њима су на окупу. У селу је свега 16 кућа. Цркве немају. Гробље је заједничко, између села.

Старо гробље је у садашњем православном гробљу. Једно муслиманско гробље казује да је у селу некада било муслимана. Некадашње је село било ниже од данашњег. И сад се познају многе омеђине. Много се прича да је то старо село изумрло од куге. Успомена на раније становнике је у називима места: Мандине Рупе, Велин Гроб, Марине Долине и Оборине.

Од ранијих становника Туцак се отселио у Храсно (а одатле у Коњиц), Козлић у Жабицу, Школја у непознато место; били су у селу некада два брата Крчмара, па једног убију Турци у Стоцу а други побегне некуда.

Данас у селу живе само православни. Рикале (11 к., Арханђеловдан су дошли из Дола, пре 80 година. — Хамовићи (2 к.) су од Хамовића у Долу и дошли пре 100 година. — Боре (2 к.) су из Струјића од Бора. — Ђордан (1 к., Арханђеловдан) је дошао из Дврснице, пре 50 година, на земљу купљену од Лупе из Мостара.

29. Прхиње

Село је између села Струјића, Дола и Котеза, испод брда Врањака. Ту су некад биле струјићке стаје. Живе воде нема. Чатрња има седам. Локва је Горјешница. У брду су радне земље: Златни До, Дубоки До, Подлокве, Мочила, Крња, Криви До, Мале Ограде, Будисавице, Подранче и Њивине. Немају »горе«. Стоку напасају по странама око села.

Куће, свега их 10, су на окупу. Гробље им је у Долу, близу тамошњег православног.

Дуж цесте према Љубињу има гомила: стварали су их »Грци«.

Некада су у селу боравили родови Бараћин, који су избегли пошто су били осумњичени да су убили Турчина у Додановићима, и Држало.

Данас у селу живе сами католици. Радићи (5 к., Никољдан) су дошли с Плањака из Трнчине, пре 80 година. — Прце (4 к., Никољдан) су се доселили из Веље Међе после Радића. — Матић (1 к., Матијевдан) је дошао на мираз пре 4 године, из Дубљана.[1])

30. Орашје

Село је на североисточној страни поља, на једној старој плавини: куће су по боковима плавине, а црква на самој плавини. Повише села, у брду је »пишљевина« Студенац. Обично се служе кишницом из чатрња. Старе заједничке чатрње су: Каучев Греб, Пландишта, Подкрај и Оборинач. Нових чатрња има 14. У пољу испод села су њиве. Границе, Сјенокоси, Трумине Јаме, Поблатине, Отоци, Пашаче, Луке и Подкрајнице. Око кућа и по брдима су: Долине, Мрвијештаци, Башче, Дивници и Међе. »Горе« немају. Дрветом се снабдевају на на тај начин да копају жиле из земље. На месту Лопати држава је пре три године засновала забран. Стоку напасају по пољу после жетве и по странама повише села: Станицове Лазине, Ботини Врти, Томине Куће и Грабове Долине.

Село се дели на махале по родовима: Ћозулана, Тубића, Оборина и Крушкара Мала. Махале су потпуно одвојене, а куће у њима су на окупу. Село има 29 кућа. На брду изнад села су стаје. Становништво је мешовито: православни, католици и муслимани. Православна црква Вознесеније Христово, заједничка и за села Чаваш и Дврсницу, је на месту Пијесак. Православна црква у Орашју помиње се 1664. Код цркве је гробље за православне и католике, а муслимани се копају у селу код Тубића Махале.

Садашња црква, »Пантелијина црква на Пијеску«, је направљена 1927. На том истом месту била је старинска црква св. Пантелије. Споља, поред села је некада водио старински пут у Столац, који се местимично и сада познаје, а зове се Баничин пут. Причају да је некада на том путу била једна окуч, где је закопан пун казан блага, и на том месту је била ознака да се пази, јер су ту готово све натоварене мазге посртале и преваљивале товар. Прича се да су Турци 14 година после Косовског боја дошли у Попово преко Требиња под заповедништвом Јусуф-паше из Валоне![1]) »Грчких гробница« има код цркве, на Приљепци и под Спиљама.

---

[1]) Матић је после отишао у Славонију.

М. С. Ф.

[1]) О томе постоји и народна песма:

Вила виче с Васиљевца горе,
Она зове Предојевић кнеза:
»Ој јуначе Предојевић кнеже,
Бјежи, кнеже, жалосна ти мајка!
Ето Турак уз Попово равно!«
Одговара Предојевић кнеже:
»Не бојим се никога до Бога,
Док је мени Чаваш и Орашје,
И Дврснице, те деснице руке,

Иселили су се из села Диздарићи и Букве, а изумрли су Крилићи, Салкићи и Фочићи. Био је у селу и Гаштан. Кад се он једном вратио с војске, кажу му остали »Турци« у селу да му је жена имала односе са православним Михајлом Ћозуланом, који је био врло богат: имао је 70 рала земље. Кад је Гаштан налетео на њ да га посече, Михајло потегне косу и пресече њега а затим побегне у Столац и »потурчи се«. Говоре да су муслимани Бањићи у Стоцу од тог Михајла. Прича се да је у селу живео и неки Тома, врло богат: уз његову кућу се прислањало по 12 остана, тј. његову земљу је орало 12 јармова волова. Најпосле је морао да прода цело своје имање за 12 аспри (ситан турски новац) и да се отсели у Банат. У Љубињу имају православни Кулаши, досељени из Орашја.[2])

Православни. Ћ о з у л а н и (7 к., Јовањдан) се сматрају старинцима. — О б о р и н е (6 к., Јовањдан) су старином Ковачи с Лопоча. Има их и у Д. Поплату.[3]) 1718 помиње се Петар Оборина, без ознаке места. — Т у б и ћ и (6 к., Јовањдан): непознато порекло. — М а н д и ћ и (1 к., Јовањдан) су пореклом из Гацка. Даљим пореклом су од рода Малешевића у Билећким Рудинама.[4]) 1718 помиње се као млетачки »аранбаша« Бошко Мандић, без ознаке места. — К у л а ш и (3 к., Јовањдан): неиспитано.

Оборине су од раније славили Јовањдан, а остали су славили Усековање. Како су се једном, славећи, били занели па им потонули усеви, због тога промене славу и узму сви Јовањдан.

Католици. Д о л и н е (2 к., раније Мратиндан а сада Никољдан) су се доселили са Голубинца пре 150 година. — Р а и ч и (2 к., Никољдан) су старином са Стрмице (Цицрина), одакле су дошли пре 120 година. — Г о л и ћ и (2 к., Никољдан) су старином Лонци из Трнчине.[5])

Муслимани. В у к (1 к.) се сматра старинцем. Има их и у Ходову (Столачки срез), а било их и у Убоском. Ти с Убоског отишли су у Борач.[6])

Заветни дан за поље је Пантелијевдан.

И у њојзи Милетине куле
И на кули Милете војводе
И док ми је табор на Рјешуши.«
Њему вила опет проговара:
»Побратиме, Предојевић кнеже!
Бјежи, кнеже, жалосна ти мајка!
Изгорје ти Чаваш и Орашје,
Поробљена у Дврсници кула,
Поробљена, огњем попаљена,
И погино Милета војвода...«

[2]) Ј. Д е д и ј е р: Нав. дело 308.
[3]) Нав. дело 341.
[4]) Нав. дело 117, 124.
[5]) У току последњег рата иселили у Слано.

М. С. Ф.

[6]) Ј. Д е д и ј е р: Нав. дело 293.

31. Чаваш

Село лежи на североисточној страни поља, на старој плавини. Жива вода Губеровина не може да подмири све потребе становништва и сељани се обично служе кишницом из чатрња. Старе чатрње су: Сефуша и Гмиздуша, а нових има 26. Земље у пољу су: Подувац, Ливојке, Ораси, Мрдићи, Црнаве и Коњско. У брду и око кућа су: Долови, Долине, Поушљевине, Вишњевје, Мацаруша и Селимовина. Брдо је потпуно голо. Стоку напасају по пољу после жетве и по странама изнад и око села: Савица, Бијеле Влаке, Пуховац, Бетин До и Градина.

Село се дели на махале по родовима, а куће у њима су на окупу. Свега су у селу 34 куће. Црква је заједничка за Чаваш, Дврсницу и Орашје и у близини Орашја. Испод села је православно гробље за православне и католике; само православни Милошевићи имају своје засебно гробље.

Прича се да је на Градини био неки стари град. Познају се неке омеђине.

Од ранијих становника ових села Буквићи су отишли на Побрђе. Прича се да их је било пет брата. Један отишао у кириџилук. Како код куће није било ни једног мушкарца него само стара мајка, дође један харачлија и поче да плени и одабира боље бравче. Прво је прихватио за овна звонара, а мајка не да. Он потегне за овна, а она за звоно и тако неколико пута док не дође један син. Чим је он то видео, насрне на харачлију и закоље га. Као крвнину они плате 90 рала земље. И сада се зна за гроб тога харачлије, који се зове Мустафин гроб. Муслимани Сефе су имали своје млине на Лишци: и сада се познају рушевине старих млина.

Православни. Милошевићи (10 к., раније Петковица, сада Јованђан) су старином Никчевићи из Рићана. Има их исељених и у Дабарском Пољу.[1]) — Милетићи (4 к., Арханђеловдан) су пореклом из Дврснице, од војводе Милете, чија кула тамо још стоји. — Михићи (2 к., Јованђан) су старином Томићи из Храсна. — Мијавићи (1 к., Никољдан) су дошли из Грмљана. Од Мијатовића су Банђури. — Мичете (2 к., Никољдан) су пореклом из Храсна. Верује се да су Мичете, Буквићи, Мадони, Ђоге, Марковићи и Комади по Г. Храсну сви један род и пореклом од Денда из Храсна.[2])

Католици. Боре (9 к., Митровдан) су дошли из Мајкова у Далмацији. За њих причају: За време Дубровачке републике, Боре су имали врло лепу девојку. Код њих дошао неки властелин из Дубровника, и кад је угледао ту лепу девојку, хтео је пошто-пото да је имадне у рукама и пошаље по њу гајету (лађу). Боре нису смеле не дати му девојку, коју је требало послати у заковану сандуку, јер

---

[1]) П. Шобајић: Дабарско Поље у Херцеговини. СЕЗб. LXVII (Београд 1954) 35.

[2]) Срби су тешко страдали 1941: једног јутра убијено их је 105, већином жена и деце.

М. С. Ф.

се властелин бојао да је не обљубе морнари. Али како им се тада окотила кења, они наместо девојке закују у сандук пуле. Властелин је уочи доласка гајете приредио велику гозбу и веселье и на гозбу је био позвао све своје пријатеље да виде какву је набавио лепотицу себи за уживање. Кад дође гајета, пренеше и отворише сандук, а из њега зарева пуле. Властелин, посрамљен, пун срџбе, одмах пође пут Мајкова да побије Боре. Међутим, Боре су већ били побегли у Чаваш. — Паламете (3 к., Митровдан) су се доселили пре 120 година из Равног на земљу Сердаревића. — Скарамуце (2 к., Митровдан) су дошле из Равног пре 100 година. — Башадури (1 к., Митровдан) су такође из Равног. Има их и у Мостару.

32. Веља Села и Дољани

Ниже села Чавша, а повише понора Дољашнице, имају старе омеђине. Ту је некада било село Дољани. За то село се прича да су га сењски Ускоци поробили, порушили и попалили. Дољани су према Турковићима, а земљиште им припада Горњем Храсну. То исто се прича и за Веља Села, под Турковићима и у њихову хатару, а у граници Требимље.[1]

33. Хутово

Поједини делови села су ивицом дна широке увале између брда Жабе, Нина и Трештенице. Лети се сељаци служе водом из врела Врутка, које је украј поља, а зими из чатрња, којих има 43. Локве су две: Горња и Доња Локва. Земље у пољу су Карасовице, Бан-Поље, Загрмнице, Језерци, Калабуше, По(т)плочници, Голобријег, Растуше, Рупе, Љубетенице, Камени, Главице и Сметлишта. У брду су: Пријепојнице, Врти, Башче и др. »Горе« има по оградама и по странама Жабе и Нина. Брдо је раздељено још за време турске управе. Стоку напасају по странама изнад села.

Село је разбијеног типа, а дели се на махале: Долови, Зграда, Рашевићи, Пријевор или Доње Село, Мрамор, Навијала и Запоље. У селу је 45 кућа. Око 1925 настала је око железничке станице група дућана и зграда, те се отада тај део назива и Чаршија, иначе је то Запоље. Махалу Долови, најдоњу у селу, засновали су они који су после деоба излазили из »села«. Црква св. Ивана Крститеља је на осами, на средини насеља. Око

[1]) По народном причању, то се десило овако: Радио један човек из Дољана на пољу, а знао је »немушти језик«, којим се животиње споразумевају. Наједном чује он где запева певац у Вељим Селима и дозва другог певца из Дољана: »Ој, ћетане!« — »О-ој!« одазва му се онај из Дољана. — »Ноћас ће изгорјети Веља Села и Дољани.« Чим је то онај човек разабрао, одмах је напустио орање, дошао у село и почео се спремати да бежи. Он је казивао и другима шта ће се догодити, али му нико није веровао. И тако је он сам избегао са својима, а Ускоци су оба села поробили и попалили до темеља.

цркве је заједничко гробље за читаво село, па се ту сахрањују и они који су одатле удаљени по 4—5 км, раније су се сви сахрањивали на Црквинама.[1]) Садашња црква у селу саграђена је 1907.

Повише села, на месту Прешеци је велики и чувени Хаџибегов град. (На том месту било је и римско утврђење, ГЗМ 1890, 165 и 268.) Украј поља, на месту Заблатак, је Хаџибегов јаз. То је била нарочита ограда од камена са вратима на средини, а служила је за хватање поповске рибе гаовице. »Грчких плоча« има на Црквини и др. Прича се да је на Црквини некада била црква. Много је гомила како у горњем делу села тако и испод села. На Градини изнад Превиша је нека гомила и зидови.

Од ранијих становника села Солде су изумрли, а Надаждини су се отселили у Бјелојевиће. За њих се прича да су удавили једно дете у чатрњи и да им је за крвнину отишла сва земља. Гргуровићи су отишли у Сливно код Метковића. Прича се да су они после доласка Турака имали три харача и да су били толико богати и угледни да су ишли босанском везиру у сватове. Али, мало по мало, прилике су се измениле и они су отишли у Сливно, а у селу је од тог рода остао само један старац са женом. Он беше за нешто позајмио 500 гроша од Малога бега, деде Хаџибегова, те му бег кидисао за паре. А како није имао да врати, једном ће му Раич: »Дај ми Велику Њиву, ево ти 500 гроша, па се одужи бегу!« — »Не дам, не«, одговори Гргуревић, »зло сам био с њом, а без ње би било још горе!« До неколико иза тога, бег му притисне земљу, а старац пређе у Сливно.

Данас у селу живе само католици. Сем Вукорјепа, који славе Никољдан, сви остали у селу славе Лучиндан. — Раичи (7 к.) се сматрају староседеоцима, они су најстарије »племе« у селу. Има их и другде по Херцеговини, али им је матица у Хутову.[2]) — Мустапићи (14 к.) су се доселили с Ошанића повише Стоца. Раније су се звали Ђурђевићи. За њих се прича: када је Турчин до 104 године после Косовског боја заузео Херцеговину, онда је побегао с Ошанића, а за избеглицама је ишао турски »хелчија« и устављао народ да не бежи, него нека остане и ради и нека даје Богу божије а цару царево, па им они ништа неће. »Хелчија« сустигне Мустапића на Хутову и гу га заустави. — Коњеводи (10 к.) су старином из Црне Горе. Стоку су изгонили преко лета на планину Јахорину. Једном њихова девојка Вида прала хаљине на језеру, на Јахорини, а некакав »балија« налети пут ње да јој нанесе срамоту, а она га дочека и убије пратљачом посред чела. Њезини, чим су то чули, покупе своје па побегну одатле и настане се у Хутову, где су убрзо подгојили доста стоке и стекли свега. Имали су лепог јахаћег коња (»јахалицу«), па је једноме било жао да га јаше, те га је више водио за собом, те му говорили: »Ха, ето онога што коња вода!« Тако су га прозвали Коњевод. Неки од Коњевода се отселио у Бурмазе, и тамо су их сада 4 куће, а један пре 100 година отишао у Столац. Они у Вурмазе су

[1]) Ново гробље је основано због свађе Раича и Бошковића. Први је на њему сахрањен један Раич пре 1875, а последњи на Црквинама Перо Бошковић, коме је споменик подигнут 1912.

[2]) Ј. Дедијер: нав. дело 261, 274, 276 и др.

отишли после куге.[3]) — Вукорјепи (5 к.) су се доселили из Постољана у Невесињу. Пре су се звали Савићи и били су православни.[4]) — Матићи (3 к.) су прешли из Дубравице, а иначе су

[3]) Нав. дело 302.

[4]) За њих се прича: Човек је био зенђил (богат), лепо живео и оженио три сина. Једне вечери дојаха на коњу лепо обучен трговац и замоли да га приме на конак. Они га свесрдно приме, прихвате коња, сниме с њега »хелбе« (бисаге) и намире га. Кад погледају, виде да су у бисагама паре. Пошто су поседели и разговарали, у неко доба ноћи наместе му да спава, и он легне. Чим је трговац заспао, они оду своме староме и кажу: »Дај да ми њега закољемо, па ћемо ми лепо живети и бити богати!« — »Не, јадни били! Како ћете узети његову крв на своју душу?!« дочека стари. А они хоће, па хоће. Кад је стари видео да их не може никако одвратити од тога, нареди им да му ухвате крв. Они собом понесу лонац, закољу странца и крв му ухвате и донесу у лонцу староме. Стари затвори лонац и тури га у кутару уврх огњишта. После годину дана стоји крв у лонцу како је и била. Тако и после друге године. Кад треће године погледа, а крв узаврела, готово да се прелије преко лонца. Чим стари то угледа, завика: »Нема нам више овђе стања, вего купите све да бјежимо!« И, они побегну. Кад би где преноћили, сутрадан би стари упитао: »Шта раде дјеца?« — »Све јашу дрвеће као коње и товаре их«, одговорили би му. А он ће онда: »Нема нам ни ту мјеста. Морамо ићи одатле. Пртимо!« И они би опет кренули даље. Дуго су тако ишли и премештали се с места на место, док једном на уобичајено старчево питање не дадоше одговор: »Ено копају и све граде неке кућарице.« — »Е, ту ћемо остати.« Подаље одатле био је један чардак и у њему ага. Старац оде аги и замоли га да га укмети. Ага му даде земљу и кућу, те се ту населише. У аге је био синчић, који је увек ишао њиховој деци, и играли се. Кад му се навршило 15 година, синови Савића кидисали да му поклоне сабљу оног трговца што су га убили, а стари није давао. Али, они навалили да дају, и најзад стари попусти, те је поклоне. Кад је син донио сабљу оцу, похвали му се, а отац је прегледа са сваке стране, а кад угледа тарих (натпис) свог сина, одмах посла по старога кмета да дође. »Е, драги кмете«, речи ће му ага, »што те упитам, право да ми кажеш! Задајем ти божју вјеру тврду да ти ништа нећу учинити. Право ми кажи: одакле ти она сабља? Или си је купио или укро.« Стари кмет му све исприча. Ага узе сабљу и сву му чељад посече, а остави само њега. Тада ага нареди слугама те убију коња и одеру му кожу и од ње начине староме кабаницу, онда је накатране и облепе по њој свега и свачега, па и рожина. Онда га ага пригрне и рече му: »Хајде, ђе год дођеш, можеш ноћити, али не смеш преданити, докле год има турске земље«. И тако стари Савић пође од конака до конака док дође где Турци не живе. Куд год је ишао, деца су за њим викала: »А види оног кожара!« Причају да је некада било село негде иза данашњих Беленића и да се оно по њему било прозвало Кожари. Одатле се Савић-Кожар отселио у Горње Мајкове у Далмацију и удао за једну довицу, с којом је имао сина Илију. Потомство се прозвало Илићи, а село Рожетићи, по старчевој кабаници, на којој је било прилепљено и рогова. И данас неки Горње Мајкове зову Рожетићима. Кад је ударила куга, Илићи побегну и населе се на Требимњу. Ту се најми у неког Стојана, те како није имао мушке деце, ожени се његовом ћери, а после Стојанове смрти прозову их Стојановићи. Од тих Стојановића су Ковачи на Бријегу. Једном заклали крмачу за Божић, па од велике неке силе речи ће један: »Је ли готово по Селима?« То је слушала једна Циганка, па одатле право на »уђумат« у Столац и каже све, а каваз одмах по њ. На уђумату их осуде: или да сва три брата изгубе главе или земљу, те тако им Турци притисну земљу. Један од њих се онда насели на Хутову и придвори за момка у Гргуровића. Како Гргуревић није имао сина, даде му своју ћер за жену. Кад је једном била хајка на вукове, Стојановић је био на заседи и ухвати вука за реп. Како се вук отимао, Стојановић му откине реп, који је чврсто држао, те с њим Хаџибегу. Хаџибег га похвали и нареди му да сутрадан метне реп за капу и да иде на »панађур« (к миси). Кад га је угледао народ пред црквом закићена вучијим репом, почну га звати Вукорјеп, и тако то остаде.

једно »племе« са Матићима у Броћанцу. Даљим су пореклом из поповског села Дубљана, где их још има. — Маслаћ (1 к.) се је доселио из Храсна. Иначе су Маслаћи врло стари досељеници из Рибана.[5]) — Бошковићи (1 к.) су дошли из Дубрава. — Привишић (1 к.) се доселио из Превиши а старином је из Рибана. — Радић (1 к.) се доселио из Веље Међе. — Цоно (1 к.) се је доселио из Попратнице, пре 10 година, за трговином. — Бутиган (1 к.) се доселио из Градца за трговином. Сви су Бутигани, где год их има, расељени из Папратнице.

Немају завета, али сваке године држе мису на Врутку.

ЧАРИЋИ. Мали предео између Хутова, Требимње и Далмације зове се Чарићи. По том пределу има много мањих села и заселака. Сва та села и засеоци су заклоњени у увалама, међу брдима, те изгледају као какви хајдучки збегови. Та села уопште нису на отвореним местима као остала поповска села, па да би могла да се виде издалека. Удаљени су једно од другог по 1/4 до 1/2 сата хода. У Чарићe спадају ова села и засеоци: Прапратница, Хотањ, Жуковице, Броћанац, Подгојница, Дубравица, Радетићи, Горњи и Доњи Зелениковац, Горњи и Доњи Дријен.

34. Прапратница

Прапратница је међу брдима Жабом и Илијом, југозападно од Хутова. Живе воде нема. Старе чатрње су: Локва, Продо и Под Жабом. Нових чатрња има 6. Главне су им земље у пољу, а зову се: Подкрајнице, Трешња, Бара, Ловруша, Понор, Ластве, Вртине, Мокри До, Тењине, Бендерова Долина, Диљка, Узглавак, Бријег, Мартуше, За Локвом, Виноградине, Поуз и Старац. У брду су: Врањи Долови. Кремен До, Доњи До, Равни До, Ралице и Купиновац. Нешто мало »горе« има у Плањаку и Зечијим Влакама. Иначе су брда гола. Брдо је све издељено још за турске управе. Стоку напасају на местима: Жаба и Ромин Греб.

Куће су на окупу и има их 24. У селу је капелица св. Миховила. Гробље је на месту Под Каменим Вртлом. »Грчких плоча« има на Лишћу.

Зна се само да су раније боравили у селу Јањићи-Лазаревићи и да су се одатле преселили у Хотањ.

Данас у селу живе сами католици. Сви славе св. Миховила на 29 септембра. Путице (8 к.) су се давно доселиле однекуд из Црне Горе. Има их и у Стоцу. Православни Путице у Ораху (Шума) су пореклом из Гацка[1]. — Цоне (5 к.) су давно дошли из Рибана. — Обади (5 к.) су се такође давно доселили из Рибана. Раније су се звали Милошевићи, па Бронзићи. Обадима прозвани по претку који је добио тај надимак: одредили га једном на сеоском збору да гони Турцима коње, а он се заобадао као обад. — Бутигани (4 к.) су старином однекуд из Црне Горе. Бутиганима су прозвани, јер увек

[5]) Ј. Дедијер: нав. дело 297.

[1]) О. Ђурић—Козић: нав. дело 1197.

неко од њих држи бутигу (дућан). Има их исељених у Стоцу, Мостару и Градцу. — Нонковић (1 к.) је дошао из Хутова, пре 60 година. Матић и Нонковић су раније славили св. Луку, а данас и они славе св. Миховила. — Матић (1 к) се десило пре 4 године из Хутова.

35. Хотањ

Хотањ је међу брдом Градином и Обориштем. Живе воде нема. Старе чатрње су: Сарајуша и За Селом. Нових чатрња има 12. Земље у пољу су: Побрђи, Шенокоси, Баре, Нугленице, Нугли, Беговци, Подгребнице. У брду су: Јаришта, Забрежнице, Милобраћа Њиве, Равни Подови, Виноградине, Врти, Подворнице, Локве, Кућишта, До и Залокавје. Брда су већином гола. Брдо је све издељено још за време турске управе. Стоку напасају по странама око села.

Куће — свега 13 — су на окупу. Раније су имали стаје у Жуковици, а данас су тамо неки из Хотња који су се населили, и то је сада засебан заселак. У селу су три гробља: 1) Тројићи, 2) Лазаревићи и Рагужи и 3) Павловићи, Катићи и Перићи. Као објашњење томе наводе да је један Јањић заклао једно женско дете Катића.

Данас у селу живе само католици. Сви славе Никољдан. Павловићи (2 к.) су најстарији род у селу, један од најстаријих родова у Чарићима. Старином су из Црне Горе (из Бјелопавлића). Дошли су наводно пре 300 година и то због тескобе, пошто су се намножили, а пре тога су овамо долазили са стоком као на »траварско мјесто«. Пре су се звали Прчки, јер је неки предак био срдит као прчица на дубу. Има их и другде по Херцеговини.[1] — Катићи (4к.): Однекле дошла жена Ката са мушким и женским дететом. Неки Лазаревић-Јањић закоље то женско дете, а мушко се после по мајци Кати прозове Катићем Има их насељених у Аладинићима и у Мошевићима.[2]) — Тројићи (3 к.), раније Зеленпуховићи. Прича се: имао Павловић момка (слугу) а Лазаревић »момкуљу« (слушкињу), па се њих двоје загледали и она родила мушко дете, које су после прозвали Брајиловић, а доцније Тројић. — Лазаревићи (2 к.) су одавна ту. Презиме Јањић је старије и били су га добили по некој Јањи, а Лазаревићима су прозвани по неком Лазару, који је био врло чувен. — Перић (1 к.) је дошао из Дубраве за зета у Катића, пре 50 година. — Рагуж (1 к.) се доселио из Крушева код Стоца, пре 50 година.

36. Жуковице

Ту су раније биле стаје Павловића из Хотња. Павловићи (13 к., Никољдан) су прешли из Хотња на стаје и стално се настанили.

37. Броћанац

Броћанац је под брдом Жабом. Живе воде нема. Готово свака кућа има чатрњу. Земље у пољу су: Грудине, Карамановац, Пјешчине, Вучинци, Ограде, Калац, Циганске Долине и др. У брду су:

[1]) Ј. Дедијер: нав. дело 269, 296.
[2]) Нав. дело 263, 269.

Долине, Торине, Дубраве, Мечина, До, Пасина и Равни. Брда су гола. Брдо је издељено за време турске управе. Стоку напасају по пашњацима: Страња Главица, Ћуковаче, Дебела Греда, Гола Главица, Капавица, Циганске Стаје и Црквине.

Село се дели на махале Правице и Брођанац. Куће у тим махалама — свега их 15 — су на окупу. У селу је само дечје гробље, а одрасли (изнад 7 година) се сахрањују код цркве у Градцу.

»Грчких плоча« има у њиви За Црквином. Прича се да је некада на Црквини била црква.

У селу су некада боравили Шимраци, па су изумрли: било је остало само још једно мушко дете које су заклали Сењани. Новковићи-Новаковићи су се иселили у Приморје.

Данас у селу живе само католици. Матићи (12 к., Шћепањдан). Опширније у опису Хутова. Одавде су селили у Свитаву (Д. Храсно).[1]) — Јогунице (2 к., Никољдан) су дошли из Дубравица на траварско место. — Катић (1 к., Никољдан) је дошао из Хотња, 1901.

38. Подгојница

То су биле некада стаје Павловића из Жуковице, па су се неки од њих ту стално населили. Сада ту има 5 к. Павловића (Никољдан).

39. Дубравица

Живе воде нема. Готово свака кућа има чатрњу. Земље у пољу су: Рајичевине, Орашнице, Подкрајнице, Градинце, Пјешчанице. Баре и Густиновци. У брду су: Пољане, Врти, Зелена Трава и Локва. Го су мање вртаче и долови. »Горе« има нешто у оградама. Врло је издељено још за турске управе. Стоку напасају на пашњацима: Кичин, Црни Врх, Стрмена Дубрава и Пробјеник.

Куће — свега 12 — су на окупу. Гробље им је код села. У селу су неколике »грчке плоче«.

Данас у селу живе само католици. Сви славе св. Миховила (29 септембра). Бјелопере (6 к.), звани и Костадиновићи, су одавна у месту. — Перићи (3 к.) су се давно доселили из Дубрава. — Топаловићи (3 к.) су се доселили из Дријена. Старије презиме им је Крмек.

40. Радетићи

Радетићи су између Племенитог Брда и Сиљевца. Живе воде немају. Чатрња има 6. Немају земље у пољу него само у брду: Вртијељка, Трдовица, Виноградине, Плужине, Црљенице и Врти.

Куће — свега их 5 — су на окупу. Гробље им је крај кућа.

Помињу се Новаковићи, који су некада били у селу. Данас у селу живе само католици Даничићи (5 к., сви Свети 1/XI), који су се давно доселили из Сења.

---

[1]) Нав. дело 296.

41. Доњи Зелениковац

Доњи Зелениковац је међу брдима Руштицом, Метуљом и Кљенаком. Живе воде нема. Свака кућа има чатрњу. Главне земље су им у пољу: Црепало, Разбојна, Смрдљике, Голобријег, Драчевац, Смичалина, Лопате, Пријепојница, Пољана, Ћурана, Оток, Граница, Пузуше, Царина, Лука, Бобиње, Орах, Границе, Коњско, Грабеж, Марићуша, Кнежић, Товарница, Бријег и Чербек. У брду су Подворнице и Врти. По странама изнад кућа има понешто дрвећа. Стоку напасају по странама и око поља. Брдо је издељено још за време турске управе. Стаје имају у Дреновцима. Гробље је под Градином за све сем за Густине, који се копају засебно у Огради.

Заселак је добио име по томе што је ту било много дрвета зеленике и брштана, којих и данас има. Прича се да је некада на месту Градини био некакав шанац.

Куће — свега 8 — су на окупу.

По предању, ту је некада живео неки муслиманин Маљура и он се отселио на Биволье Брдо. Данас у селу живе сами католици. Густини (5 к., Никољдан) су дошли давно из Веље Међе. Раније су се звали Бендери. Има их исељених у Аладинићима.[1]) — Бендер (1 к.) се доселио из Веље Међе на женинство, пре 45 година. — Мартићи (2 к.) су одавна у селу. Одавде су селили и у Д. Храсно.[2])

42. Горњи Зелениковац

Горњи Зелениковац је међу брдима Јагодником и Кљенком. Нема живе воде. Старе чатрње су Јасеница и Стара Чатрња, а нових чатрња има 7. Има локва Руштица. Земље у пољу немају. Причају да су некада имали доста земље у пољу, пола Заблатка и пола Врутка, али у Горњем Пољу неко убио Калуђера, те га вода донела и избацила украј поља, код јаме Голубинке, те пошто је леш био на њиховом земљишту, морали су да плате крвнину, и тако им је сва земља пропала за крвнину. Сад ту јаму зову и Калуђерова Јама и Голубника. Земље у брду су: Паклуше и Долови. »Горе« има нешто по брдима изнад села. Брдо је издељено још за време турске управе. Стоку напасају на пашњацима који се зову: Јагодник, Кичин, Рушчица, Голо Брдо и Кљењак.

Куће — свега 7 католичких — су на окупу. Гробље им је на месту Влака. Старих омеђина има на месту Подворнице. »Грчких плоча« има на Подини, на Гомили и на Лишћу.

По предању, у селу су живели неки Скоче, који су прешли на ислам па се иселили.

Богдановићи (5 к.) су староседеоци. Још их зову Цакан. — Хајваз (1 к.) је по женској крви од Богдановића. — Калауз (1 к.) је такође по женској крви од Богдановића. — Матић (1 к.) је дошао из Броћанца 1923. — Сви славе Шћепањдан.

[1]) Нав. дело 74.
[2]) Нав. дело 296.

43. Горњи и Доњи Дријен

Доњи Дријен је испод брда Плеће, а Горњи испод Крушеве Главице, на граници Далмације. Живе воде нема, ни у једном ни у другом Дријену. Доњи Дријен има земље и у пољу и у брду, а Горњи има само у Брду. Стоку напасају на местима: Забрђе, Плужине и Плећа.

У оба Дријена су куће — свега 15 католичких — на окупу. Заједничко им је гробље између та два села.

Од ранијих становника села Бошкојило се »потурчио« и отселио у Столац, Жеравица се отселио у Котаре, Миочевић у Замаслине (Далмација). Гробље Миочевића је на граници Далмације. — К р м е к, К р м е ц и (15 к., Трипундан) су се доселили из Храсна. Раније су се звали Маслаћи. Неки казују да су се раније звали и Домогуревићи. За Маслаће у Храсном забележено је да су порéклом из Рићана.[1]

[1]) Нав. дело 297.

Mil. S. Filipović, THE REGION OF POPOVO IN HERCEGOVINA A STUDY IN HUMAN GEOGRAPHY

Summary

The region of **Popovo** or **Popovsko Polje** is situated in Hercegovina, occupying the lowest part of the blind valley of the karst river of Trebišnjica. The region is open only in the direction to the SE, towards the region of Lug, from where Trebišnjica comes. From all other sides Popovo is enclosed by high limestone ranges. The bottom of the field is completely even and covered with a layer of fertile soil, whereas everywhere around there is a genuine karst. The plain is in summer an oasis within the gray and almost nude karst, and ih winter it changes into a great lake whose depth attains 20—40 m. The bottom of the Popovo field proper is about 31 km long, while it breadth varies between 300 and 3500 m. The field has a surface of nearly 50 km², while the whole region has about 322 km².

Except in the direction to the SE, where the region is open, communications from Popovo lead also in other directions using low passes and transversal depressions of its frame. The region of Popovo as an entity has, generally speaking, easy and comfortable connections both with nearer and further regions. The same conditions do not exist within the region, as its individual parts have not so good connections one with another, especially in winter time, when lake prevents circulation between settlements on the opposite sides of the lake.

The name **Popovo** is very old: it has been recorded for the first time in a document written between 1160—1180 in the form **Papava;** this form was used in Latin and Italian documents. The name is probably of the Illyrian origin.

The bottom of the field is at 225—260 m above the sea level and is surrounded by mountain ranges surpassing 900 m in the southwestern and reaching almost 1400 m in the northeastern frame. This frame as well as mountain ranges around Popovo represent a typical karst: there are large limestone surfaces containing small and big depressions and numerous caves — Vjetrenica near the village of Zavala being the greatest and most famous — and containing chasms as well; areas with sharp heads of limestone layers and lapies fields are to be seen everywhere. Only the bottoms of depressions and sinkholes, covered by fertile soil (mainly **terra rossa**), can be used for agricultural production.

There is no normal river or creek in the whole region. The river of Trebišnjica belongs to Popovo only partially, its lower course. In summer this river even does not reach Popovo: there is then only its dry bed to be seen. In the fall, when the rain period begins and the river carries more water than the chasms near Trebinje can swallow, the river continues to flow and then it flows even through Popovo as far as to the chasms at its end. Trebišnjica flows at that period as a river only for several weeks, since even the Popovo chasms are not large to swallow at that time all the water brought by the river as well as the athmospheric water fallen on Popovo itself, so that water accumulates and creates a lake existing usually from November till April or May. In spring Trebišnjica flows again as a river for some time, and then disappears. Its bed is usually dry from June to about 15 October.

The livelihood of the population in Popovo is almost completely dependent on those hydrographic conditions. Irregularities occur rather frequently, and in such a case calamities take place. It happens sometimes that water stays longer than usually and postpones or makes impossible the sowing, or that the lake appears earlier and prevents the ripening and harvesting. Otherwise the bottom of the field represents the biggest continual piece of cultivated land in Hercegovina, being at the same time comparatively fertile without manuring: every year the water brings and lays down particles of finest soil.

Whereas the field abounds with water in winter, there is in summer excessive water scarcity. There are only a few permanent springs, and the population uses both for drinking and other purposes rain water collected in water tanks (**čatrnja**, i. e. cistern).

Popovo is near to the Adriatic Sea, and is lying parallel to it. As there is a rather high mountain range separating Popovo from the sea, the influence of the sea on the climate in the region is diminished, and the valley of Neretva is warmer than Popovo. Snowing in winter is rare in Popovo, but it happens sometimes that temperatures fall in winter so much that even the lake freezes; for that reason several species of Mediterranean fruit can not be raised in Popovo. Annual rate of precipitations are very variable, and they vary also for individual places. In Ravno the average rate (according to observations through seven yars) is 1744.6 mm, and annual rates vary between 961.1 and 2150.1 mm. The maximum of precipitation is usually in November or December, and the minimum usually in July or August. Such a distribution is generally very unfavorable for agriculture.

As already mentioned, the bottom of the field represents a rather large piece of arable land for the karst conditions. There are only insignificant plots unfit for cultivation. The mountain frame of the region is composed of large rocky surfaces without any or only with scarce natural vegetation. This feature is caused not so much by geology and karstic erosion, as it is by man's activity. There were once upon a time in Popovo large forest areas, having left now insignificant remains and more traces in the toponymy. At present considerable surfaces of almost nude limestone are to be seen. Only in cracks between layers, where some **terra rosa** is left, some grass sod or bush has let its roots. Only the

bottoms of the karst depressions and sinkholes, covered with some more tertile soil, are cultivated as well as the **poselja,** spaces below and beneath the settlements where orchards and gardens are situated. The natural vegetation is everywhere the same: xerophylous grasses, evergreen bushes and trees.

The region is inhabited from ancient times. The oldest known inhabitants were the Illyrians, who left many as yet unexplored tumuli and mounds. The region came under Roman rule early: the Romans conquered the area for the first time in 229 B. C. and definitely in 167 B. C. Whereas the other parts of Hercegovina during the Roman rule enjoyed a considerable prosperity, it is likely that the region of Popovo at that time was scarcely inhabited and had no importance: there are in the region very scarce remains left from Roman times, while they are abundant in the surrounding region. It is very likely that in Roman times the station of »Dilunto« on the road Narona—Scodra was within the region of Popovo.

The ethnic and cultural conditions change completely in the Dark Ages. The ancient population has been substituted by the Serbs. From the time that the history of Popovo can be followed, the region was first a part of the province of Zahumlje, ruled from the end of the 12th century by the dinasty of Nemanjići. In the second half of the 14th century Popovo became a part of the Bosnian state, and in 1465 it was occupied by the Turks, who retained it until the Austro-Hungarian occupation in 1878 notwithstanding some short interruption. Popovo was a county (**župa**) during the Middle Ages. The names of several ruling or famous feudal families from those times are known. These families as well as the whole region were in close relationship with the city of Dubrovnik (Ragusa). The inhabitants of Popovo in the Middle Ages were Serbs; there is no evidence that nomadic Romance Vlahs, living scattered in Serbian provinces, lived in Popovo at that time. There are a plenty of remains from the Middle Ages in Popovo. Mention should be made of numerous cemeteries with peculiar monolithic gravestones.

The arrival of the Turks to Hercegovina did not cause either great or sudden changes: all feudal aristocracy did not even emigrate. During the Turkish rule in Hercegovina there was a constant but gradual emigration from Popovo. There was also an immigration, mainly from mountain regions in Eastern Hercegovina and Montenegro. However in the course of time considerable changes occurred: even in Popovo there appeared Muslims and new social relations came into being. Turkish spahis appeared in the region too, but there existed further free Christian farmers possesing their own farm-land. In the 17th and 18th centuries the region suffered by the incursions of the socalled **senjski uskoci** (i. e. Christian emigrees from Turkey to the town of Senj and organized by the Austrians as a kind of militia) and brigands from the Venetian territory. The denominational partition of the population into Catholics and Orthodox, which appeared very probably already in the Middle Ages, gained more significance during the Turkish rule, and these two groups developed politically rather divergently. The war 1683—1699 between Turkey

on the one side and Austria and her allies on the other side had its repercussions even in Popovo. The region was under Venetian occupation 1695—1701. The Venetians came again to govern Popovo in 1716—1718. The fall of the Republic of Dubrovnik (Ragusa) in 1808 and the decline of the trade of Dubrovnik had detrimental effect even on the region of Popovo, since the population of Popovo was deprived of considerable profits they had in participating in that trade.

In the second half of the 19th century the population of Popovo participated in the struggle for national freedom and independence from Turkey.

During the Austro-Hungarian occupation (1878—1918) there were no ethnic changes. The building of a modern highway accross Popovo, and especially the construction of the railway line (1898—1901), had a favorable effect on the living conditions, and the number of free farmers increased. However the differences between the Catholics and the Orthodox (or Croats and Serbs) became still greater in the period of the prewar Yugoslavia (1918—1941) with tragic effects in the course of World War II (1941—1945).

According to the last census (1953) the region had only 8061 residents. The density was also very low: about 28.1 per 1 km^2. In respect of the language the population is homogeneous: all population speaks, without any exception, one and the same language, called Serbian or Croatian. There are also no distinct physical traits. The folk costume is almost the same in the whole region. But the population is divided in two groups by the denomination and national feeling: one group are Orthodox and Serbs and the other one are Catholics and Croats. There is also an insignificant group belonging to the Muslim religion. In 1938 there were 3 Gypsy and 1 Slovenian family; in 1953 they were not more in the region.

A detailed investigation of the origins of the population has been carried out. It was thus established that there were in Popovo a considerable number of autochtonous clans, i. e. of clans residing there already from the Middle Ages. However the majority of existing clans is composed of clans originated from other regions and provinces, mainly from Montenegro and other parts of Hercegovina. A considerable number of clans — both among the Serbs and Croats — derive their origin from the tribe of Riđani, which existed in the neighborhood of the town of Nikšić and disappeared in the 18th century. Among the Croats there are several clans, whose ancestors came from Dalmatia, Slavonia and Croatia.

The emigration, lasting already for centuries, is a particular feature in the region. In older times (in the Middle Ages) the emigration was directed towards Dubrovnik and the Adriatic coastland, and migratory movements in that direction were renewed in last decades. The emigration from Popovo was directed in more recent times and in much greater strength to N and NE, into Bosnia, Serbia and provinces on the other side of the Danube and Sava. By the end of the 19th century many people from Popovo emigrated to the Americas for economic reasons.

All settlements in the region of Popovo are of one kind, which are in fact villages. The majority of those villages are around the field bottom, above the line representing the highest lake level in winter. That line is at the same time geologic and morphologic borderline as well as line dividing different agricultural zones. The second group are the vilages in the depressions inclined towards the Popovo field and having similar topographic situation as the villages of the first group. The third group comprises villages situated higher up in the mountains using small depressions, sinkholes and small even spots as places for building houses. Some villages of the last group were formerly summer dairy farms, eventually transformed into constant settlements. All vilages in Popovo are situated on slopes. Houses are always built on higher positions; below them there are surfaces covered with small stones and soil particles, and such surfaces, although minute, are used for raising crop, vegetable, fruit trees and tobacco.

Some of villages in Popovo are clustered, as e. g. the village of Ravno, at present the main settlement ih the region. Almost all villages consist of several more or less distant groups of houses, **mahallas.** The mahallas, as well as the clustered villages, are completely irregular groups of houses on various levels and spots, surrounded by other buildigens and small gardens. Where the houses are grouped and densely clustered, the villages are very similar to the Mediterranean ones. The modern traffic (highway, railway) has insofar influenced the settlement pattern that in some villages groups of houses appeared along the higway or next to the railway station.

Beside the permanent settlements, there are in Popovo two kinds of temporary or seasonal ones. The first kind are summer dairy farms in the mountains above the villages, and the second ones are the so-called **salaši** or **paljari** (ital. **pagliare),** which appeared about 1890: the peasants from highly situated villages erect on the frame of the field small buildings used for storing agricultural implements and for dwelling in the sowing and harvesting seasons. These buildings serve at the same time as granaries.

Houses and other buildings in Popovo are built of stone. In former times all were built without mortar. In recent time houses are built regularly with mortar. Tiles are used usually for roofing. It is a Popovo peculiarity that many households possess two, even three houses serving for various purposes. Primarily the rural house in Popovo was small and had only one department, often partitioned into two sections by a wickerwork or a board. Old houses had two doors on opposite sides. At present each household possesses either one house with two or more sections or two houses close one to another having one common wall. One section (or one house) is used as a kitchen; it has a hearth (an open fireplace), on both sides of which there are plateforms of stone which used formerly to serve as beds. The second section or the second house is used as a sleeping room and larder. Many houses even if not all of them have also a cellar. There are also houses having a small room on the second floor **(čardak).** In former times čardaks were to be found

only among Muslim landlords. There are many and various digressions and adaptations in details: partition of individual sections, various additions, etc. Other buildings (granaries, stables, etc.) are built of stone, usually without mortar, roofed with tiles or stone plates, rarely thached.

Only spring crops are raised in the alluvial plain; winter crops can not be sown. There are vary few meadows. Which kind of crop will be sown depends on the recession of the lake water. If the lake recedes early, even spring wheat, tobacco and — in most recent years — cotton can be sown. If water remains till June or July, maize, millet and sorghum can be sown in the upper part of the field, while only millet can be sown in the lower part. The fields in the plain are tilled only with a light wooden plough drawn by oxen. Such fields exist still in Valla between the village of Zavala and the town of Slano on the Adriatic coast and in some other greater depressions in the mountain frame. Since there is genuine soil only in the plain and since this land yields crops without manuring, the peasants from highly situated villages and from neighboring regions are eager to possess some spot of land in that plain, and many fields in the plain belong to such outsiders. But as each year does not bring the expected yields in the plain, the peasants from the villages around the plain strive to get a possession of land also on the surrounding mountains.

Excepted the small village of Drapići, situated on an altitude more than 1000 m, all other permanent vallages do not excede 600 m above the sea level. The zone between the plain bottom and that line of 600 m is characterized by existence of small depressions and sinkholes as well as by spots with crushed stone or somewhat retained soil. Such spots are used for sowing winter crops, vegetables, tobacco, and for planting fruit and vineyards. There are also meadows. The gardens are on terraced spots, and this kind of agriculture characterizes the mountain slopes. The land in the mountain is tilled usually with the hoe and it has to be manured. Otherwise mountain slopes are mainly under thorny bushes (macchia) and scarce xerophylous grasses; some woods are to be seen only exceptionally. Above 600 m there is almost only limestone surface wtih scarce wood. Fertile soil is to be found only in sinkholes.

Whereas the fields have not to be built and they are utilized as found in the nature in the plain, it is quite common that on the framing slopes small spots of land are built in two ways: by terracing and by bringing earth collected from holes and crevices in rocks. It is likely that slash-and-brand agriculture existed on the whole frame of the plain. This method of procuring land existed in more recent years only in the lower part of the region.

The economic activity of the population is characterized by two essential traits: for the reason of very limited sources of livelihood it is very diversified and very minute. Since no branch of the economic activity yields sufficient means for subsistence, every household is engaged in several activities. However many households can not make

both ends meet, as they do not get all necessary victuals from all those activities. Therefore many people look for work outside of their own village or region.

Crop raising is to be mentioned on the first place. When the weather conditions are favorable, individual households can get even some crop surplus. Only few households are not forced to buy food during bad years. Considerable quantities of food are always exported from Popovo in following ways: outsider-proprietors of lands in Popovo take their harvest to their villages; the residents of Popovo give large quantitites to their friends from neighboring regions in return for their help with human and animal labor when plowing, etc. Therefore wheat and corn must be imported even in fruitful years. Mention should also be made that the yields in Popovo are generally low; in good years 1 ha yields 9 q iheat, 11 q rye or barley, 12 q of mixed rye and barley. The average rural property amounts to 4.72 ha, and only 0.25 ha of arable land on an average for one agricultural resident. Such conditions represent a great obstacle for the development of the agriculture.

Hay is also produced, but in small quantities, as well as various kinds of vegetable. It is a peculiarity that onion seed is produced in the region. This crop is regularly exported. Tobacco is raised as cash crop, and cotton also since 1947. Sorghum is raised mainly for domestic purposes, formerly hemp and flax too. Many kinds of fruit are raised, but great orchards do not exist. According to the number of trees and their significance figs occupy the first place. Viticulture is quite insignificant.

Animal husbandry is general. One household has in average 2.57 cattle, 14.7 sheep, 0.4 swine and 4.4 poultry. Cattle and sheep are of small stature. Oxen and horses are used as draft animals, horses also as pack animals. A lot of stock is sold and exported; the money is then used for paying taxes, for bying food and other commodities. Cattle is primarily sold. Several kinds of transhumance are practiced. Many households move their cattle and sheep in spring and in fall onto the mountain above the village. Until the World War II it was customary to send sheep into high mountains in the Upper Hercegovina, This form of transhumance is to be restored. In winter horses and cattle are sent te the neighboring coastland and islands for grazing. Peasants from the coastland bring their sheep in fall for grazing in Popovo. On the basis of such mutual economic relations a particular form of friendship has been developed: two households — one from Popovo and the other from coastland — have kept friendship ties for decades, even for centuries. These ties consist of sending mutually stock for grazing, in helping one another in agricultural work, in exchanging their products, etc.

The conditions for bee-keeping are very favorable, but these conditions are not exploited, and the bee-keeping is still rather primitive.

The collecting of medical herbs, mainly of the Salvia officinalis, has economic significance. In the winter season waterfowl shooting and snaring is practised, since wild ducks contribute to the diet. Other

game does not have such singnificance. Winter fishing was of great importance until the Word War II. In the course of the war the home silk production has been destroyed, so that new nets for fishing can not be made, and the fishing is at present quite insignificant.

There are in Popovo many craftsmen processing stone: they are at the same time masons and stone-hewers. They go as craftsmen not only to the places and regions in the vicinity (Dubrovnik, Trebinje, Mostar and other places in Hercegovina) but also to Montenegro, Bosnia and elsewhere. Many go and work as common workmen outside of Popovo, even outside of the country. Many of those who went to the Americas remained there: in Los Angeles there are several famous contractors originated from Popovo. At present many stay at their homes and work as railway and post employees, higway guards and the like in that region, and many work in factories in Dubrovnik, Nikšić and Trebinje. Beside that, it is not only grown-up males but also boys and girls going to the neighboring Dalmatia for various seasonal work such as shepherds, olive harvesters, etc.

Popovo is a rather great region, but there is no market town: the Popovo residents visit markets in neighboring towns and cities. The main stock market is in the town of Slano (in Dalmatia) on 2 August. The trade performed out of the market is of greater importance. The residents of Popovo sell the stock mutually to one another and to the people of Dalmatia directly, at home, without going to the market. A considerable amount of commodities takes place in the way of simple barter: the inhabitants of Popovo give in that way to their neighbors in Dalmatia cheese, wool, poultry and the like, and receive in return olive oil, soap,oranges, etc. Grocery goods, textiles and hard-ware are bought in cooperative stores in larger villages, which substituted privately owned stores. The cooperatives buy off medical herbs, onion seeds and other surpluses for exporting.

The local traffic connecting Popovo and neighboring regions is very active, but the transient traffic is more important for the whole region: from times immemorial a road from the Adriatic Sea to the interior of the Balkans has lead through Popovo. Since 1901 there is also a railway. The peasants of Popovo shared the benefits of that traffic as pack animal drivers and transport tenants in former times, as they do at present as railway employees. The modern travel facilities resulted in increased migrations of the Popovo people. Those migrations became also more variated taking new directions even to remote countries.

The study is followed by a short description of all villages in Popovo (according to the state in 1938), made by the late Ljubo Mićević. The present author used the data from this description too.

РЕГИСТАР

(Скраћенице: б. = бивши; з. = земљиште, потес; л. = локва; мах. = махала; њ. = њива; р. = род; с. = село, ч. = чатрња)

Авдине Међе, з. у Дврсници 164.
авлија, ограђени простор у ком су куће и зграде 107.
Автови До, з. у Корлатима 173.
аге 60, 82, 85.
аграрна реформа 68, 82.
Adzizio, станица на путу у римско доба 40.
Ајаз, санџакбег херцеговачки 58.
акар, кућа са двориштем, зградама и вртовима 107.
аксиц, в. сиђ.
Акшами, огранак Чихорића, р. у Чваљини 73, 156.
Аладинићи, с. у Херцеговини 191, 193.
Али-паша Ризванбеговић, в. Ризванбеговић.
Алина Чатрња, ч. у Додановићима 183.
Амановића Крушке, з. у Крушевици 178.
Амановићи, р. у Величанима 178.
Америка 68, 85, 132, 133, 135, 163.
»Американци«, повратници печалбари 68.
Андрија, кнез, син кнеза Мирослава 41.
Андријашевић фра Доминик, бискуп 61—63, 67, 159.
Андријашевићи, Андријаши, р. у Равном 159; — р. у Трнчини 63, 159, 167.
Андрићи, р. у Голубинцу 147. 148: — р. у Завали 152.
Анђелић, р. у Дубљанима, 64, 175.
Анђушићи, р. у Драчеву 173.
Антонинов итинерариј 40.
»арарџије«, мутавџије 124.
Арбанија 37, 60.
Аргентина 85, 133.
Ардијеји, илирско племе 37, 38.
Арнићевице, њ. у Туљима 169.
Арханђеловдан, слава 156, 166, 171—174, 178, 179, 182, 183, 186.
Аустрија, 60, 63—66, 68, 148.
Аустроугарска 66, 148.
Аутаријати, илирско племе 37.
Ахмед-паша Херцеговић, син Херцега Стјепана 56.

Бабићи, р. у Требимњи 164.
Бадњи, њ. у Чваљини 154.
Базвина, ч. и з. у Величанима 175.
Базвини, б. р. у Величанима 177.
Бајале, р. у Дубровнику 142; — б. р. у Седларима 142 и у Котезима 179.
Бајаловина, з. у Седларима 141.
Бајант, р. у Корлатима 174.
Бајевина, њ. у Туљима 169.
Бајо Пивљанин, 161.
Бакирбеговићи, б. р. у Драчеву 81.
Бакмази, р. у Дријењанима 172; — р. у Кијеву Долу 145; — р. у Седларима 145.
Бакотић, р. у Равном 160.
Бакотића или Доња Махала у Струјићима 180.
Бакотићи, р. 74; — р. у Котезима 179, 181; — р. у Струјићима 181.
Бакшић, р. у Равном 160.
Балија, р. у Голубинцу 147; — р. у Ораховом Долу 154.
Балиф, Ф., писац 19.
Балићи, р. у Требимњи 164; — (Милићи) у Голубинцу 146, 147.
Бањевци, з. у Чваљини 154.
Бањивац, с. у Шуми 77.
Бањићи, р. у Стоцу 185.
Бан-Поље, з. у Хутову 187.
Банат 150, 153, 185.
Бандићи, р. у Вељој Међи 164; — (Збоне), р. у Требимњи 164.

Бандурица, з. у Чваљини 39, 55.
Банђури, огранак Мијатовића у Чавашу 186.
Банићи, р. у Требимњи 164.
Баничин пут, стари пут кроз Орашје 184.
Бановине, з. у Величанима 176.
Банчићи, с. 165.
Бања Лука 145, 171.
Бањани, предео у Црној Гори 57, 79, 83, 161.
Бараћин, б. р. у Прхињу 83.
Баре, з. у Величанима 175; — з. у Галичићима 178; — з. у Дубљанима 174, 192; — з. у Завали; — з. у Прапратници 190; — з. у Струјићима 180; — з. у Требимњи 162; — з. у Хотњу 191; — њ. у Равном 157; — њ. у Трнчини 167; — њ. у Чваљини 154.
Барзут, р. 66.
Барице, з. у Величанима 175; — з. у Вељој Међи 166; — з. у Двосници 164.
Барлета, њ. у Чваљини 47, 154.
Басаруша, з. у Требимњи 162.
Батал Чатрња, ч. у Струјићима 180.
Батине, р. у Требимњи и Цицрини 79, 163; — мах. у Требимњи 162.
Батинићи (Драгојевићи), р. у Чваљини 66, 76, 79, 91, 156.
Батиновићи, р. у Дужима код Неум-Клека 163.
Бањуше, њ. у Равном 157.
Бачево Брдо у Кијеву Долу 145.
Бачка, област 85, 166, 170, 172.
Башадури, р. у Чавшу 187.,
Башићи, р. у Завали 151.
Башице, б. род у Завали 150.
Башча, з. у Величанима 175; — з. у Струјићима 180.
Башче, з. у Орашју 184; — з. у Хутову 187.
Башчице, з. у Дврсници 164.
Беговска Чатрња у Туљима 169.
Беговци, з. у Хотњу 191.
Бездни, з. у Струјићима 180.
Бекија, предео 145; — с. код Љубиња 80.
Белемићи, Беленићи, с. 7, 14, 27, 38, 50, 59, 62—64, 67, 72, 77, 79, 80, 88, 91, 109, 124, 133, 136, 145, 146, 150, 170, 179, 189.
Беленићи, в. Белемићи.
Бељак, син Санков 43.
Бендери, р. у Бачкој 166; — р. у Вељој Међи 78, 166; — р. у Д. Зелениковцу 193.
Бендерова Долина, з. у Прапратници 190.
Бенића Поље, део Дубровника 147.
Бенићи, р. у Голубинцу 146, 147.
Београд 11, 13, 62, 84, 97, 186.
Беране, град у Црној Гори 152.
Бетин До, з. у Чавшу 186.
Беч 151, 159.
Бешо, р. у Вељој Међи 166.
Биволье Брдо, с. 81, 193.
Бижиће, з. у Белемићима 145.
Бијела Греда, з. у Трнчини 167.
Бијеле Влаке, з. у Чавшу 186.
Бијеле Њиве, з. у Цицрини 160.
Бијело Поље, код Мостара 179.
Бијељев До, з. у Белемићима 146.
Билећа, варош у Херцеговини 9, 11, 22, 56, 76, 83, 156, 182.
Билећке Рудине, предео 162, 185.
Биоград, с. код Невесиња 150.
Биоци (Загора), с. у Требињу 76, 170.
Бирковине, з. у Грмљанима 143.
Бисаге, з. у Чваљини 154.
Бисачине, з у Драпићима 172.
Бисацине, з. Струјићима 47, 180.
Бисе, б. р. у Требимњи 163.
Бисин Врт, з. у Требимњи 162.
Бискупи, р. у Драчеву 173.
Бистрица, з. у Величанима 175.
Битомишље, врело у Завали 147.
бичаљ, врста кабанице 30.
Бјелаве, з. у Цицрини 169.
Бјеласница, Бјелашница, 20, 27, 169, 171, 172, 175, 180, 181.
Бјелила, з. у Дубљанима 174.
Бјеловучић, др. Никола-Звонимир, писац, 49, 84, 132, 148.
Бјелојевићи, с. код Стоца 161, 188.
бјелојужина или паликућа, ветар 30.
Бјелопавлићи, племе у Црној Гори 79, 191.
Бјелопере (Костадиновићи), р. у Дубравици 192.
Бјелоушица, врело у Завали 147.
Бјелошев До, с. код Љубиња 75, 160, 172, 173.
Бјељаве, в. Плитки До.
Благај, град у Херцеговини 57.
Благов Вир, з. у Величанима 175.
Блажевићи, р. у Равном 160.
Бланића Торина, з. у Чваљини 154.
Бланићи, Блањићи, б. р. у Завали и Чваљини 150, 155.
Блатковићи, с. у Љубињу 77.
Блато, предео у Херцеговини 37.
Близанско Брдо, з. у Цицрини 161.
Близна, з. у Цицрини 160.
Близнице, з. у Требимњи 51, 162.
Бобани, врело у Завали 25; — Нахија, предео у суседству Попова 13, 46, 75, 144, 171.

Бобиње, з. у Д. Зелениковцу 193.
Бобичић, мах. у Чваљини 155.
Бобовишта, з. у Белемићима 145.
Бован, врело у Завали 90, 147.
Богашиновићи, кнезови 45; — в. Потребице.
Богдан, жупан, унук кнеза Андрије 41, 42.
Богдановићи, р. у Велој Међи 78, 168; — р. у Дољанима 182; — (Цакан) р. у Г. Зелениковцу 193; — р. у Котезима 179; — р. у Струјићима 180.
Богдануша, ч. у Вељој Међи 166.
Боговица, з. у Равном 158.
богомољци, тј. богомили 57.
Божић, И., писац 46, 58.
Божићи, р. у Грмљанима 75, 144, 176, 177.
Бојевићи, мах. у Трнчини 169.
Бојина Долина, з. у Струјићима 180.
Бојића Појата, з. у Струјићима 181
Бојчићи, б. р. у Котезима 81, 179; — р. у Почитељу 81, 169; — р у Трнчини 169.
Бока Которска 11, 83, 84, 150.
Бокуље, з. у Грмљанима 143.
Бољевина, њ. у Мрконићима 171.
Боранова Главица, з. у Трнчини 168.
Борач, предео 163, 185.
Боре, р. 74; — р. у Додановићима 183; — р. у Струјићима 180—183; — р. у Чавшу 186, 187.
Борковина, з. у Величанима 176.
Боро, р. у Цицрини 162.
Боровци, з. у Трнчини 162.
Бороје, р. у Орахову Долу 153, 158, 159.
Бороjевића Градина, з. у Трнчини 167.
босанска црква 47.
Босански Шамац 177.
Босна 10—12, 17, 38, 39, 41, 46, 56—58, 61, 66, 73, 80—84, 116, 128, 132, 136—139, 155—157, 177.
Ботини Врти, з. у Орашју 184.
Бошковића До, з. у Трнчини 167.
Бошковић Руђер 63, 64, 97, 80.
Бошковић, Никола Матијашев 64.
Бошковићи, р. у Хутову 188, 190; — б. р. у Равном 158, 159; — Кристићи, р. у Ораховом Долу 63, 97, 80; — в. Милутиновићи.
Бошкојило, б. р. у Дријену 81, 194.
Бравачићи, вероватно р. у Завали у 18 в. 150, 151.
Браждене, з. у Дврсници 164.
Брајиловићи, р. у Хотњу 191.
Брајићи, р. у Равном 159.
Вратко, жупан 43.
Братогошац, брдо изнад Дврснице 9, 20, 164; — з. у Равном 157.
Браћи (Зечићи), р. у Бјелојевићима код Стоца 161; — р. у Цицрини 161; — р. у Чваљини 155.
Брачевићи, б. р. у Чваљини 64, 155,
Брда, област у Црној Гори 79, 82, 83.
Брдо (Цицрина и Требимња) 17.
Брегови, з. у Корлатима 173.
Брезови До, з. у Драпићима 172.
Брековац, з. у Завали 147.
Брестица, мах. и ч. у Трнчини 167, 179.
Брестишта, з. у Седларима 141.
Брестова Доца, з. у Равном 35, 157.
Брестовац, врело у Величанима 175.
Брестовник, з. и ч. у Дврсници 164.
Бријег, з. у Грмљанима 143; — з. у Д. Зелениковцу 193; — з. у Завали 50; — з. у Папратници 190; — з. у Требимњи 189; — з. у Чваљини 155; — мах. у Требимњи 89, 162.
Бријес, з. у Струјићима 180.
Бријешће, з. у Седларима 141.
Бркићи, огранак Боројевића, р. у Орахову Долу 154.
Брлози, з. у Голубинцу 146.
Брод, њ. у Чваљини 154.
Бродови, з. у Дубљанима 174.
Бродске Струге, з. у Требимњи 162.
Бронзићи, в. Обади.
Броћанац, с. у Чарићима 50, 78, 190, 191, 193.
Броћно, предео у Херцеговини 80, 168.
Брушањ, з. у Чваљини 154.
Бубић, ага из Стоца 182.
Бубићи, р. у Љубињу 149.
Бубице, р. у Равном 159.
Бубњи, з. у Дубљанима 174.
Бубрези, з. у Белемићима 145.
Бугев До, з. у Седларима 141.
Будановић Обрад 45.
Будићи — Дудићи, р. 44.
Будва, место у Приморју 77, 83.
Будер, ч. у Трнчини 167.
Будимчићи, р. у Банчићима 165.
Будин До, мах. Завале 39, 50, 90, 121, 147, 149, 150, 165.
Будисавице, з. у Прхињу 183.
Будићевићи, з. у Велој Међи 166.
Будићи, в. Дудићи.
Букве, раније р. у Орашју 185.
Буквићи, раније р. у Чавшу 186; — р. у Влаховићима, Котезима, Равном и Храсном 68, 158, 186.
Букови До, з. у Драпићима 172.
Букови Поток, с. у Љубињу 77, 142.
Булавице, њ. у Равном 157.
Буљке, з. у Туљима 169.
Буљковина, мах. у Величанима 176.

Буљковци, з. у Величанима 175.
Бумбе, р. у Драчеву 173.
Бурилац, з. у Трнчини 167.
Бурине, р. у Љубишу 159; — р. у Котезима 73, 81, 149, 159, 180.
Бурићи, р. у Котезима 179; — р. у Равном 73, 79, 81, 112, 158, 159, 180.
Бурмази, с. у Херцеговини 113, 188.
Буров, з. у Додановићима 183.
Буруми, р. у Орахову Долу 153.
Бусовача, с. код Невесиња 125.
Бустуровине, з. у Грмљанима 143.
Бутигани, р. у Папратници и Хутову 190.
Буђа, Владислав 65.
Буђиновац, њ. у Трнчини 167.
Бучуг, б. р. у Величанима 176.
Бушевина, з. у Седларима 141.

Вавровић, Ј., писац 40.
Вала, долина између Завале и Сланог 9, 10, 25, 27, 30, 38, 88, 99, 108, 113, 144, 146—148, 150, 152, 181, 183.
»вала«, фијумара 90.
Валови, њ. у Мрконићима 171.
Валона, град у Арбанији 184.
Валуша, ч. у Котезима 179.
Варуша, з. у Галичићу 178.
Вањик Ограда, з. у Струјићима 180.
Вардиште, з. у Трнчини 47, 167.
Варина Чатрња у Струјићима 180.
Василије Острошки, св. 75, 171.
Васиљевац-гора, брдо у Попову (у нар. песми) 184.
Васиљевдан, слава 177, 178.
ватрача, оделење у кући 99.
Велика, жупа 41.
Велика Вала, долина 20, 115.
Велика, Вељa Вас, данашњи Величани 46.
Велика Гора, з. у Грмљанима 143.
Велика Чатрња у Цицрини 160.
Велике Њиве, з. у Грмљанима 143; — з. у Орахову Долу 153; — з. у Равном 157; — з. у Трнчини 167; — з. у Туљима 169; — з. у Цицрини 160; — з. у Чваљини 115, 154; — њ. у Седларима 141.
Велики Долови, з. у Додановићима 183.
Велики Пут, з. у Грмљанима 143.
Велики Рат, з. у Цицрини 160.
Велин Гроб, з. у Додановићима 183.
Величани, с. 10, 17, 22, 26, 28, 30, 33—35, 43, 44, 46, 49—56, 60, 64, 67, 72, 74, 75, 85, 88 90, 94, 95, 105, 110, 114, 116, 121, 122, 135, 136, 151, 152, 156, 160, 164, 175, 176, 178.
Вељa Градина, брдо над Завалом 38, 149.
Вељак, њ. у Чваљини 154.
Вељa Међа, с. 7, 13, 38, 39, 51, 59, 60, 62, 72, 77—79, 88, 90, 93, 95, 128, 130, 160, 163, 164, 168, 184, 190, 193.
Вељa Села, старо с. у хатару Требимње 60, 187.
Вељенача, л. у Седларима 141.
Вељи Као, з. у Величанима 175.
Венеција 60.
вериге (комостре) 100.
Вечените, Веценике, жупа 41.
Вијар, л. у Дубљанима 174.
Викова Торина, з. у Завали 150.
Вилине (Вилске) Стијене, место над Равним 157.
Вилишница, брдо над Грмљанима 143.
Виловаче. з. у Дубљанима 174.
Виловице, з. у Величанима 176.
Вилске Стојине, в. Вилине Стојине.
Винавер, В., писац 60.
Виноград, з. у Трнчини 167; — з. у Кијеву Долу 145.
Виноградац, з. у Струјићима 180.
Виногради, з. у Требимњи 162.
Виноградина, з. у Седларима 141.
Виноградине, з. у Беленићима 146; — з. у Величанима 175; — з. у Грмљанима 143; — з. у Додановићима 183; — з. у Долу 182; — з. у Дубљанима 174; — з. у Котезима 179; — з. у Прапратници 190; — з. у Радетићу 192; — з. у Туљима 169; — з. у Хотњу 191.
Виноградишта, з. у Мрконићима 171.
Винца, планина, 16.
Вис, острво 37.
Високо, град у Босни 84.
Височка Нахија 84.
Вишев-Главица, з. у Долу 182.
Вишње. з. у Чваљини 115; — з. у Долу 183.
Вишњевје, з. у Чавашу 186.
Вјенчаник, з. у Трчнини 167.
Вјенчарица, з. у Галичићима 178.
Вјенчарице, з. у Величанима 175; — з. у Чваљини 154.
Вјетреница, пећина код Завале 20, 21, 36, 37, 40, 56, 134, 147, 148.
Вјешала, з. у Величанима 175.
влака, мања зараван 110.
Влака, з. у Г. Зелениковцу 193; — с. у Храсном 76, 182.
Влаке, з. у Струјићима 180.
Власи, Влах, назив 46, 58, 71, 159.
Влатко, херцег, син Херцега Стјепана 42.
Влатковићи, »племе« 182.
Влахо, св., празник 12.
Влахинићи, р. у Равном 159, 175.
Влахић, р. у Трнчини 168.

Влаховићи, с. код Стоца 76, 151, 158, 182.
Влачинић, дон Илија 68.
Влашко Поље, део поља Попова; — з. у Трнчини 167.
Воде, з. у Цицрини 160.
Водица, л. у Величанима 175.
Вогошћа, насеље код Сарајева 152.
Вођени, с. код Љубиња 77, 137, 144, 150.
Возне Струге, з. у Цицрини 160; — з. у Чваљини 154.
Војводина 58, 84—86, 106, 128, 133. 134, 137, 144, 173, 182.
Војевићи, мах. у Трнчини 62. 162, 167, 169.
Војиновић, крез Војин 64, 65.
Волујак, з. у Струјићима 180.
Воћњак, с. код Лознице 85.
Врабац, б. р. у Голубинцу 146.
Вран-Јасени, њ. у Равном 157.
Враниловци, з. у Грмљанима 143.
Враношела, з. у Дубљанима 174.
Врања, з. у Голубинцу 146.
Врањак, брдо у Попову 20, 181, 183.
Врањи Долови, з. у Папратници 190.
Вратарице, з. у Величанима 175.
Вратло, з. у Завали 147.
Врбе, з. у Величанима 175.
Врдеши, б. р. у Седларима 142.
Врдешин Врт, з. у Седларима 141.
Врело, врело у Беленићима 145.
Врећа, б. р. у Мрконићима 171.
Врећетине, б. р. у Величанима 177.
Врт, з. у Грмљанима 143; — з. у Струјићима 180.
врт 91, 109.
Вртача, ч. у Мрконићима 170.
Врти, з. у Галичићима 178; — з. у Зелениковцу 193; — з. у Дубравици 192; — з. у Радетићу 192; — з. у Туљима 169; — з. у Хотњу 191, — з. у Хутову 187.
Вртијељка, з. у Кијеву Долу 145; — з. у Радетићу 192.
Вртине, з. у Равном 157; — з. у Струјићима 180; — з. у Прапратници 190.
Вртњаци, з. у Седларима 141.
Врутак, врело и з. у Хутову 187, 190, 193.
Врходолине, з. у Додановићима 183.
Врцићи, б. р. у Величанима 66, 176, 177.
Врцовине, з. у Величанима 175.
Вујиновићи, р. у Кијеву Долу 145.
Вујинуша, њ. у Трнчини 167.
Вујичићи, р. из Ораха код Билеће, сада Кудузи 76; — р. у Требимњи 163.
Вујовић, Никодим, калуђер 151.
Вук, р. у Орашју 81, 185.
Вукадиновићи, р. у Бос. Шамцу 177.
Вукадиновићи—Солде, б. р. у Величанима 177.
Вукаловић, Лука 68.
Вукановићи, р. у Завали 95, 151.
Вукаси, р. у Вељој Међи 78, 166.
Вукасовић, в. Вулетић.
Вукашин—До, з. у Трнчини 167.
Вукићевине, з. у Грмљанима 143.
Вукићи (Размиловићи), р. у Равном 159; — р. у Трнчини 167, 168.
Вуков Бријег, з. у Струјићима 180.
Вукове Струге, њ. у Цицрини 160; — њ. у Чваљини 154.
Вуковин—До, з. у Седларима 141.
Вуковићи, р. у Равном 101, 160.
Вуковско Поље 84.
Вукодо, з. у Беленићима 146; — з. у Трнчини 167.
Вукојевићи, р. у Седларима 28, 141, 142.
Вукорјепи (Савићи), р. у Хутову 79, 188, 189.
Вукосавићи, р. у Дубљанима 175.
Вукосаљићи, б. р. у Дубљанима 164, 175.
Вукосав, кнез 43.
Вулетић—Вукасовић, Вид, писац 59, 66, 144, 149—151, 176, 177.
Вулетићи, р. у Требимњи 126, 163.
Вулин Врт, з. у Трнчини 167.
Вулића Махала у Струјићима 180.
Вулића Чатрња у Струјићима 180.
Вулићевићи, р. у Беленићима 79, 146; — р. у Котезима 179.
Вулићи, р. у Завали 76, 152; — в. Марићи.
Вуловић, Никодим, калуђер 148.
Вуловићи, б. р. у Струјићима 181.
Вучетић Влатко, кнез у Попову 44.
Вучије Струге, з. у Котезима 179.
Вучинац, з. у Равном 157; — з. у Трнчини 167.
Вучинићи, р. у Дврсници 166.
Вучинци, з. у Врођанцу 191.
Вучићевићи, р. у Требимњи 79, 164.
Вучићи, р. у Дврсници 75, 79, 165.

Габела, место у Херцеговини 11, 18, 132, 143, 145, 148, 166, 181.
Гавриловићи, р. у Седларима 142, 179.
»газија«, јунак, зликовац 150.
Гаја, њ. у Туљима 169.

Гајдобра, место у Бачкој 85, 144, 170, 172.
Гајиц, мах. у Трнчини 62, 167, 175; — з. у Равном 157.
Гакуша, ч. у Орахову Долу 153.
Галичићи, б. р. у Галичићима 44, 178; — с. 23, 26, 36, 45, 72, 74, 88, 95, 160, 178, 179.
Галовичић, б. р. у Попову 66, 178.
Гаћуше, з. у Галичићима 178.
Гацко, место у Херцеговини 30, 76, 79, 83, 126, 185, 190.
Гацко Брдо, брдо у Трнчини 167.
»гачанин«, »гачаница«, ветар од Гацка 30.
Гашићи (Илићи) р. у Чваљини 76, 156, 181.
Гаштани, б. р. у Орашју 185.
Геземан, Г., писац 132.
»гези«, зидари из Попова 132.
Гела, б. р. у Дврсници 165.
Гиљфердинг, А. писац 17, 42, 116.
Главица, з. у Галичићима; — з. у Дубљанима 171; — з. у Дријену 174.
Главице, з. у Орахову Долу 153; — з. у Хутову 187.
Главани, р. у Дубљанима 75, 175.
Главаши, мах. у Требимњи 162.
Гладишин До, з. у Корлатима 173.
Гламочко Поље 84.
Гласинац, предео у Босни 38.
Глачице, з. у Завали 147.
Глеђевци, с. у Херцеговини 81, 169.
Глигићи, р. у Пољицу 75.
Глигорићи, р. у Драчеву 173.
Глоговац, з. у Трнчини 167.
Глок, з. у Кијеву Долу 144.
Глухајићи, р. у Дријењанима 74. 172.
Глухића Виноград, з. у Дврсници 164.
Глухићи, б. р. у Драчеву 81.
Глушац, р. у Седларима 142.
Глушке Долине, з. у Додановићима 183.
Гмиздуша, ч. у Чавшу 186.
Гњате, р. у Дријењанима 172.
Гњатићи (Лучићи), р. у Равном 159.
Гњилавина, з. у Галичићима 178.
Говеђе Улице, з. у Дубљанима 174
Гојиловићи, б. р. у Трнчини 168.
Гојковине, њ. у Чваљини 154.
Гојковице, з. и б. р. у Трнчини 167.
Гола Главица, з. Врочанцу 192.
Голићи, р. у Орашју 185.
Голо Брдо, з. у Орахову Долу 153; — з. у Г. Зелениковцу 193.
Голобријег, з. у Д. Зелениковцу 193, — з. у Трнчини 162, 167; — з. у Хутову 187.
Голокордићи, с. код Турковића 162.
Голопоља, з. у Дубљанима 174.
Голопоље, з. у Величанима 175.
Голуби, р. и мах. у Чваљини 76, 156.
Голубинац, с. 14, 38, 45, 46, 50, 59, 62—64, 72, 77, 78, 88, 91, 95, 121, 124, 133, 136, 146, 154, 156, 170, 185.
Голубиначко Поље, з. у Голубинцу 146.
Голубинка, јама у Попову 193.
Гомила, з. у Г. Зелениковцу 193; — брдо изнад Грмљана 143.
гомиле, праисторијске 38,49, 57.
гоник, пољски пут 141.
гора, шума 141, 147, 157, 160, 162.
Горимита (Gorimita), жупа 41.
Горица, з. у Додановићима 183.
Горјешница, л. у Котезима 179; — л. у Прхињу 183, — л. у Струјићима 180.
Горња Гора, з. у Требимњи 162.
Горња Градина, мах. у Чваљини 155.
Горња Локва, ч. у Хутову 187.
Горња Лука, њ. у Равном 157.
Горња Махала, мах. у Грмљанима 143; — мах. у Додановићима 183; — мах. у Мрконићима 171.
Горња Ограда, з. у Чваљини 115.
Горња Петковица, з. у Завали 147.
Горња Требиња, мах. у Требимњи 162.
Горња Чатрња, ч. у Кијеву Долу 144; — ч. у Дврсници 164; — ч. у Мрконићима 170; — ч. у Цицрини 160.
Горње Пјешчине, гробље код Котеза 179.
Горње Поље, део Попова 9, 13, 19, 32 70, 109, 112, 113, 119, 120, 136, 193; — посеље у Беленићима 109.
Горњи Виногради, з. у Дврсници 164.
Горњи Дријен, с. у Чарићима 190, 194.
Горњи Зелениковац, с. у Чарићима 16, 190, 193.
Горњи Маљкови (Рожетићи) с. у Далмацији 189.
Горњи Седлари (Заглавица), мах. у Седларима 141.
Горогаше, с. у Далмацији 13, 143.
Грабаљ, с. код Љубиња 159.
Грабеж, з. у Д. Зелениковцу 193.
Грабове Долине, з. у Орашју 184.

Грабови До, з. у Голубинцу 146; — з. у Додановићима 183; — з. у Ораховом Долу 153; — з. у Чваљини 115, 154.
Грабово Брдо (Илијино Брдо) у Грмљанима 143.
Град Херцега Шћепана, градина код Завале 149, 150.
Градац, брдо код Равног и Цицрине 39, 150, 156, 158, 161; — предео у Херцеговини 10, 13, 16, 35, 39, 51, 60, 63, 111, 126, 127, 163, 191, 192.
Градина, брдо у Попову 16, 38, 39, 146, 154, 162, 191; — з. у Вељој Међи 166; — з. у Д. Зеленикову 193; — з. у Котезима 179; — з. у Орахову Долу 153; — з. у Требимњи 162, 163, — з. у Трнчини 167; — з. у Хутову 188; — з. у Чавшу 186; — з. у Чваљини 154, 155; — ч. у Орахову Долу 153; — на Острогу 39.
Градине—Опузен, место у Далмацији 168.
Граднице, з. у Дубравици 192.
Градца, з. у Равном 157.
Границе, з. у Величанима 175; — з. у Вељој Међи 166; — з. у Дврсници 164; — з. у Д. Зеленикову 193; — з. у Дубљанима 179; — з. у Орашју 184; — з. у Седларима 141.
Грахово, предео 156, 181.
Грбићи, с. у Шуми 77, 171.
Грготуше, з. у Дубљанима 174.
Гргуревићи, р. у Попову 80; — р. у Равном 101, 159; — в. Митровићи.
Гргурићи, с. у Далмацији 146, 153.
Гргуровићи, р. у Хутову 189.
Гргурице, њ. у Туљима 169.
Гребак, з. у Галичићима 178; — з. у Туљима 170.
Гребе, б. р. у Дријењанима 81.
Гребље, средњевековно гробље у Величанима 176, 54.
Греде, р. у Галичићима 74, 179.
Грепци, с. у Херцеговини 62, 63.
Грепчине, з. у Галичићима 178.
Грков До, з. у Долу 182; — з. у Струјићима 180.
Гркове Јаме, з. у Додановићима 183.
Грковићи, раније р. у Орахову Долу 153.
Грлица, з. у Котезима 179.
Грмјани, с., в. Грмљани.
Грмљани, с. 7, 34—36, 45, 46, 49, 50, 56, 57, 64, 67, 72, 74, 76, 77, 88, 95, 107, 142, 150—152, 171, 177, 178.
Грмушић, б. р. у Седларима 142.
Гроздаве, з. у Мрконићима 171.
Громача, с. у Далмацији 77, 144.
Грот, з. у Величанима 175.
Грубјеше, Грубљеше, р. у Седларима 142, 165.
Грубјешина, з. у Дврсници 164.
Груде, з. у Дврсници 164; — з. у Кијеву Долу 144, 145; — з. у Корлатима 173; — з. у Котезима 179; — з. у Струјићима 180; — з. у Требимњи 162, 163; — њ. у Чваљини 154, 160.
Грудине, з. у Броћанцу 191; — з. у Требимњи 40.
Грујић, Рад. М., писац 61.
Грујичићи, р. у Волујцу (Површ) 178/179.
Грунд, А., писац 19.
»Грци«, по предању старо становништво 39, 56, 143, 155, 157, 182, 183.
Грче, р. у Драчеву 173; — р. у Дријењанима 172.
»грчка гомила«, старо гробље 166.
»грчке гробнице«, »грчки гробови«, »грчке плоче«, средњевековна гробља 49—51, 56, 141, 143, 145, 146, 148—150, 153, 155, 158, 161, 163, 165, 166, 168, 170, 173, 174, 179, 180, 182, 184, 188, 190, 193.
»Грчки град«, стара градина 161.
Губеровина, врело у Чавашу 186.
Гувна, з. у Величанима 175; — з. у Равном 157.
Гумна, њ. у Трнчини 167.
Гумнине, ч. у Орахову Долу 153.
Гумништа, з .у Додановићима 183; — њ. у Мрконићима 171.
Гумниште, з .у Дврсници 164.
Густијерна, в. у Чваљини 154.
Густини, р. у Аладинићима и Д. Зеленикову 193.
Густиновци, з. у Дубравици 192.
Гућиновац, њ. у Трнчини 167.
Гуштар Лаз, з. у Струјићима 180.

Дабар, предео у Херцеговини 17, 41, 43, 177.
Дабарско Поље, у Херцеговини 186.
Дадићи, р. у Беленићима 146.
Далматинци 126, 127, 137.

Далмација 10, 12, 13, 16, 27, 31, 54, 56, 65, 66, 69, 71, 77, 80—83, 85, 99, 116, 119, 120, 123, 127—129, 133, 142, 144, 146, 148, 150, 151, 159, 160, 164, 165, 167—169, 177, 182, 186, 189, 190, 194.
Дакић, Анто, војвода у Грахову 181.
Дангуба, з. у Равном 157.
Данеш, Г., писац, 130.
Даниловград, место у Црној Гори 170, 75.
Даничићи, р. у Радетићима 192.
Даорзи, илирско племе 37, 39.
Даутовићи, б. р. у Драчеву 81.
двориште, в. авлија.
Дврен, с. у Кривошијама 75.
Дврсница, с. 51, 72, 74—76, 88, 93, 95, 121, 128, 131, 164, 166, 182—186.
Дврсци, стаје села Драпића 172.
Дебела Греда, з. у Броћанцу 192.
Дедети, њ. у Трнчини 167.
Дедијер, Ј., писац 7, 76, 78, 93, 140, 144, 145, 156, 161—163, 166, 169, 171, 173, 178, 181, 185, 188, 190 191.
Дедићи, поповски племићи у 14 в. 44.
Дедуша, ч. у Додановићима 183.
Демиров Под, з. у Драпићима 172.
Делићи (Мрњавчевићи), р. у Грмљанима 144; — (Брађи) р. у Цицрини 161.
Делфин, Данило, млетачки провидур 65.
Денде, в. Ђоге.
Дерани, с. у Далмацији 151.
Дервента, место у Босни 85, 86.
Дерикучка Махала, в. Буљковина.
Дерикучке, р. у Величанима 75, 177.
»дернек«, црквени сабор 135, 138.
Десетци, з. у Дубљанима 174.
Десицијати, илирско племе 38.
Дета, з. у Трнчини 168.
Дибар (Подибер), з. у Седларима 141.
Дивница, з. у Орашју 184.
Диздаревина, з. у Величанима 175.
Диздаревићи, б. р. у Орашју 185.
Дијева, з. у Струјићима 180.
»Дилунто«, станица на Пајтингеровој карти 40.
Диљка, з. у Прапраиници 190.
Диљке, з. у Завали 147; — з. у Орахову Долу 153; — з. у Струјићима 180.
Динић, Мих., писац 42, 45, 46, 58.
Дионице, з. у Туљима 169.
Дланце, з. у Струјићима 180.
До, брдо изнад Грмљана 143; — з. у Броћанцу 192; — у Галичићима 178; — у Голубинцу 146; — у Додановићима 183; — у Кијеву Долу 144; — у Туљима 169; — у Хотњу 191; — л. у Величанима 175; — с. код Билеће 76, 156; — с. у Попову 67, 72, 76, 78, 88, 119, 121, 151, 160, 180—183.
Добраковац, з. у Трнчини 167.
Добри До, с. у Попову 162; — с. у Херцеговини 14, 62.
Добриловићи, р. у Драпићима 172.
Добраковићи, р., огранак Дедића 44.
Доброславића Међа, з. у Котезима 159.
Доброславићи, родовска група у Дубљанима, Котезима, Равном, Трнчини, Цицрини 80, 158, 159, 162, 164, 179.
Додани, р. у Величанима 177.
Додановићи, с. 67, 72, 74, 76, 88, 91, 166, 177, 178, 183.
Дола, з. у Драпићима 172; — з. у Чваљини 154.
Долац, з. у Галичићима 178.
Долина, р. у Голубинцу 147; — р. у Орашју 185.
Долине, з. у Броћанцу 192; — у Котезима 179; — у Орашју 184; — у Чавшу 186.
Долинице, з. у Струјићима 180; — з. у Туљима 169.
Долови, з. у Дубљанима 174; — у Г. Зелениковцу 193; — у Завали 147; у Корлатима 173; — у Требимњи 162; — у Чавшу 186; — у Седларима 141; — мах. у Хутову 187.
Dolzano, с. Рупни До 63.
Дољани, старо село ниже Чавша 60, 187.
Дољашница, з. у Трнчини 162, 167: — понор у Попову 22, 187.
Домаћини, р. у Маљковима 127.
Домогуревићи, в. Крмеци.
Доња Гора, з. у Требимњи 162.
Доња Градина, мах. у Чваљини 155.
Доња Дврсница, з. у Дврсници 164.
Доња Локва, ч. у Хутову 187.
Доња Лука, њ. у Равном 157.
Доња Махала, в. Милића Махала; — в. Бакотића Махала; — мах. у Грмљанима 143; — мах. у Мркоњићима 171.
Доња Ограда, з. у Дврсници 164.
Доња Петковица, з. у Завали 147.
Доња Поплат, с. 113, 178, 185.
Доња Требиња, мах у Требимњи 162.

Доња Трнчина, мах. у Трнчини 169.
Доња Чатрња, ч. у Грмљанима 143; — ч. у Дубљанима 174; — ч. у Кијеву Долу 144.
Доње Ограде, з. у Величанима 175.
Доње Пјешчине, м. у Котезима 179.
Доње Поље, з. у Беленићима 109; — предео у Попову (у Пољу) 9, 11, 15, 19, 22, 25, 28, 30, 32, 70, 92, 95, 109, 111—113, 119, 125—127, 136.
Доње Село, мах. у Равном 157; — мах. у Хутову 187; — мах. у Чваљини 155.
Доњи Виногради, з. у Дврсници 164.
Доњи Врти, з. у Струјићима 180.
Доњи До, з. у Прапратници 190; — — з. у Трнчини 167.
Доњи Доци, з. у Равном 157.
Доњи Дријен, с. у Чарићима 190, 194.
Доњи Зелениковац, с. у Чарићима 16, 190, 193.
Доњи Крај 126.
»доњи сјевер«, ветар са северозапада 30.
Доњи Седлари, мах. у Седларима 141.
Досте, р. у Величанима 178.
Доци, з. у Чваљини 154.
Драгановић К., писац 62.
Драгислав, владар Захумља и Стона 41.
Драгојевићи, р., в. Батинићи и Пјевићи.
Драгојловићи, в. Салате.
Драгомирнице, з. у Корлатима 173.
Дражин До, с. у Херцеговини 22.
Драживојевић Милтен, жупан 43.
Драпићи, р. у Драпићима 145; — р. у Дријењанима 172; — с. у Попову 14, 15, 34, 72—74, 88, 89, 91, 109, 124. 145.
Драче, з. у Чваљини 154; — б. р. у Драчеву 81; — б. р. у Равном 158; —р. у Мостару 81, 158.
Драчевац, з. у Д. Зеленикoвцу 193.
Драчеве Њиве, з. у Туљима 169; — з. у Чваљини 154.
Драчевица, жупа 45.
Драчевице, с. у Чапљинском срезу 162, 163.
Драчево, с. у Попову 7, 10, 45, 49, 50, 62, 64, 72, 74, 75, 82, 86, 88, 91, 114. 119, 131, 136, 144, 151, 170, 173; — с. код Габеле 143.
Драчевци, з. у Трнчини 162.
Драчица, з. у Величанима 175.
Драшковац, з. у Седларима 141.
Драшковићи, в. Шање.
Дренови Поток, врело у Беленићима 145.
Дреновица, з. у Требимљи 162.
Дреновци, з. у Д. Зеленикoвцу 193.
Дречевина, з. у Грмљанима 143.
Дречи, б. р. у Грмљанима 143, 151; — р. у Завали 151.
Држало, б р. у Прхињу 183.
Дријен, з. у Трнчини 167; — с. у. Чарићима 81, 192.
Дријенци, з. у Чваљини 155.
Дријењани, с. у Попову 7, 15, 38, 39, 50, 64, 72, 74, 75, 77, 81, 88, 90, 95, 171, 177.
Дријење, з. у Равном 35, 51, 87, 157, 158.
Дрма, шума у Завали 176.
Дропе (Милићевићи), р. у Мркоњићима 171.
Другoвићи, в. Чихорићи.
Дружбин До, з. у Кијеву Долу 144.
Дружићи, огранак Дедића 44.
Дуба, з. у Цицрини 160.
Дубељи (Раичевићи), р. у Кијеву Долу 79, 145; — р. у Беленићима 146.
Дубина, з. у Чваљини 154.
Дубљани, с. у Попову 38, 45, 46, 50, 62, 64, 67, 69, 72, 75, 84, 88, 90, 95, 119, 120, 121, 174, 184, 190.
Дубока Долина, з. у Струјићима 180.
Дубоки До, з. у Додановићима 183; — з. у Прхињу 183; — з. у Драпићима 172.
Дубоки Доли, з. у Туљима 169.
Дубочај, ч. у Дубљанима 174.
Дубрава, жупа 17, 44; — з. у Грмљанима 143; — у Орахову Долу 153; — у Седларима 141.
Дубраве, з. у Брођанцу 192; — предео у Херцеговини 79, 154, 155, 162—165, 190.
Дубравица, с. у Чарићима 35, 51, 72, 78, 190, 192.
Дубравач-Камен, Дубровач-Камен, з. у Трнчини 50, 168.
Дубровачка Жупа 126, 137.
Дубровачка Република 12, 17, 41, 59, 60, 67, 136.
Дубровачко приморје 84.
Дубровник, 9, 10, 11, 13, 14, 17, 35, 41—43, 47, 48, 61, 65, 67, 74, 84. 123. 125, 129, 132—136, 138, 139, 146, 148, 152, 154.
Дубровчани 41, 43—48, 49. 63—66.
Дубци, ч. у Равном 157.
Дубчићи, р. у Беленићима 146.
Дувно, град у Босни 80, 156, 161.

Дуге Њиве, з. у Величанима 175; — — з. у Долу 181.
Дуги До, з. у Додановићима 183.
Дуги Доли, з. Чваљини 154.
Дудићи (Будићи), б. р. у Попову 44.
Дужи, с. код Неум-Клека 79, 163.
Дужица, з. у Кијеву Долу 144, 145: мах. у Требимњи 89. 162.
Дукља 12, 16.
Дукљанин, поп, летописац 16, 41.
Дулаћ, б. р. у Дубљанима 66, 175.
Дулаћева Љут, з. у Драпићима 172.
Дулаћевина, омеђине у Дубљанима 174.
Дулићева улица у Чваљини 77, 155.
Дулићи, с. у Гацком 76.
Думан, б. р. у Чваљини 155.
Дупине, з. у Величанима 175.
Дуски Броди, з. у Грмљанима 143.
Дуце, б. р. у Чваљини 155.
Дучић, Н., писац 17.
Дучићи, р. у Лугу 172.

Ђаковићи, в. Коњеводи и Шише.
Ђаковиште, з. у Струјићима 180
Ђардин, з. у Грмљанима 143.
Ђевића Ложђе, з. у Орахову Долу 153.
Ђедовица, л. у Корлатима 173.
Ђеринке, з. у Грмљанима 143.
Ђикићи, р. у Мостару 165, 166.
Ђоге (Денде), р. у Храсну 186.
Ђордани, р. у Дврсници 165, 166, — р. у Љубомиру 76.
Ђумрукана, место у Требимњи 163.
Ђурасовићи, р. у Драчеву 173; — р. у Трнчини 158, 168; — р. у Котезима 78, 179.
Ђурбабе, б. р. у Грмљанима 143.
Ђурђевдан, слава 30, 142, 144, 156, 160, 166, 173, 179.
Ђурђевићи, р. у Хутову 188.
Ђуреве Струге, з. у Дубљанима 174.
Ђуријанова црква, црква у Грмљанима 143.
Ђурине, б. р. у Величанима 177.
Ђурине Долине, з. у Седларима 141.
Ђуринова Главица, з. у Корлатима 173.
Ђурић—Козић, Обрен, писац 7, 17, 75, 79, 170, 173, 179, 190.
Ђурића Врт, з. у Долу 182.
Ђурића Улица, у Долу 182.
Ђурићи, р. у Трнчини 168; — р. у Капавици код Љубиња; 182; — б. р. у Орахову Долу 153; — р. у Чепикућама и Лишцу у Далмацији 182; — в. Чокљат.
Ђурјакуша, ч. у Грмљанима 143.

Екмекчић, М., писац 68.
Елезовићи, р. у Трнчини, Глеђевцима и Храсном 81, 169.
ерар или мера, државно земљиште 110.

Жаба, планина у Попову 9, 11, 15, 16, 20, 35, 57, 187, 190, 191.
Жабица, с. у Љубињу 15, 77, 169, 172, 183.
Жабско (Yaьsko), предео 17, 41, 43.
Жаково, с. у Шуми 14, 77, 138, 170, 171.
Жараци, р. у Чваљини и Трнчини 73, 77, 156, 168.
Жбаник, з. у Величанима 176.
Жгљебине, з. у Додановићима 183.
Ждракићи, р. у Вељој Међи 166.
Ждрали, б. р. у Орахову Долу 153.
Ждралићи, в. Милићи.
Ждријело, врело у Мрконићима 170.
Жедна Глава, з. у Голубинцу 146; — з. у Орахову Долу 153.
Жегуља, с. код Стоца 164.
Жеравица, б. р. у Дријену 194.
»живо«, стока уопште 122.
Жијеравица, з. у Величанима 175.
Жилићи, в. Франићи, Пијевићи и Банићи.
Жирево, ч. у Котезима 179.
Житки Кладенац, резервоар у Седларима 141.
Житомислић, манастир у Херцеговини 152.
Жрвањ, з. у Чваљини 154; — с. у Љубињу 77; — планина у Херцеговини 174.
Жуковице, с. у Чарићима 72, 190, 191.
Жупа Дубровачка, в. Дубровачка Жупа.
жупан (у Попову) 58.
Жустре, р. у Грабљу код Љубиња 159.
Жутац, р. у Равном 160.

Заамбар, з. у Седларима 141.
Заблатак, з. у Хутову 11, 43, 188, 193.
Забрђе, з. у Дријену 194.

Забрежнице, з. у Долу 181; — з. у Хотњу 191.
Завала, манастир у Завали 32, 59—61, 63, 66, 121, 140, 149, 153, 154; — мах. у Завали 90, 147; — с. у Попову 7, 10, 12, 13, 19—23, 25—30, 34, 36, 38, 39, 45, 50, 60—62, 66, 67, 69, 72—76, 82, 86, 88—91, 95—97, 100, 105, 113, 121, 122, 124, 127, 129, 131, 133—137, 139, 144, 147—152, 154, 160, 163, 165, 174—176, 179, 182.
Завађем, з. у Туљима 169.
Завиград, з. у Трнчини 167.
Завиграде, з. у Чваљини 154.
Заврснице, з. у Котезима 179.
Завршће, з. у Трнчини 167.
Завршнице, з. у Цицрини 160; — з. у Чваљини 154.
Заглавица, в. Горњи Седлари.
Заглавице, з. у Трнчини 167.
Загон, з. у Струјићима 180.
Загорац, мах. у Требимњи 32, 62, 89, 162, 166.
За Гумном Чатрња, ч. у Вељој Међи 166.
Заград, з. у Величанима 175.
Заграда, з. у Трнчини 167.
Загреб 147.
Загрмнице, з. у Хутову 187.
Загруће, з. у Требимњи 162.
Загувнице, њ. у Равном 157.
Загумница, њ. у Трнчини 167.
Загумнице, з. у Галичићима 178.
Задрачнице, з. у Величанима 175.
Задречнице, њ. у Равном 157.
Задугоња, з. у Седларима 141.
Зажабље, предео у Херцеговини 45, 61, 63—66.
Зажарбино, брдо у Кијеву Долу 145.
За Залазим, з. у Грмљанима 143.
Зазубак, з. у Корлатима 173.
Зајамнице, з. у Величанима 175.
Закалдрма, з. у Цицрини 160.
Закржје, з. и л. у Завали 147.
За Крстом, омеђина у Завали 150.
За-Куће, з. у Галичићима 178.
За Кућом, з. у Струјићима 180.
Залази, брдо над Грмљанима 143.
Залокавје, з. у Хотњу 191.
За Локвом, з. у Прапратници 190.
Замаслине, с. у Далмацији 194.
Замленице, з. у Равном 157.
За Млиницом, з. у Грмљанима 143.
Заограда, з. у Струјићима 180.
Заораје, з. у Корлатима 173.
Запоље, мах. у Хутову 187.
Зарадачје, з. у Требимњи 162.
За Селом, ч. у Хотњу 191.
засеок, махала 87.
Заслап, з. у Равном 157.
За Слапом, з. у Грмљанима 143.
Застружнице, з. у Котезима 179.
Затморје, мах. у Цицрини 12, 62, 89, 161.
Заток, брдо над Котезима 45.
Захумље, област 41, 48.
Зачичавци, з. у Туљима 169.
Зауличје, з. у Величанима 176.
Заушје, з. у Грмљанима 143.
Зборна Гомила, гомила у Дријењанима 95, 171.
Звефце, Раден де, Дубровчанин 48.
Звоне, мах. у Требимњи 162; — (Бандићи) р. у Требимњи 164.
Зворник, град 145.
Згони, з. у Долу 182; — з. у Струјићима 180.
зграда, земљиште ограђено зидом у брду 33, 34, 109, 138, 154.
Зграда, мах. у Хутову 187.
Зеке, р. у Беленићима 146.
Зекићи (Лонци), р. у Требимњи 164.
Зелена Трава, з. у Дубравици 192.
Зеленгора, планина у Босни 125, 165.
Зелени Доци, з. у Орахову Долу 153
зеленика (Phyllirea variabilis) 34.
Зелениковац, планина у Чарићима 20; — с. у Чарићима 35, 39, 51, 72, 78, 81, 192, 193; — пашњак у Мрконићима 171.
Зеленпуховићи, в. Тројићи 191.
земунице, врста инсеката 129.
Зец, б. р. у Величанима 176; — б. омеђина у Завали 150.
Зечев До, з. у Величанима 176.
Зечевина, ч. у Величанима 175; — омеђина у Завали 150.
Зечија Глава, брдо у Попову 20.
Зечије Влаке, з. у Прапратници 190.
Зечићи, в. Браћи.
Зечица, ч. у Величанима 175.
Зидачин До, з. у Чваљини 154.
зимогорица, зимзелена вегетација 33, 126.
Златна Гомила, гомила у Дријењанима 171.
Златне Гомиле, гомила у Требимњи 163.
Златни До, з. у Прхињу 183.
Змајевица, њ. у Трнчини 167.
Зминице, з. у Завали 147.
Зорац (Размиловићи), р. у Равном 159.
Зубаче, з. у Грмљанима 143.
Зупци, предео у Херцеговини 7.

Ибрахим, спахија из Веље Међе 59.
Иван, св., слава 168.
Иван-Долац, з. у Голубинцу 146.
Иванишевићи, р. у Величанима 177; — р. у Пољицу и Мостару 75, 76, 84, 140, 142, 156.
Иванов До, з. у Додановићима 183.
Ивановићи, б. р. и место у Чваљини 155.
Ивања, црква у Равном 50, 157, 158.
Иве, з. у Грмљанима 143.
Ивеља, б. р. у Величанима 177.
Ивић, кнез у Равном 153, 158, 159, 162.
Ивића Редови, з. у Равном 158.
Ивићи, р. у Равном 149; — б. р. у Равном 158; — б. р. у Трнчини 168.
Ивица, с. у Љубињском срезу 173.
Ивоје, спахија у Попову 59.
Игар, брдо у Попову 20, 16, 162.
Игралиште, место у Котезима 179.
Иза Ројеша, брдо у Кијеву Долу 145.
Илија, планина (врх) у Попову 15, 20, 29, 57, 69, 172, 173, 190.
Илијина Главица, брдо у Седларима 50, 141.
Илијино Брдо, в. Грабово Брдо.
Илина Глава, врх над Орашјем 20, 57.
Илино Брдо, брдо над Ораховим Долом 152; — врх планине Жабе 20, 27, 57; — з. у Трнчини 167.
илинштак, месец јули—август 111.
Илири 37, 38, 39, 57.
Илићи, р. у Попову 76; — р. у Мањковима (у Далмацији) 189; — б. р. у Струјићима 181; — р. у Долу 181; — в. Гашићи.
Имоч, брдо у Величанима 175.
Инотић-Трнава, с. у Далмацији 80, 159.
Испаше, з. у Вељој Међи 166.
Испод Кућа, з. у Трнчини 167.
Испод Спила, њ. у Трнчини 167.
Италија 14, 39, 47, 84.

Јабланица, с. у Херцеговини 173.
Јабуковац, стаје Седлара 141.
Јавор, з. у Величанима 175.
Јаворова Долина, з. у Драпићима 172
Јаворовац, з. у Грмљанима 143.
Јагодник, брдо у Чарићима 192.
Јагодина, з. у Чваљини 154.
Јадран 39.
Јадранско Море 14, 26.
Јазине, з. у Корлатима 173.
Јакљан, острво на Јадрану 126.
Јаково Гувно, место у Струјићима 181.
Јакшићи (Вукасовићи), р. у Дубљанима 175.
Јама, ч. у Орахову Долу 153.
»јаме«, понори и еставеле 131.
Јамине, з. у Седларима 141.
Јамица, њ. у Равном 157.
Јамице, з. у Величанима 175.
Јамутине, з. у Равном 157.
Јандрића Гувно, место у Струјићима 181.
јаничари 59, 80.
Јањила, з. у Седларима 141.
Јањило, старо гробље у Долу 182.
Јањићи, р. у Хотњу 191.
Јањићи-Лазаревићи, раније р. у Прапратници 190.
»јапта« 181.
Јарак, р. у Цицрини 162.
Јарац, р. у Вељој Међи 166.
Јараци, р. у Требимњи 79, 163.
Јаришта, з. у Хотњу 191.
Јасени, посеље у Попову 35; — з. у Долу 181; — з. у Струјићима 180.
Јасеница, с. у Шуми 77; — ч. у Зелениковцу 193.
Јасенова Долина, з. у Седларима 141.
Јасенови До, з. у Драпићима 172.
Јасење, з. у Туљима 169.
Јахорина, планина 188.
Јаху́ре, б. р. у Струјићима; — р. у Долу 181.
Једрене, град у Турској 59, 65.
Језеро у Вјетрениди 147; — врело испод Седлара 90, 140.
Језерци, з. у Хутову 187.
Јелићи, р. у Сланом 128.
Јелчини, в. Јерчићи.
Јеремијевдан, слава 156, 170.
Јерина, б. р. у Галичићима 178.
Јерковине, з. у Величанима 176.
Јерцеговци, назив за Поповце у Приморју 71.
Јеричићи (Јелчини), р у Орахову Долу 154.
Јиречек, К., писац 12, 17, 35, 42, 43, 45—48.
Јован, св., слава 156, 181.
Јовановић, Р., писац 19.
Јовановићи, р. у Мрконићима 171.
Јованђдан, слава 144, 150—152, 170, 172, 173, 177, 181, 185, 186.
Јовићи, р. у Завали 152, 154, 158; — р. у Орахову Долу 154.
Јовичићи, р. у Требињу 179.
Јогунице, р. у Брођанцу и Дубравици 192.
Јозин Локањ, з. у Долу 182.
Јозића Врх, з. у Беленићима 145.

Јокановићи, в. Турањанин.
Јолпази, з. у Струјићима 180.
Јосиповићи, огранак Бошковића у Мрконићима 171; — р. у Параунићима 164; — в. Шабановићи.
Јануша, ч. у Грмљанима 143.
Јурковићи, р. у Вељој Међи 79, 166.
Јусуповина, з. у Галичићима 178.
Јусуф-Паша, из Валоне 184.
Јушићи, с. у Шуми 77, 170.

Кабиљи, р. у Дријењанима 172.
Кадијевић, Алекса, војвода у Завали 149; — Дамјан из Завале, сердар 66, 149; — Лука, алвијер 149; — Мишко 64.
Кадијевићи, б. р. у Величанима 66, 177; — б. р. у Завали 149, 150.
Кадићи, огранак Бошковића у Мрконићима 171.
Кадрибеговићи, б. р. у Драчеву 81.
кадуља или пелин (Salvia officinalis) 34, 35, 128.
Кајић, р. у Драчеву 173.
Кајмовићи, р. у Котезима 180.
Калабе, б. р. у Чваљини 155.
Калабуше, з. у Хутову 187.
Калајџевина, мах. у Долу 182.
Калајџин До, з. у Додановићима 183.
Калајџин Виноград, место у Дврсници 164.
Калајџићи, б. р. у Дврсници 165.
Калауз, р. у Г. Зелениковцу 193.
Калац, з. у Броћанцу 191; — л. у Седларима 141.
Калифорнија 132.
Калишта, з. у Кијеву Долу 144.
Каловиште, з. у Корлатима 173.
Калуђерице, з. у Галичићима 178; — з. у Грмљанима 143.
Калуђерова Јама, в. Голубинка.
Колуђеровић, р. у Попову 66;
Калуже (Округлаш), з. у Вељој Међи 166.
Камен, з. у Величанима 175; — з. у Трнчини 167.
Камена, з. у Дврсници 164.
Камени, з. у Хутову 187.
Каменице, з. у Долу 182.
Каменове Долине, з. у Беленићима 146.
Канижа Иван, надбискуп 47.
Капа, з. у Трнчини 47, 167.
Капавица, з. у Броћанцу 192; — с. код Љубиња 182.
Капићи, б. р. у Драчеву и Дријењанима 81.
Карамановац, з. у Броћанцу 191.
Карасовице, з. у Хутову 56, 187.
Карачине, з. у Струјићима 180.
Ката, жена војводе Милоша Попрановића 59, 81.
Катарина, с. у Војводини 144.
Катићи, р. у Аладинићима 191; — р. у Броћанцу 192; — р. у Мошевићима 191; — р. у Хотњу 191; — спахије у Попову 59, 80.
катун влашки 46.
Каучев Греб, р. у Орашју 184.
Кацер, Ф., писац 19.
Качарево, с. у Војводини 144.
Качићи, р. у »Мађарској« (тј. Макарској) 168; — с. у Далмацији код Макарске 80, 163.
Каштели, с. у Далмацији 84.
Квенжира, з. у Вељој Међи 166.
Келти 37.
Киба, з. у Величанима 175.
Кијев До, с. у Попову 14, 27, 38, 51, 59, 62, 64, 72, 74, 78, 88, 91, 124, 137, 144, 170.
Кипери, р. у Сливници 140.
кирицује 136.
Кичин, з. у Г. Зелениковцу 193; — з. у Дубравици 192.
Кишин Кук, з. у Долу 182.
Кладенац, врело код Слапа у Требишњици 140; — з. у Седларима 141.
Кладови До, з. у Требимњи 162.
клачина, креч 35.
Клачина, ч. у Цицрини 160.
Клачине, њ. у Трнчини 167.
Клек, с. у Војводини 144.
Клепје, з. у Галичићима 178.
Клименте, б. р. у Завали 150.
Клини, з. у Грмљанима 143.
Клисура, брдо код Завале 20, 46, 147, 150; — з. у Голубинцу 146 и у Корлатима 173; — мах. у Завали 147.
Кличићи, б. р. у Орахову Долу 153.
Клобук, с. у Херцеговини 65, 80, 152.
Клупац, врх Илије Планине 173.
Кљенак, брдо у Чарићима 193.
Кључница, з. у Седларима 141.
Кнежев До, з. у Кијеву Долу 144.
Кнежевићи, р. у Туљима 74, 170; — в. Ковачи.
Кнежине, з. у Величанима 176, 177.
Кнежић, з. у Д. Зелениковцу 193.
кнезови, народни главари 59.
Ковачевићи (Ковачи), р. у Пољицу 140; — б. р. у Орахову Долу 153; — р. у Туљима 170.

Ковачи, р. у Величанима 177; — р. у Грмљанима 144; — р. на Бријегу 189; — в. Оборине; — (Ковачевићи) у Пољицу 140; — (Кнежевићи) р. у Равном 66, 75, 160.
Ковачине, р. у Седларима 142, 179.
Ковачица, з. у Величанима 176.
Ковачић, р. у Попову 66.
Ковачуша, з. у Дврсници 164; — ч. у Орахову Долу 153.
Кожари, б. село код Беленића 189.
Козић, в. Ђурић-Козић Обрен.
Козлић, б. р. у Додановићима 183.
»козомор«, »пријечац«, ветар 30.
Којић Бошко из Равног 64, 158.
Којића Махала, мах. у Равном 157, 158.
Којићи, р. у Орахову Долу 154.
Кокоти, б. р. у Галичићима 178.
Колаци, р. у Туљима 76, 170.
Колашин, град у Црној Гори 75, 79, 162.
Коловођа, з. у Галишићима 178.
Коловратуше, ч. у Грмљанима 143.
Колочепи, з. у Чваљини 154.
Комади, р. у Г. Храсну 186.
Комањ, Комање Брдо, брдо више Стоца 79, 152.
комин, в. стајаћа кућа.
Комненовићи, р. у Величанима 170—178; — р. у Д. Поплати 178; — (Станковићи) р. у Галичићима 178.
комостре, вериге 100.
конопика (конопљика) 32, 49.
Конопике, з. у Грмљанима 143.
Конопља Долина, з. у Кијеву Долу 145.
Конопљике, з. у Долу 181.
Коњеводи, р. у Бурмазима 188; — р. у Хутову 156, 188; — р. у Чваљини 156; — (Ђаковићи), р. у Струјићима 181.
Коњиц, град у Хецеговрини 183.
Коњска Јама, врх Илије Планине 173.
Коњско, з. у Д. Зелениковцу 193; — з. у Чавшу 186.
Коњуви, з. у Величанима 54, 176.
Копачине, з. у Струјићима 180.
Копрени До, з. у Величанима; — место у Драпићима 172.
Копривице, с. у Грахову 181.
Кораћи, р. у Завали 75, 100, 105, 122, 127, 152.
Кораћица, ч. у Вељој Међи 166.
Корде, р. у Цицрини 162.
Кордић, Матијаш 61.
Коретине, з. у Галичићима 178.
Корлати, б. р. у Корлатима 173, 174; — с. 34, 72, 88, 89, 95, 124, 173, 174.
Корчула, острво на Јадрану 37.
Косача, херцег 43.
Косове Долине, з. у Чваљини 154.
Косовине, з. у Трнчини 167.
Косовињаци, з. у Дубљанима 174; — з. у Седларима 141.
Косовићи, р. у Драчеву 173; — р. у Седларима 142.
Косовица, з. у Величанима 175.
Косово (Поље) 79, 82, 83, 182.
Косовчине, з. у Трнчини 167.
Костадиновићи, в. Бјелопере.
Костењи, з. у Беленићима 146.
Костићи, в. Сушићи.
Котари, предео у Далмацији 80, 154.
Котези, с. у Попову 10, 12, 39, 43, 45, 46, 51, 65, 67, 72, 74, 78, 79, 81, 38, 91, 93, 95, 119, 131, 151, 159, 160, 169, 179, 180, 181, 182, 183; — с. у Далмацији 45, 81.
Котезлија Мујо, саградио џамију у Котезима 81.
Котешка Вала, Котешка Лука, долина око Котеза 10, 12, 20, 48, 88, 180.
Котешки Вирови, з. у Равном 157.
Котићи, в. Сушићи.
Котларица, ч. у Цицрини 160.
Котларице, з. у Двосници 164.
Кочина, л. у Дврсници 164.
Кочин До, з. у Кијеву Долу 145.
Кошарни До, с. на Пељешцу 161.
Коштриковац, с. у Шуми 77, 171.
Коштуриште, њ. у Трнчини 167.
Кошутице, њ. у Равном 157.
Крајковићи, с. у Шуми 173.
Крајновићи, с. код Хума 77.
Краљи, р. у Равном 75, 160; — (Мариновићи), р. у Голубинцу 147, 160.
Крањска, област у Словенији 160.
»крамарија«, преношење робе 138.
Кратине, з. у Седларима 141.
Крбине, планина у Босни 165.
Крвавци, в. Жилићи.
»кревети«, клупе у стајаћој кући 100.
Кремен До, з. у Прапратници 190.
Кремена Њива, мах. у Цицрини 161.
Кречаци-Кречке, р. у Беленићима 146.
Кречки (Радонићи), р. у Завали 151, 152.
Крешевљаковић, Хамдија, писац 60, 67.
Крива Долина, з. у Седларима 141.
Криве Луке, стари назив за Попово 18.

Криваче, з. у Величанима 176; — з. у Грмљанима 143; — з. у Трнчини 167.
Криви До, з. у Прхињу 183.
Криви Долови, з. у Долу 182.
Криводо, з. у Величанима 175; — з. у Голубинцу 146.
Крилићи, раније р. у Орашју 185.
Кристе, р. у Требимњи 163.
Кристићи, р. у Орахову Долу, в. Бошковићи-Кристићи.
Кркићи-Хапани, огранак Дубеља у Кијеву Долу 145.
Крколин До, брдо под »гором« у Кијеву Долу 145.
Крмек, Крмеци (Домогуревићи, Маслаћи), р. у Дријењанима 194; — в. Топаловићи.
Крња, з. у Прхињу 183.
Крст, њ. у Равном 157.
Крста, њ. у Трнчини 167.
Крстаче, з. у Дубљанима 174; — з. у Величанима 175.
Крстило или Павловићи, р. у Требимњи (?) 45.
Крстови, з. у Чваљини 154.
Крсца, з. у Вељој Међи 166; — з. у Требимњи 162.
Круљевина, з. у Величанима 176, 177.
Круљи, р. у Величанима 177; — р. у Завали 150; — р. у Мостару 84, 177; — р. у Стоцу 177.
Крунић, р. у Завали 150.
Крунићевина, з. у Завали 150.
Крућевићи, село код Мостара 80, 152.
Кручница, з. у Седларима 141.
Крушева Главица, брдо у Чарићима 194.
Крушевица, л. у Величанима 175; — у Голубинцу 146; — у Завали 147; — у Струјићима 180; — село код Љубиња 82, 173.
Крушевице, з. у Равном 157.
Крушево, село кодо Стоца 79, 191.
Крушка, з. у Величанима 175; — ч. у Дубљанима 174; — ч. у Дерсници 164.
Крушкара Мала, мах. у Орашју 184.
Крушкови До, з. у Ораховом Долу 183.
Крћани, њ. у Туљима 169.
Крчева, з. у Величанима 175; — з. у Галичићима 178.
Крчевине, з. у Грмљанима 43; — з. у Седларима 141.
Крчмаревине, з. у Галичићима 178.
Крчмари, р. у Додановићима 183.
Крчмаруша, ч. у Додановићима 183.
Кршица, њ. у Трнчини 167.
Кудузи, р. у Пољицу 76, 140.
Куже, з. у Грмљанима 143.
Кужевнице, з. у Равном 157.
Кук, ч. у Завали 147.
Кукавице, з. у Величанима 175.
Кукице, в. Томашевићи.
Кужевнице, з. у Равном 157.
Кукрике (Доброславићи), р. у Равном, Цицрини, Котезима, Трнчини и Дубљанима 80, 179.
Кукуљевина, з. у Величанима 175.
кула, врста куће 104.
Кула, ч. у Ораховом Долу 153.
Кулаши, р. у Орашју 75, 79, 185; — р. у Љубињу 185; — р. у Трнчини 168, 169; — р. у Фатници 162; — р. у Цицрини 162.
Кулина, з. и ч. у Котезима 179.
Кулинска, ч. у Равном 156, 158.
Куљени, р. у Цицрини 161.
Куна Градина, з. у Цицрини 161.
Кунашевина, з. у Струјићима 180.
Куниħи, р. у Грмљанима 144.
Куњаци, з. у Ораховом Долу 182.
Купарице, з. у Завали 147.
Купинова Влака, з. у Мрконићима 171.
Купиновац, з. у Прапратници 190.
Купинови До, з. у Додановићима 183.
Купрешко Поље 84.
Курилићи, р. у Грмљанима 77, 144; — р. у Драчеву 173; — р. у Пољицу 140.
Курило, рт 45.
Куртеш Бернард из Дубровника 45.
Куртовићева улица у Чваљини 77, 155.
Куршумлија, место у Србији 44.
Кусаловићи, р. у Пољицу 66, 74, 140.
кут, камени банак у кући 100.
кутара, рупа за пепео 100.
Кутинуша, ч. у Величанима 175.
кућа за ватру (в. стајаћа кућа) 99.
Кућарице, з. у Чваљини 154.
кућерица, мала зграда 104.
Кућетине, з. у Дубљанима 174.
Кућице, з. у Величанима 175; — з. у Вељој Међи 166.
Кућишта, топоним у Седларима 141; — з. у Трнчини 167; — з. у Котезима 191.
Кућиште, з. у Додановићима 183; — ч. у Котезима 179.
Куче, з. у Котезима 179.
Кучи, племе у Црној Гори 75, 177.

Кучинаревина, з. у Чваљини 178.
Кучинари, р. у Дврсници 165.
Кушта, з. у Корићанима 173.
Куштрови, р. у Мркоњићима 171.

Ладенова Јама, у Илији Планини 172.
Ладинов Под, у Илији Планини 172
Лађени До, з. у Корлату 173.
Лађине, з. у Завали 147.
Лаз, топоним 35.
Лазаревићи, в. Јањићи; — р. у Хотњу 190, 191.
Лазе, з. у Величанима 175.
Лазибат, в. Пирјаћи.
Лазине, з. у Додановићима 183; — з. у Галичићима 178.
Лазић А., писац 19.
Лазић, з. у Брду 115.
лазнице, »гора« у Корлатима 173.
Лакићи, р. у Величанима 66, 177, 178; — р. у Вељој Међи 166; — р. у Грмљанима 144, 178; — р. у Требимњи 164, 166.
Ланени тор, з. у Додановићима 183
Ланиште, з. у Грмљанима 143.
Ластва, паша у кршу 20.
Ластва, село код Требиња 11, 131.
Ластве, з. у Прапратници 190.
Латице, з. у Додановићима 183.
Латковићи, р. у Марић-Међи 172.
Лединке, з. у Грмљанима 143.
Лекићи, р. у Грмљанима 144.
Леополд, цар аустријски 64.
Лепировићи, р. у Равном 158.
Лете, р. у Завали 152.
Лечићи, р. у Завали 151.
Ливно, поље 80, 156.
Ливојке, з. у Чавшу 186.
Лијепи Брегови, место у Дубљанима 174.
лијес, прљица или прљ, врста рала 113.
Лијеска, з. у Дубљанима 174.
Лијесне Струге, з. у Величанима 175; — з. у Трнчини 167; — з. у Чваљини 154.
Лијешнице, з. у Грмљанима 143.
Лим, река 42.
Лимови, р. у Цицрини 79, 161, 162.
Липа, з. у Драпићима 172; — з. у Кијеву Долу 144.
Липница, брдо изнад Котеза 20, 179.
Липовци, з. у Завали 147.
Липовчине, топоним у Завали 150.
Лисац, брдо између Трнчине и Требимње 162, 167; — село код Сланог 81, 169.
Лисичина, ч. у Равном 157, 158.
Лисна Главица, шума у Вељој Међи 166.
Лишац, село у Далмацији 182.
Лишије Груде, њ. у Мркоњићима 171.
Лишићи-Куци, з. у Дубљанима 174.
Лишће, з. у Г. Зелениковцу 51, 193; — з. у Прапратници 51, 190.
Ловруша, з. у Прапратници 190.
Лоза, з. у Грмљанима 143.
Лозница, место у Србији 85.
Локањи, врело у Додановићима 183, — локва у Кијеву Долу 144.
Локва, л. у Дубравници 192; — з. у Дврсници 164; — з. у Додановићима 183; — з. у Дубљанима 174; — з. у Седларима 141; — ч. у Грмљанима 143; — ч. у Прапратници 190.
Локва под Долиницом, ч. у Грмљанима 143.
Локве, з. у Хотњу 191.
Локвица, л. у Струјићима 180.
Локвице, место у Грмљанима 143.
Лонци (Размиловићи), р. у Трнчини 159, 167, 168, 185; — в. Зекићи.
Лончаревине, з. у Туљима 169.
Лопата, з. у Орашју 184; — њ. у Чваљини 154.
Лопате, з. у Д. Зелениковцу 193; — у Дубљанима 174.
Лопач, село у Шуми 75, 77, 140, 185
Лопуд, стрво 137.
Лос Анђелес, град у САД 85, 132.
Луг, предео 9, 139; — село 10, 12, 14 19, 20, 172.
Луже, з. у Седларима 141.
Лужина, з .у Чваљини 156.
Лужине, з. у Додановићима 181; — з. у Струјићима 180.
Лужице, з. у Долу 181.
Лужник, з. у Равном 157.
Лука, з. у Д. Зелениковцу 193; — жупа 41, 45; — раније: Попово 18.
Лукавац, врело испод Завале 90, 147.
Лукач, топоним у Седларима 141.
Лукаче, з. у Завали 147.
Луке, з. у Грмљанима 143; — з. у Дубљанима 174; — з. у Орашју 184; — з. у Седларима 141; — з. у Струјићима 180.
Лукорјечи, з. у Величанима 175; — з. у Трнчини 167; — з. у Цицрини 160; — з. у Чваљини 154.
Лупа, р. у Мостару 183.
Лупис — Вукић, р. на Пељешцу 168.

Лучина Лазина, топоним у Голубинцу 146.
Лучиндан, слава и празник 29, 76, 151, 152, 154. 156, 160, 173, 177, 182, 188.
Лучићи, р. у Голубинцу 147; — р. у Мрконићима 144, 171; — (Милошевићи), р. у Равном 75, 158, 159.

Љевакови Врти, з. у Равном 157.
Љеваци, р. у Равном 160; — р. у Трнчини 169.
Љепаве, р. у Пољицу 75, 140.
Љесве, з. у Беленићима 146.
Љескова Рупа, место у Грмљанима 143.
Љетков До, топоним у Седларима 141.
Љубетенице, з. у Хутову 187.
Љубиње, град у Херцеговини 9, 10, 12, 14, 15, 67, 69, 77, 81—83, 113, 114, 120, 122, 125, 136—139, 144, 149, 150, 159, 169, 172, 173, 175, 176, 178, 179, 182, 183, 185.
Љубиње, општина 14, 15, 70; — поље 20.
Љубић С., писац 61, 64, 65, 66.
Љубовица, з. у Галичићима 178.
Љубово Гувно, з. у Корићанима 174.
Љубовске Јаме, з. у Седларима 141.
Љубомир, предео у Херцеговини 76, 166.
Љубушки, предео у Херцеговини 160.
Љуњевац, брдо у Цицрини 160.
љут, облик крша 19.

Маврићи (Чваљак), р. у Величанима, 177.
магиња (Arbutus Unedo) 34, 128.
Мадони, р. у Г. Храсну 186.
Мајдани, з. у Дврсници 164.
Мајкови, село у Далмацији 80, 127, 150, 154, 186, 187.
Македонија 73.
Макље, з. у Кијеву Долу 144.
Мала Госпојина (Госпа), слава 175.
Мала Градина, брдо у Попову 20.
Мала Чатрња ч. у Додановићима 183; ч. у Цицрини 160.
Мале Ограде, з. у Прхињу 183.
Маловића Зграда, з. у Трнчини 167.
Мальве, з. у Величанима 175.
Мальура, б. р. у Зелениковцу 81, 193.
Мандине Рупе, з. у Додановићима 183.
Мандић, Д., писац 60 62, 63, 66.
Мандићи, р. у Орашју 66, 76, 185.
Манији, илирско племе 37.
Мањићи, р у Броћанцу 190.
Марева Љут, Мухарева Љут, мах. у Завали 13, 21, 89, 91, 97, 147, 150, 151, 179, 182, 187.
Марине Долине, з. у Додановићима 183.
Маринко Проданели, Дубровчанин 48.
Мариновићи в. Краљи.
Марић-Међа. с. у Херцеговини 172.
Марића Махала, мах. у Струјићима 54, 180.
Марићи (Вулићи) р. у Струјићима 50, 51, 74, 76, 180, 181.
Марићуша, з. у Д. Зелениковцу 193.
Марков Дријен, з. у Требимњи 162.
Марковићи, р. у Г. Храсну 168; — р. у Дријењанима 172; — р. у Мостару 170; — (Марковићи), р. у Мрконићима 171; — в. Црногорци.
Мартиндан, слава 147.
Мартиновићи, р. у Црној Гори 149.
Мартићи, р. у Д. Зелениковцу 183; — р. у Д. Храсну 193.
Мартуше, з. у Прапратници 190.
Маслеше (Николићи), р. у Туљима 76, 170.
Махалска или Маска Чатрња, ч. у Завали 147.
Масларуше, з. у Орахову Долу 158.
Маслићи, — р. у Храсном 194; — р. у Хутову 190; — в. Крмеци.
Маслеше, р. у Туљима 76, 170.
Матарацићи, р. у Љубињу 149.
Матија, краљ угарски 45.
Матијашевић, И., писац извјештаја 155, 157, 171.
Матијашевића Врт, з. у Трнчини 167.
Матијићи-Матићи (Доброславићи), р. у Равном 159; — р. у Трнчини 169; в. Доброславићи.
Матић, р. у Г. Зелениковцу 193; — р. у Прапратници 191; — р. у Прхињу 184.
Матића Чатрња, ч. у Туљима 169.
Матићи, р. у Броћанцу 192; — р. у Дубљанима 156, 175; — р. у Туљима 170; — р. у Хутову 189.
Матковићи, р. у Равном и Котезима 79, 159.
Мачуге, р. у Величанима 177.
Мађари 57, 168.
Мађари, р. у Дријењанима 172.
„Мађарска“ тј. Макарска 168.
Макаруше, з. у Седларима 141.
Мађаруша, з. у Чавшу 186.
„мевџет“, састајалиште 51.

Медари, р. у Драчеву 173; — р. у Седларима 142.
Медведовић, в. Урсини.
Медведовић Миле, кнез 61, 162.
Медића До, топоним у Равном 158.
Међе, з. у Величанима 175; — з. у Грмљанима 143; — пашњак у Котезима 179; — з. у Кијеву Долу 145; — з. у Орашју 184; — з. у Туљима 169.
Међедица, з. у Цицрини 161.
Међине, з. у Величанима 176; — з. у Галичићима 178.
Међукук, з. у Корлатима 173.
Међу Кућиштем, з. у Гребимњи 162.
Међу Путе, з. у Пољу 115; — њ. у Чваљини 154.
Међупутнице, з. у Галичићима 178.
Међуступиште, з. у Вељој Међи 166.
Међуше, њ. у Трнчини 167.
Мејдан, з. у Трнчини 167.
Мекота, з. у Дубљанима 174.
мера или ерар, државно земљиште 110.
Мерцан, р. у Вељој Међи 166.
Метвини Доци, з. у Равном 157.
„метериз", зидине у Чваљини 39, 155.
Метковић, град на Неретви 13, 19, 106, 136, 148, 151, 188.
Метуља, брдо у Чарићима 193.
Мечина, з. у Броћанцу 192.
Мијатовић, р. у Трнчини 168; — р. у Чавшу 186.
Миклошић, Ф., писац 42, 45.
Милануше, ч. у Величанима 175.
Милатовине, пашњаци у Дубљанима 174; — њ. у Туљима 169.
Милато(в)ске Њиве, з. у Седларима 141.
Миленковина, з. у Дубљанима 174.
Милета, војвода 75, 165, 186.
Милетина, ч. у Кијеву Долу 144.
Милетић, б. р. у Дврсници 165; — р. у Чавшу 75, 186; — (Рикале) р. у Влаки 182.
Милешева, манастир 61.
Мили, локва у Галичићима 146; — з. у Голубинцу 146.
Милидраговићи, в. Росићи.
Милијевићи, в. Мракићи.
Милин До, з. у Беленићима 145.
Миленковићи, з. и р. у Дубљанима 174, 175.
Милића Махала, мах. у Величанима 94, 176; — мах. у Требимњи 162.
Милићевићи, в. Дропе.
Милићи, р. у Завали 152; — р. у Равном 160; — р. у Требимњи 79, 164; — р. у Величанима 75, 153, 177; — б. р. у Равном 158; — (Ждралићи) р. у Беличанима 177; — в. Балићи.
Милобраћа Њиве, з. у Хотњу 191.
Милојевић, д-р. В. Ж., писац., 84; — С. М., писац 19.
Милорадовић Стјепан, кнез у Попову 61.
Милорадовићи или Храбрени, р. у Д. Храсну 57, 59.
Милошев Марко из Попова 64.
Милошевина, з. у Величанима 175.
Милошевић Грујица из Драчева 64, 173.
Милошевић, р. у Прапратници 190; — р. у Равном 159; — р. у Чавшу 76, 186; — в. Ћорићи, Лучићи, Обади.
Милутиновићи, р. у Попову у 17 в. 75; — (Бошковићи) у Мрконићима 75, 171.
Милушина Долина, з. у Додановићима 183.
Миљановић Долина, з. у Кијеву Долу 145.
Миљевићи, р. у Пољицу 74, 140.
Миљеков Долац, з. у Орахову Долу 182.
Миочевић, р. у Дријену 194.
Миочи, огранак Доброславића у Попову 80.
Мирило, кнез у Попову 169.
Мирје, ч. и з. у Равном 157, 158.
Мирослав, кнез хумски 17, 41, 42.
Мисите, р. у Завали 151; — р. у Кијеву Долу 145.
Митриновићи, р. у Дријењанима 171.
Митров Перо из Кијева Дола 64.
Митрова Црка, „Митровица", у Равном 50, 104, 107, 158.
Митровдан, слава 154, 160—162, 168, 170, 182, 186, 187.
Митровићи, огранак Доброславића у Попову 80; — (Гргуревићи) р. у Цицрини 161, 162.
Митровица, град у Срему 157.
Мићевић, Љ., писац 25, 71, 76, 95, 97, 99, 113, 125, 132, 148.
Мићевићи, р. у Завали 152.
Мићићи, р. у Дубровнику 142, 179.
[illegible]ловић, Хр., писац [illegible] 152.
Михајлове Лазине, з. у Драпићима 172.
Михајлове Луке, з. у Величанима 175.

Михајловића Долина, з. у Равном 157.
Михајловићи, р. у Дубљанима 175.
Михина Долина, з. у Седларима 141.
Михићи, р. у Чавшу 186.
Михојевићи, р. у Стоцу 143; — в. Пешићи.
Михоља Црква у Завали 147, 149; — црква у Равном 158.
Михољдан, слава 172.
Мичете, р. у Чавшу 186.
Мичићи, р. у Чваљини 156.
Мишковина, з. у Величанима 177.
Мишковић, б. р. у Величанима 177.
Мишљен, с. у Далмацији 113, 152. 160.
Мишљеновац, с. код Љубиња 166.
Мишљенско Поље 113.
мишће, в. авлија.
Мјезин Кућетине, з. у Котезима 179.
Млеци, Венеција 60, 84, 175.
Млечани, Млечићи, 60, 63—66, 148, 149, 176, 181.
Млиништа, њ. у Туљима 169.
Мљет, острво на Јадрану 58, 146, 163.
могориш, врста данка 44.
Могорјело, римске рушевине код Чапљине 39.
Мокри До, з. у Завали 147; — з. у Прапратници 190; — з. у Седларима 141; — з. у Трнчини 167; — д. у Цицрини 160.
Мокри Долови, з. у Требимњи 162.
Морине, планина у Херцеговини 125.
Мокро Корито, з. над Равним 36, 157.
Морачина, њ. у Равном, 157.
Морашница, з. испод Трнчине 92, 93.
Море, б. р. у Котезима 179.
Мостар, град у Херцеговини 14, 27, 45, 57, 80, 83, 84, 119, 129, 132—134, 139, 145, 148, 150—152, 156, 158, 159, 163, 165, 166, 170, 174, 176, 177, 179, 181—183, 187.
Мостарице, р. у Пољицу 75, 140.
Мостарско Поље 65.
Moscheles, др. J., писац 27.
Мочила, з. у Величанима 175; — з. у Галичићима 178; — з. у Грмљанима 143; — з. у Прхињу 120, 183.
Мочона, л. у Цицрини 160.
Мошевићи, с. у пределу Градац 191.
Мравићи, огранак Сокола у Трнчини 168.
Мракићи (Миљевићи), р. у Завали 77, 150, 151.
Мрамор, Мах. у Хутову 89, 187.
Мратињдан, слава 145, 152, 145, 185.
Мратна Долина, пашњак у Кијеву Долу 145.
Мрауше, њ. у Чваљини 154.
Мрвјештаци, з. у Чавшу 184.
Мрдићи, з. у Чавшу 186.
Мрђиће, шума у Вељој Међи 166.
Мркани, предео у Херцеговини 64.
Мркодо, предео у Црној Гори 75, 171.
Мркоњићи, с. 10, 13, 14, 64, 67, 72, 75, 88, 90, 170.
Мрњавчевићи, в. Делићи.
Мрчево, с. у Далмацији 58. 167.
Муаревина, з. у Завали 150.
Мужибрад, кнез у Попову 42.
Мукушина, брдо над Равним 156.
Мула, њ. у Равном 157.
Муламехмедовићи, р. у Љубињу 149.
Мунишићи, р. у Драчеву 173.
Муратовина, з. у Дубљанима 174.
Мусић дон Иван, војвода 86, 161.
Муслибеговић, р. у Мостару 165.
муслимани 62, 65, 69, 71, 80, 81, 83, 131, 165, 184, 185.
Мустапићи, р. око Стоца 79; — р. у Хутову 188.
Мустафин Греб, шума у Вељој Међи 166.
Мустафин Гроб, з. у Чавшу 186.
мутавџије, 80, 124, 131, 156.
Мухарева Љут, в. Марева Љут.
Мухаревице, р. у Завали 150.

На Брађеву Гувну, ч. у Цирини 160.
На Бријегу, з. у Завали 150; — ч. у Дврсници 164.
Навијала, мах. у Хутову 187.
Наврх Дубраве, врело у Котезима 179.
Надаждин, б. р. у Хутову 188.
Надглавишнице, з. у Дубљанима 174.
Над Локвом, з. у Завали 50, 150.
На Дубој, з. у Цицрини 161.
Накићеновић, С., писац 84.
Наклети Доци, з. у Орахову Долу 153.
Накло, з. у Трнчини, 167.
На Крсту, з. у Грмљанима 143; —з. у Цицрини 161.
На Локви, ч. у Цицрини 160.
Наметак, А., писац 81.
Наплави, з. у Дврсници 164; — з. у Струјићима 180; — њ. у Равном 157.

На Поду у Долима, з. у Драпићима 172.
Наратнице, з. у Величанима 175; — з. у Вељој Међи 166.
Нарона, б. град на ушћу Неретве 17, 39, 40.
Невесиње, град у Херцеговини 43, 57, 79, 83, 114, 125, 126, 136, 150, 151, 157, 160, 161, 170, 177, 181, 189.
Невољне Долине, з. у Орахову Долу 153.
Некрста, јама и. з. изнад Чваљине 33.
Немањићи 41, 42, 47.
Немачка 129.
Немири, з. у Равном 157.
Ненковци, р. у Ивици 173.
Непробић, брдо у Попову 20, 27, 152, 153; — з. у Долу 153.
Нерезине, з. у Туљима 169.
Неретва, река 9—14, 26, 27, 37—39, 41, 60, 84.
Неум, с. у Херцеговини 13, 16, 106, 163.
Неум-Кула, с. у Херцеговини 139.
Николајевдан, слава 144.
Николин, р. у Голубинцима 146.
Николић Брајан, кнез у Попову 61.
Николић Вукосав, кнез у Попову 47.
Николић-Вукосавић Гргур, син кнеза Вукосава 43.
Николић Јован, кнез у Попову 61.
Николића Чатрња, ч. у Туљима 169.
Николићи, властеоски р. у Попову 41, 42, 43, 47, 66;—в, Маслеше.
Никољдан, слава 147, 151, 152, 154—156, 160—164, 166, 168, 171, 173, 174, 178, 179, 181—183, 185, 186, 188, 191, —193.
Никчевићи, в. Милошевићи.
Никшић, град у Црној Гори 11, 12, 65, 133,134.
Нин, брдо у Хутову 11, 15, 47, 187.
Нинковићи, б. р. у Пољицу 140.
Нишава, река у Србији 44.
Нова Вода, ч. у Величанима 175.
Новаковић, Ст., писац 42.
Новаковићи, б. р. у Радетићу 42, 192.
Новакуше, њ. у Туљима 169.
Новковић-Новаковићи, б. р. у Броћанцу 192.
Ногаче, з. у Галичићу 178.
Ножице, р. у Галичићима 178; — р. у Корлатима 173, 174; р. у Љубињу 178.
Нонковић, р. у Папратници 191.
Норин, в. Нарона.
Нугларице, з. у Дврсници 164.
Нугленице, з. у Хотњу 191.
Нуго Грабаље, з. у Седларима 141.

Његуши, племе у Црној Гори 75, 170.
Њиве, з. у Дврсници 164.
Њивине, з. у Прхињу 183.
Њуњев Лас, врело у Котезима 179.

Обади (Милошевићи, Брезизићи), р. у Прапратници 190.
Обале, з. у Равном 157.
Оберани, р. у Вељој Међи 78, 166.
Облат, в. Ратоблат.
Облита Рупа, з. у Драпићима 172.
Ободнице, з. у Дубљанима 174.
Оборина, з. у Беленићима 145;—мах. у Орашју184.
Оборинач, ч. у Орашју 184.
Оборине, з. у Додановићима 183;—з. у Завали 150; — р. у Орашју 66, 77, 185.
Обориште, брдо код Хотња 191.
Обоци, з. у Дврсници 164.
Обрадић Прводраг из Голубинца 45.
Обрадов До, з. у Седларима 141.
Обрадовић, р. у Седларима 66, 74, 142.
Обрадуша, ч. у Седларима 141.
Оврљине, њ. у Мрконићима 171.
Овчина, з. у Величанима 175.
Ограда, з. у Голубинцу 146; — з. у Г. Зелениковцу 193; — з. у Требимњи 162.
Ограде, з. у Броћанцу 191; — з. у Галичићима 178.
Оградице, з. у Струјићима 180.
Ограђеница, з. у Грмљанима 143.
Оглавци, з. у Галичићима 178.
Огорјелице, з. у Грмљанима 143.
Огризнице, пашњак у Туљима 169.
Огумање, з. у Равном 157.
Ожијаци, з. у Грмљанима 143.
Озринићи, с. у Рићанима 75, 76, 79.
Оклеца, з. у Равном 157.
Околишта, з. у Голубинцу 146.
Окрајци, з. у Величанима 175.
Округлаш, в. Калуже.
Округлице, њ. у Равном 157.
Окучи, з. у Величанима 175;—з. у Требимњи 162.
Омер, спахија Веље Међе 59.
Омерагићи, р. у Љубињу 149.
Омрашна, ч. у Грмљанима 143.
Оногошт, Никшић 43 .
Опаве Долине, з. у Драпићима 172.
Опеша, њ. у Чваљини 154.

Оплетњак, з. у Величанима 176.
Опличићи, с. 163.
Опузен, варошица у Далмацији 143, 159.
Ораси, з. у Чавшу 186.
Орах, з. у Д. Зелениковцу 193;—с. у Шуми 26, 79, 190.
Орахови До, с. 14, 17, 35, 38, 39, 50, 57, 59, 61—63, 72, 74, 75, 77, 78, 88, 92, 95, 99, 101, 109, 121, 124, 131, 133, 136, 152—154, 159—161, 165, 170, 177,
Орахово, с. у Херцеговини 60, 64, 65.
Орашје, з. у Беленићима 145;—с. у Попову 13, 35, 50, 57, 65, 72, 74—77, 81, 88, 90, 91, 162, 184—186.
Орашнице, з. у Дубравицама 192.
Орли, р. у Величанима 75, 177.
Орлић Ђ., писац 67.
Орлица, врело у Завали 147.
Орловина (Побрешка Махала), мах. у Величанима 176.
Орнице, њ. у Туљима 169.
Оро, р. у Величанима 122.
Оручеви Доци, з. у Котезима 179.
Осјечина међа код Дубраве 154.
Оскоруше, з. у Цицрини 160.
Осредина, мах. у Равном 157.
Остоја, краљ босански 45.
Островица, з. у Требињи 162.
Острог, брдо над Завалом 39, 57, 147, 150, 154, 155.
Оток з. у Д. Зелениковцу 193; — з. у Орахову Долу 153.
Отоци, з. у Вељој Међи 166; — з. у Орашју 184; — з. у Требимњи 162; — з. у Равном 157.
Оточице, з. у Величанима 175; — з. у Дубљанима 174; — њ. у Чваљини 154.
Оточци, з. у Грмљанима 143.
Охмучевићи, р. у Дубровнику 44.
Оцак, с. код Невсиња 79, 161.
Ошанићи (Ђурђевићи), р. у Хутову 188; — с. код Стоца 79, 188.

Павлов Врт, з. у Кијеву Долу 145.
Павлов До, з. у Кијеву Долу 144.
Павловић, б. р. у Вељој Међи;—б. р. у Орахову Долу 153.
Павловић Иван с Веље Међе 61.
Павловићи, р. у Жуковици 191, 192; — у Мрконићима 171; — у Подгајинци 192; — у Хотњу 79, 191; у Црној Гори 126; — в. Крстило.
Пајићевине, з. у Величанима 176.
Пајтингерова карта 40.
Пакларевићи, в. Томашевићи.
Паклуше, з. у Г. Зелениковцу 193.
Палемете, р. у Чавшу и Мишљену 152, 187.
Пали Врти, з. у Додановићима 183.
паликућа, в. бјелојужина.
Пањар, з. у Струјићима 180.
пањари, пољопр. зграде 92, 93, 104, 107.
Пањетков До, з. у Седларима 141.
Памучина, Ј., писац 116.
Пантелијевдан, слава 166, 185.
»Пантелијина црква на Пијеску«, црква у Орашју 184.
Панце, р. у Орахову Долу 154.
Папреник, њ. у Трнчини 167.
Папци, р. у Вељој Међи 79, 166.
Параћ, б. р. у Дубљанима 175.
Параћевина, з. у Дубљанима 174.
Параунићи, мах. р Трнчини 62, 81, 164, 167, 169.
Париз 14.
Пасарица, б. р. у Беленићима 146.
Пасина, з. у Броћанцу 192.
Пасјак, њ. у Чваљини 154.
Patsch K. (Пач. К.), писац 37.
Пашалић Есад, писац 40.
Пашаче, з. у Орашју 184.
Пашић Хусејин из Попова 61, 62.
Пашића Врт, з. у Требимњи 162.
Пашићи, б. р. у Требимњи 163.
Педали, р. у Седларима 142, 177.
Пекесова Долина, з. у Струјићима 180.
Пекићи, р. у Трнчини 168.
Пелијешнице, њ. у Равном 157, 115; — з. у Величанима 154, 175.
пелин, в. кадуља.
Пељешац, полуострво 126, 132, 148. 161, 168.
Пенде р. у Пољицу 75; — (Раци), у Чваљини; 76, 142, 152, 156; — р. у Величанима 177.
Пенде—Раци, в. Пенде у Чваљини.
Перин, р. у Струјићима 181.
Перинова Врата, топоним у Струјићима 181.
Перићевина, омеђина у Дубљанима 174.
Перићи, б. р. у Дубљанима 175; — у Дубравицама 192; — р. у Љубињу 175;— р. у Мајковима у Далмацији и у Дубровнику 154; — р. у Орахову Долу 154; — р. у Хотњу 191.
Перишин Гроб, топоним у Драпићима 172.
Перишићевина, омеђина у Завали 150.

Перишићи, р. у Грмљанима 76, 144. 150; — р. у Драчеву 173; — р. у Дријењанима 172.
Перовић Иван из Чваљине 156.
Перотићи, р. у Чваљини 64, 77, 115, 155.
Петар, владика црногорски 170; — син хумског кнеза Мирослава 41.
Петковица, топоним у Завали 46, 148; — слава 186.
Петров До, з. у Голубинцу 146; — з. у Завали 147, 148.
Петровдан, слава 148, 151.
Пећи, з. у Дврсници 164.
Пећина, з. у Требимњи 163; — мах. у Требимњи 51, 62, 89, 162, 164.
Печури, з. у Величанима 175; — з. у Галичићима 178; — њ. у Чваљини 154, 155.
Пешев, б. р. у Котезима 179.
Пешићи, р. у Стоцу 143; — (Михојевићи, Радишићи), р. у Грмљанима 66, 76, 142, 144.
Пешке, р. у Драчеву 173; — р. у Корлатима и у Туљима 75, 174.
Пива, предео у Црној Гори 79, 83, 161.
пижуо, банак поред зида 100.
Пијевићи (Жилићи), р. у Требимњи 164.
Пијесак, з. у Орашју 184.
Пикулиновићи, б. р. у Равном 158.
Пилиповнице, з. у Седларима 141.
Пипуниште, з. у Дврсници 164.
Пипунови, з. у Котезима 179.
Пирјан, Пирјаћи (Лазибати), р. у Орахову Долу 153, 154.
Пићулин, б. р. у Голубинцу 146.
Пиштет, врело у Братогошћу 164; — врело у Завали 147; — з. у Седларима 141.
Пјанића Мурва, з. у Грмљанима 143.
Пјанићи, р. у Грмљанима 98, 99, 107, 144.
Пјаце, з. у Дврсници 164; — б. р. у Дврсници 165.
Пјевићи (Драгојевићи), р. у Требимњи 163; — р. у Турковићима 156.
Пјешевац. врх у Попову 20.
Пјешит Доци, з. у Струјићима 180.
Пјештате Њиве, з. у Требимњи 162.
Пјешчанице, з. у Дубљанима 174, 192.
Пјешчине, з. у Броћанцу 191; — з. у Галичићима 178; — з. у Додановићима 183; — з. у Корлатима 179; — з. у Туљима 169.
Плазина, њ. у Трнчини 167.
План, з. у Седларима 141; — ч. у Дврсници 164.
Пландишта, у. у Орашју 184.
Плане, њ. у Чваљини 154.
Плани, косаница у Корлатима 173.
Планице, з. у Величанима 175.
Пласна Главица, мах. у Равном 157.
Пласт, з. у Равном 157.
Плањак, з. у Трнчини 154; — з. у Прапратници 190; — Мах. у Трнчини 167, 168, 182, 184.
»племе«, род 110, 180.
Племенито Брдо, брдо изнад Радетића 192.
»пленице«, замке од коњске длаке 129.
Плереји, илирско племе 37.
Плећа, пашњак у Дријену 194.
Плијеш, брдо у Попову 162.
Плијеши, з. у Цицрини 160.
Плитки До, з. у Чваљини 154; — (Бјелаве), мах. у Орахову Долу 153; — њ. у Трнчини 167, — топоним у Цицрини 161.
Плокариште, з. у Вељој Међи 166.
Плоче, з. у Мрконићима 171.
Плочице, з. у Беленићима 145; — з. у Величанима 175.
Плужине, з. у Грмљанима 143; — у Дријену 194; — у Радетићу — 192; у Струјићима 180; — у Трнчини 162; — у Туљима 169; — њ. у Равном 154; — у Чваљини 113, 157.
Пљевница, з. у Дврсници 165.
Поблатине, з. у Орашју 184.
Побрђе, с. у Херцеговини 156, 186.
Побрђи, з. у Хотњу 191.
Побрежнице, з. у Дврсници 164; — з. у Котезима 179; — з. у Седларима 141; — з. у Туљима 169; — њ. у Чваљини 154.
Побрешка Махала, в. Орловина.
Повије, з. у Додановићима 183.
Повојне Долине, з. у Чваљини 154.
Површ, предео у Херцеговини 7, 43.
Пограће, з. у Завали 147.
Погребје, з. у Струјићима 180.
Под, з. у Струјићима 180.
Подамбар, з. у Величанима 176.
Подбабља, з. у Трнчини 162.
Под Бријегом, з. у Туљима 170.
Под Велики До, з. у Чваљини 115.
Под Величаним, з. у Орахову Долу 153.
Подвиловице, з. у Величанима 179.
Подвине, з. у Равном 157.
Под Водицом, з. у Величанима 175.
Подвори, з. у Требимњи 162; — њ. у Трнчини 167.

Подворнице, з. у Д. Зелениковцу; — з. у Хотњу 191; — з. у Г. Зелениковцу 193.
Под Врањаком, мах. у Додановићима 183.
Под Главицом, ч. у Дубљанима 174; ч. у Мрконићима 170.
Подглавишнице, з. у Дубљанима 174.
Подгојница, с. у Чарићима 72, 190, 192.
Подгора, з. у Величанима 175.
Подгребнице, з. у Хотњу 191.
Подградина, њ. у Чваљини 115, 154.
Под Градом, в. у Цицрини 160.
Подгувнице, з. у Вврсници 164.
Подгуштернице, з. у Струјићима 180.
Под Жабом, ч. у Прапратници 140.
Подзелење, њ. у Равном 157.
Поди, з. у Дубљанима 174.
Подибер, в. Дибар.
Подимје, з. у Седларима 141.
Подина, з. у Г. Зелениковцу 193.
Подине, з. у Дубљанима 174; — з. у Вељој Међи 166; — л. у Седларима 141.
Подишоње, з. у Струјићима 180.
Подјасенице, з. у Седларима 141.
Подкалужје, з. у Седларима 141.
Под Каменитим Вртлом, место у Прапратници 140.
Подкрај, ч. у Орашју 184.
Подкрајнице, з. у Дврсници 164; — з. у Дубравицама 192; — з. у Орашју 184; — з. у Прапратници 190; — з. у Седларима 141; — з. у Струјићима 180.
Под Крстом, з. у Седларима 141.
Под Кулом, 3. у Дврсници 164.
Под Лисином, з. у Туљима 170.
Подлокавнице, з. у Беленићима 146.
Подлокве, з у Прхињу 183.
Под Локвом, њ. у Чваљини 154.
Под Мачковом Гредом, ч у Грмљанима 143.
Подмегиње, з. у Струјићима 180.
Подмилачје, з. у Требимњи 162.
Подоблатнице, њ. у Равном 157.
Подолињаче, з. у Величанима 175.
Подорлице, омеђине у Завали 150.
Подосешнице, з. у Дубљанима 174.
Подосојнице, з. у Чваљини 154.
Подошекнице, 3. у Корлатима 173.
Под Присјеке, з. у Орахову Долу 153.
Под Присоје, з. у Трнчини 167.
Под Прлом, з. у Кијеву Долу 145.
Под Ратом, з. у Величанима 175.
Подраиче, з. у Прхињу 183.
Подрешће, з. у Беленићима 145.
Подубровнице, з. у Котезима 179.
Подувац, з. у Чавшу 186.
Подумање, з. у Орахову Долу 153.
Пожар, брдо у Цицрини 115, 160.
Пожарно, с. у Херцеговини 77, 142.
Позечица, з. у Величанима 175.
појата 95.
Појужиле, р. у Биограду код Невесиња 150; — р. у Завали 150.
Појужиловина, омеђина у Завали 150.
Покрајнице, з. у Беленићима 145; — з. у Величанима 175; — з. у Грмљанима 143; — њ. у Чваљини 154.
Покривеник, врело у Завали 90, 91, 147, 174, 175.
Полихронија, в. Радача.
Полути, Полутки, з. у Кијеву Долу 144, 145
Пољана, з. у Д. Зелениковцу 193.
Пољане, з. у Дубравици 192; — з. у Равном 157; — з. у Цицрини 160; — з. у Чваљини 154.
Поље, дно поља (Попова) 108; — з. у Орахову Долу 153; — з. у Седларима 141.
Пољице, с. у Попову 7, 9, 13, 14, 26, 39, 46, 47, 50, 55, 67, 68, 72, 74, 75, 88, 95, 121, 135, 136, 138—140, 142, 156, 158, 170.
Помагање Њиве, з. у Орахову Долу 153.
Пондрач-Врх, мах. у Требимњи 192.
Поникве, с. у Далмацији 126.
Понор, з. у Прапратници 190.
Поповац, презиме 84.
Поповић, Ж., писац 19.
Поповић, р. у Попову 20, 75; — р. у Драчеву 173; — з. у Дријену 172; — з. у Равном 160, 158; — з. у Струјићима 181.
Поплати, с. код Стоца 166.
Попово, жупа, 17, 41, 61.
Поповско Поље 9, 67, 18, 37, 39.
Поповски, тобожњи град у Попову 46.
Попрановић Милош, војвода 61, 81.
Поробићи, р. у Попову 66.
Посабач До, з. у Беленићима 146.
посеље, посјеље (подвори или врти) 91, 109, 110, 114.
Посеље, з. у Драпићима 172; — з. у Котезима 179; — з. у Орахову Долу 153; — з, у Цицрини 160.

Постијенице, з. у Равном 157; — з. у Котезима 179.
Постољани, с. код Невесиња 79, 189.
Постуб, з. у Струјићима 180.
Поткрајница, њ. у Трнчини 167.
Поткрајнице, з. у Седларима 141; — з. у Трнчини 162.
Поточина, з. у Чваљини 154.
Поточни Долови, з. у Беленићима 146.
По(т)плочница, з. у Хутову 187.
Потпутнице, з. у Долу 181.
Потребице, з. у Цицрини 161; — у Цицрини 79, 161.
Потршња, з. у Седларима 141.
Потрноваче, з. у Струјићима 180.
Потсеље, з. у Завали 147.
Потуровићи, р. на Мишљену 160.
Поуз, з. у Прапратници 190.
Поушљевине, з. у Чавшу 186.
Поцрње, с. у Столачком срезу 177.
Почивала, з. у Вељој Међи 166.
Почивало, з. у Величанима 175.
Почитељ, с. у Херцеговини 57, 31, 163, 169.
Правица, р. у Биочу 170.
Правице, мах. у Броћанцу 192.
Праменко, Праменци, р. у Седларима 142.
Прапратни Долови, з. у Корлатима 173.
Прапратни До, з. у Корлатима 173; — з. у Чваљини 154.
Прапратница, с. у Чарићима 51, 72, 79, 190.
Превиш, з. и с. у Хутову 188, 190.
Предубље, пашњак изнад Равног 35.
Предимир, краљ 41.
Предојевић, кнез (у нар. песми) 184, 185.
Предоље, с. код Стоца 161.
Премакућнице, з. у Дврсници 164.
Пренсло, шума у Вељој Међи 166.
Преорска Гумна, њ. у Трнчини, 167.
Прешека, топоним у Хутову 188.
Пржањ, з. у Величанима 175; — з. у Галичићима 178.
Пржњи, њ. у Равном 157.
Пржордино, з. у Грмљанима 143.
Прибин До, з. у Чваљини 154.
Прибишићи, р. у Драчеву 173.
Прибојна, шума у Вељој Међи 166.
Привишићи, р. у Хутову 190.
Привор (Пријевор), мах. у Трнчини 62, 78, 159, 167, 168, 179.
Пријевор, превој изнад Хутова 11, 14, 15, 20, 26, 49; — мах. у Хутову 187; — топоним у Равном 157.
Пријеворац, ветар 30.
Пријеке Њиве, з. у Беленићима 145; — з. у Дврсници 164; — з. у Седларима 141.
Пријепорница, з. у Д. Зелениковцу 193.
Пријепорнице, з. у Хутову 187.
Прињепка, з. у Орашју 184.
Прими, А., бискуп требињски 63.
Приморје (дубровачко) 26, 27, 43, 49, 58, 71, 84, 126, 128, 133, 135, 137, 138, 192.
Приморац, р. у Завали 152.
Принско Гумно, з. у Струјићима 180.
приорац, домаћин који има њиве у другом селу 114.
Пристранци, з. у Струјићима 180.
Пришеке, з. у Беленићима 145.
Пркачини, р. у Требимњи 163.
Пркути, р. у Беленићима 146; — р. у Дубљанима 175; — р. у Трнчини 80, 168.
Пркутов Долац, з. у Завали 157.
Пркутови Долови, з. испод Равног 157.
Прлог, з. у Трнчини 167.
прљица или прљ, рало 113.
Прљаве Долине, њ. у Трнчини 167.
Прњавор, варош у Босни 163.
Пробјеник, з. у Дубравици 192.
Провалија, њ. у Трнчини 167.
Прогорјевци, з. у Беленићима 146.
Продо, з. у Завали 147; — з. у Седларима 141; — у Прапратници 190; — ч. у Цицрини 160.
Продољани, з. у Мрконићима 171.
Прозорски срез 120.
Пропади, з. у Величанима 175.
Прпорошка локва, л. у Голубинцу 146.
Пропратни До, з. у Додановићима 183.
Просиште, з. у Корлатима 173.
Пругова, з. у Величанима 175.
Пружине, з. у Додановићима 183.
Прхиње, з. у Равном 157; — с. у Попову 38, 72, 88, 95, 119, 182, 183.
Прце, р. у Прхињу 184.
Прчки, р. у Хотњу 191.
Пузуше, з. у Д. Зелениковцу 193.
Пуља, покрајина у Италији 168.
Пуне Жђеле, њ. у Мрконићима 171.
Пупе, р. у Цицрини 162; — р. у Чваљини 77, 156.
Пурачица, б. р. у Попову 63.
Пурино Гумно, з. у Рупном Долу 63.

Пуро, б. »племе« у Попову 63.
Путице, р. у Ораху (Шума) и. у Прапратници 79, 190.
Пухићи, р. у Вељој Међи 166.
Пуховац, з. у Чавшу 186.
Пуцић М., писац 43, 49.
Пучине, з. у Трнчини, 162.

Равански Слап у Равном 158.
Равна Влака, вис 15.
Равни, з. у Броћанцу 192; — з. у Грмљанима 143; — (Равње), з. у Требимњи 163.
Равни Бријег, пашњак у Трнчини 167.
Равни До, з. у Прапратници 190.
Равни Подови, з. у Хотњу 191.
Равно, село у Попову 9, 13, 14, 19, 26—29, 34, 36, 39, 47, 49, 54, 55, 61—63, 67—70, 72, 74, 75, 82, 85, 87, 88, 90—93, 95—97, 99, 101—104, 106, 108, 117—123, 128, 129, 131, 133—136, 138—140, 150, 153, 155—162, 164, 168, 169, 170, 175, 178—180, 182, 187.
Равно Осоје, пашњак у Додановићима 183.
Рагње, в. Равни.
Рагужи, р. у Хотњу 191; б. р. у Цицрини 161.
Радаве, з. у Величанима 175.
Радова, врело у Кијеву Долу 144.
Радача (Полихронија), жена Ненца Чихорића 43, 46, 47.
Раденовић Павле, војвода 45, 49.
Радетино Брдо, „гора“ Трчине 167.
Радетићи, с. у Чарићима 72, 190, 192.
Радића Крст, з. у Струјићима 180.
Радићи, р. у Долу и Прхињу 180, 182, 184; — р. у Мостару 182; — р. у Орахову Долу 154; — р. у Трнчини 126, 168; — р. у Хутову 190.
Радич, војвода 43.
Радичићи, з. у Гумљанима 143.
Радишино Брдо, брдо у Додановићима 183.
Радишићи, в. Михојевићи.
Радиновићи, р. из Рићана 76.
Радобратићи, огранак Дедића 44.
Радов Врт, з. у Долу 182.
Радовановић Мих. С., писац 19.
Радовановићи, в. Хамовићи.
Радовања, з. у Величанима 175.
Радови Броди, з. у Седларима 141.
Радомило, р. у Трнчини 168.
Радонице, з. у Трнчини 167.
Радонић Ј., писац 35, 47, 48, 59, 64, 65.
Радонићи, в. Кречки.
Радоњићи или Радовановићи, в. Хамовићи.
Радослав, син Стевана Немање 41; — жупан, син кнеза Андрије 41.
Радостићи, огранак Дедића 44.
Радош, брдо у Попову 172.
Радошевине, њ. у Чваљини 154.
Радуло, б. р. у Трчнини 168.
Радулов До, з. у Драпићима 172.
Радуловићи, р. у Туњима 66, 75, 144, 170, 174.
Радуне, з. у Гумљанима 143.
Радуо, спахија, син Ивана спахије 59.
Рађен Лаз, з. у Струјићима 180.
Разбојиште, з. у Требимњи 12, 162
Разбојна, з. у Д. Зелениковцу 193.
Разваће, з. у Струјићима 180.
Размиловића Гоник (Гоници), њ. у Трнчини 167.
Размиловићи, в. Вукићи, Зорак, Лонци.
Раичи, р. у Орашју 79, 185; — б р. у Хутову 188; — р. у Цицрини 79, 161, 162.
Раичевићи, мах. у Долу 182; — р. в. Дубељ.
Раичуша, ч. у Дубљанима 174.
Рајичевине, з. у Дубравици 192.
Раковице, с. у Херцеговини 177.
Ралице, з. у Прапратници 190.
„рало“, мера 113.
„Рама“, тј. Равно 64.
Рама, предео у Босни 56, 157.
Рапти (Рафти), с. у Шуми 64, 77.
Раскрсница, з. у Величанима 175; — з. у Корлатима 173.
Расовати До, з. у Вељој Међи 166.
Расовача, з. у Цицрини 161.
Растић Ј., писац 44, 49.
Растише, з. у Дубљанима 174.
Растовице, з. у Орахову Долу 153.
Растуше, з. у Хутову 187.
Расуље, њ. у Трнчини 167.
Рат, Пељешац 49, 84; — з. у Величанима 175.
Ратковић Гувно, з. у Струјићима 180.
Ратне Груде, з. у Галичићима 178
Ратоблат или Облат, брдо у Равном 157.
Ратоловице, з. у Веленићима 145.
Рафти, в. Рапти.
Раци, р., в. Пенде; — њ. у Равном 157; — з. у Струјићима 180.
Рачићи, р. у Жакову 171; — в. Марковићи.
Рашка, средњевјековна Србија 41.

Репеш, б. р. у Завали и Равном 82, 150, 160.
Репине, з. у Величанима 176; — з. у Долу 181.
Репишта, з. у Струјићима 180; — з. у Седларима 141.
Ресулбеговић, р. у Требињу 170, 176; — Хазмибег 168.
Ресуша, з. и ч. у Величанима 175.
Речићи, р. у Галичићима 178.
Ржани До, јама у Попову 69.
Ривине, њ. у Равном 157.
риге, слојеви који стрше на површини 20.
Ригојнице, з. у Грмљанима 143.
Рићани, племе у Црној Гори 75, 76, 79, 82, 83, 144, 151, 156, 160, 163, 170, 177, 182, 186, 190, 194.
Ризванбеговић Али-паша 169; — Мехмед-бег, звани Хаџи бег 67; — Зулфикар 67.
Ризванбеговићи, р. у Требињу 67.
Ријека, в. Требишница.
Рикале, р. у Додановићима 183; — б. р. у Струјићима 180, 182; — р. у Долу 180, 182; в. Милетићи.
Рикалова Врата, з. у Струјићима 181.
Рикалова Махала, мах. у Додановићима 183.
Рикалово Гувно, з. у Корлатима 174.
Рим 37, 62.
Римице, з. у Равном 157.
Римљани 37, 39.
Рјепуша, топоним у Попову (у нар. песми) 185.
Рњићевице, з. у Туљима 169.
Роглић Ј., писац 19.
Рогушве, з. у Величанима 175.
Родићевина, з. у Долу 181.
Родићи, б. р. у Долу 181.
Рожетићи, в. Горњи Мањкови.
Рокова Главица, топоним у Рупном Долу 167.
Ромин Греб, топоним у Прапратници 190.
Ромића Ограда, з. у Струјићима 180.
Ромићи, б. р. у Чваљини 155.
Рончева Ограда, з. у Струјићима 180.
Ропина Долина, з. у Драпићима 172.
Росино Гробље, т. у Велиљанима 176.
Росићи (Милидраговићи), б. р. у Дврсници 76, 165, 166.
Ротне Груде, њ. у Равном 157.
Руда, острво на Јадрану 126.
Руда, Велика и Мала, пашњак у Котезима 179.
Руде Рупе, з. у Драпићима 172.
Рудин До, шума и пашњак у Мркоњићима 171.
Рудин Плас, з. у Равном 157.
Рудина, пашњак у Кијеву Долу 145; — ч. у Седларима 141.
Рудине, з. у Струјићима 126, 145; — топоним у Кијеву Долу 145.
Рудиница, р. у Равном 148, 159.
Рудник, планина у Србији 48.
Рудо Поље, з. у Котезима 179.
руј (Cotynus coggygria) 34, 47.
Рујнац, омеђина у Завали 150.
Руља, обркнез у Величанима 177.
Рума, град у Срему 44.
Рунде-Рундићи, р. у Драчеву 75, 173.
Рупе, з. у Грмљанима 143; — з. у Величанима 175; — з. у Долу 182; — з. у Трнчини 167; — њ. у Хутову 187; — њ. у Чваљини 154.
Рупна Дола, з. у Цицрини 160, 161.
Рупни До, мах. у Трнчини 38, 50 62, 89, 93, 110, 122, 157—159, 167, 168.
Руси 148.
Русија 74.
Русић-Долови, з. у Равном 157.
Рутине, пашњак у Туљима 169.
Руштица, брдо у Чарићима 20, 193; — л. у Г. Зеленикову 193.
Рушчица, пашњак у Г. Зеленикову 193.

Савићи, в. Вукорјепи.
Савица, з. у Чавшу 186.
САД, Сједињене Америчке Државе 84, 85, 133.
Садови, з. у Беленићима 146; — з. у Требимњи 162.
Салате, раније р. у Галичићима 178; — р. у Жакову 170; — р. у Невесињу 160; — (Драгоиловићи), р. у Равном 76, 101, 102, 160, 178; — р. у Туљима 170.
салаш, зграда 92, 93, 95, 104, 106.
Салкићи, б. р. у Орашју 185.
Salona, Солин 17.
Самарџићи, р. у Жрвњу 174.
Сандаљ Хранић, војвода 46
Санко, син жупана Милтена Драживојевића 43.
Санковићи, властеоски р. у Попову 43.
Сарајево 11, 81, 84, 132, 135, 151, 152. 170.
Сарајевско Поље 81.
Сарајуша, ч. у Хотњу 191.

Сачивиште, з. у Корлатима 173.
сватовско гробље, у Рупном Долу 50.
св. Ана, празник 167—169; — капела у Д. Пољу 95, 167.
св. Влахо, феста у Дубровнику 12.
св. Врачи, слава 145, 151.
св. Иван, слава 168.
Св. Илија, земља и црква у требињској Шуми 57.
св. Јаков, слава 154.
св. Јован, слава 156, 181.
св. Лука, слава 156, 191.
св. Мартин, слава 146, 147.
св. Миховил, слава 190—192.
св. Петар, празник 61.
св. Стјепан, слава 142.
сви Свети, слава 192.
Свиоке, з. у Чваљини 154.
Свитава, с. у Д. Храсну 192.
Свитавско Блато 13, 130.
Седлари, с. у Попову 7, 14, 28, 36, 40, 67, 70, 72, 74, 88, 90, 117, 123, 140, 142.
Секуо, син Ивоја спахије 59.
Селимовина, з. у Чавшу 186.
Селишта, место у брду 115; — з. у Корлатима 173; — з. у Мрконићима 171; — з. у Требимњи 163.
Семизи, р. у Драчеву 173; — р. у Галичићима 178; — р. у Мостару 84.
Семизовац, село у Босни 178.
Семозовић, в. Семизи.
Сењ, место у Хрв. Приморју 80, 163, 168, 162.
Сењани, становници Сења 60, 78, 153, 155, 161, 192.
Сеоске Долине, з. у Додановићима 183.
Серафијон, игуман ман. Завале 61.
Сергејевски Д., писац 40.
Сердаревићи, р. у Љубињу 149, 173, 177.
Сетенчићи, р. у Драчеву 173; — р. у Пољици 75.
Сефе, р. у Чавшу 81, 186.
Сефуша, ч. у Чавшу 186.
сиђ или аксиц, вашар у Сланом на Илиндан 136.
Сиљева Доца, з. у Вељој Међи 166.
Сиљевац, врх Илије планине 173, 174, 192; — с. 35.
Сиљевица, „гора“ Орахова Дола 153.
Синановић, р. у Завали 152; — б. р. у Требимњи 163.
Синдик, д-р Илија, писац 84.
Синци, з. у Требимњи 162.
Сирак, з. у Додановићима 183.
Сиреница, ч. у Котезима 179.
Систо, фрањевац из Сланог 148.
Ситни Калови, з. у Величанима 175.
Ситњи Као, з. у Орахову Долу 153.
Ситница, њ. у Требимњи 167; — ч. у Трнчини 167.
„сјевери“, ветрови 30.
Сјенокос, з. у Голубинцу 146.
Сјенокоси, з. у Орашју 184; — њ. у Чваљини 154.
Скадар, град у Арбанији 12, 40.
Скарамуце (Скарићи), р. у Равном 80, 159; — р. у Дубљанима, Котезима, Трнчини 80; — р. у Цицрини 80, 161; — р. у Чавшу 187.
Скарић Влад., писац 44, 59, 80, 84, 144, 151, 156, 164, 175, 178, 179.
Скарићи, в. Скарамуце.
Скозник, шума у Вељој Међи 166.
Скок П., писац 66, 67.
Скопље, град 177.
Скоче, б. р. у Г. Зелениковцу 81, 193.
Скочци, з. у Величанима 175.
Скробутњак, з. у Седларима 141.
Славићи, р. у Величанима 64, 75, 176, 177.
Славићуша, ч. у Величанима 175.
Славомир, стегоноша из 13 в. 42.
Славонија, област 58, 69, 80, 82, 33, 85, 146, 163, 164, 184.
Слано, место у Далмацији 10, 12, 14, 17, 20, 25, 34, 38, 39, 60, 61, 81, 113, 124—126, 128, 131, 135—139, 144, 148, 150, 153, 164, 169, 185.
Слап у Требишници 140.
Слапови, з. у Дубљанима 174.
Слатнице, з у Седларима 141.
Сливље, с. на ушћу Неретве 150; — з. у Дврсници 164.
Сливница, с. у Шуми 75, 77, 151.
Сливно, с. код Метковића 60, 188.
Сливци, з. у Величанима 176.
Словенци 82, 83.
Слоковићи, з. у Грмљанима 143.
Случевац, „гора“ Требимње 162.
Сметлишта, з. у Хутову 187.
Смичалина, з. у Д. Зелениковцу 193.
Смичиклас Т., писац 45.
Смокови Доци, з. у Равном 157.
Смољана или Вулића Махала, мах. у Струјићима 180.
Смољани, р. у Струјићима 181.
Смрдан, с. у Далмацији 80, 164.
Смрдљике, з. у Д. Зелениковцу 193.
соба (камара), 98, 99, 100.
Соко, Соколи, р. у Трнчини 78, 168; — р. у Вељој Међи 166.

Соколовина, з. у брду 115.
Солде (Вукадиновићи), р. у Величанима 177; — р. у Невесињу 177; — б. р. у Хутову 188.
Солдићи, р. у Требимњи 164.
Солдо Ш., писац 95, 97.
Солило, з. у Седларима 141.
Соловјев А., писац 44.
Солун, лука у Грчкој 163.
Сомина, с. у Пиви 79; — с. у Бањанима 161.
Sonungliae, Зажабље, жупа 45.
Сопић, р. у Завали 147, 151 152.
Соповина, з. у Завали 152.
Спасовдан, празник 146.
Спасово Брдо у Беленићима 146.
Спасово Гробље, некропола у Требимњи 50, 56.
спахије 57, 59, 80.
Спила, место међу Равним и Дврсницом 121; — врело у Равном 156; — з. у Величанима 175; — з. у Орашју 184; — ч. у Величанима 175.
„сплав", плавина 90.
Справало, р. у Попову 66.
спрема, остава 103.
спремаћа или спремна кућа, део куће 100.
Срба, з. у Чваљини 154.
Србо (Србић), р. у Завали 147, 151, 152.
Срби 12, 47, 57, 63, 66, 68, 69, 71—76, 78, 80, 82, 83, 85, 140, 148, 158, 186.
Србија 12, 57, 58, 73, 84, 138.
Србић Никифор, калуђер 152.
Србић, в. Србо.
Сред—Отока, з. у Грмљанима 143.
Средаче, њ. у Трнчини 167.
Средња Махала, мах. у Грмљанима 143.
Средње Поље, посеље у Беленићима 109.
Средњи Дијели, њ. у Чваљини 154.
Средњи До, з. у Додановићима 183.
Средњи Доли, з. у Чваљини 154.
Средпоља, з. у Струјићима 180.
Срем, област 44, 157.
Сретни До, з. у Драпићима 172.
Сриједе, з. у Додановићима 181; — з. у Котезима 179.
„стајаћа кућа", део куће 100, 101.
Станина Гробина, з. у Седларима 141.
Станицове Лазине, з. у Орашју 184.
Станковић, р. у Пољицу 76; — р. у Галичићима 178; — р. у Требимњи 164.
Станкуше, з. у Дврсници 164.
Станчи, з. у Корлатима 173.
Стара, мах. у Трнчини 167.
Стара Клачина, м. у Грмљанима 143.
Старева Лас, з. у Седларима 141.
Стара Лазина, пашњак у Чвалини 115.
Стара Чатрња, ч. у Струјићима 180; — ч. у Цицрини 160; — у Г. Зеленковцу 193.
Старац, з. у Прапратници 190.
Старе Лазине, з. у Чваљини 154.
Стари Врт, з. у Завали 147.
Старине, з. у Туљима 169.
Старци, з. у Орахову Долу 153.
Степан, бан босански 41.
стећци 51, 54, 56.
Стефановићи-Шћепановићи, сада Гаврилогићи у Семларима 142.
Стјепановић Милета, из Попова 64.
Стјепановићи, б. р. у Равном 158.
Стипко тепчија 43.
Стојановић Љ., писац 25, 28, 43, 44, 147.
Стојановићи, р. у Дријењанима 77, 172; — б. р. у Требимњи 189.
стојећа кућа, в. стајаћа кућа.
Стојина Пећ, пећина у Чваљини 155.
Столац, град у Херцеговини 9, 10, 12—14, 27, 37, 39, 76, 79, 82—84, 114, 134, 136, 139, 144, 150—152, 161, 164, 166, 171, 177, 182—185, 188—191.
Столачки срез 14, 161, 177, 185.
Стон, с. у Далмацији 17, 41, 45, 46, 126, 162, 163,
Стонско Приморје 41.
Стране, виногради у Орахову Долу 153; — њ. у Чваљини 154.
Страња Главица, пашњак у Броћанцу 192.
Стргачине, з. у Грмљанима 143.
Стрикина Чатрња, ч. у Равном 157.
Стрмена Дубрава, пашњак у Дубравицама 192.
Стрмица, мах. у Цицрини 62, 89, 161, 185.
Стрмице, з. у Цицрини 160.
Стрмоглавице, з. у Беленићима 145; — з. у Требимњи 162.
Струга, з. у Величанима 175; — њ у Трнчини 167.
Струге, з. у Грмљанима 143; — з. у Долу 181; — з. у Дубљанима 174; — з. у Корлатима 173; — з. у Струјићима 180; — њ. у Равном 157; — њ. у Туљима 169; — с. код Чапљине 65.

Струјићи с. у Попову 10, 12, 13, 19, 38, 46, 47, 50, 51, 54, 65, 72, 74, 76, 88, 95, 119, 121, 126, 135, 139, 152, 179, 180—183.
Струјићка Вала 10, 20, 88.
Стубице, пашњак у Додановићима 183; — з. у Требимњи 162.
Студенац, ч. у Грмљанима 143; — врело у Орашју 184; — ч. у Цицрини 160.
Ступа, з. у Седларима 141.
Суецки Канал 132.
Сурдупи, њ. у Трнчини 167.
Сурулевац, з. у Дврсници 164.
Суторина, с. у црногорском Приморју 27, 65.
Суха Локва, ч. у Трнчини 167.
Сушићи — Шушићи, р. у Беленићима 146; — (Костићи, Котићи), р. у Чваљини 155, 156.
Сушци, в. Ћорци, Ђурасовићи.

Тавти, з. у Додановићима 182.
Тадићи, б. р. у Попову 66.
Талајуша, њ. у Трнчини 167.
Тамбари, б. р. у Дврсници 164, 165.
„тараба" или „перда", ограда 98.
Тасовчићи, с. на Неретви 39.
Татиновица, з. у Чваљини 154.
Тврдин До, „гора" Седлара 141.
Твртко, бан босански 43.
Твртковићи, р. у Драчеву 45.
Тежанице, з. у Мрконићима 171.
Тек, з. у Седларима 141.
Тењик, з. у Прапратници 190.
Теркеш, р. у Требимњи 164.
Тимар, део Попова 14, 59.
Тимор, брдо у Цицрини 160; — пашњак у Трнчини 167.
Титоград, град у Црној Гори 11.
Товарнице, з. у Вељој Међи 166; — з. у Д. Зелениковцу 193.
Толисаве, з. у Величанима 175.
Томановићи, р. у Невесињу 181; — — б. р. у Струјићима 181.
Томашев Тор, з. у Вељој Међи 166.
Томашевићи (Кукице, Пакларевићи), р. у Цицрини 79, 89, 155, 161; — б. р. у Чваљини 155.
Томашица, з. у Орахову Долу 182.
Томиндан, празник 146.
Томино Гувно, з. у Струјићима 181.
Томин До, з. у Чваљини 154.
Томине Долине, з. у Додановићима 183.
Томине Куће, з. у Орашју 184.
Томићи, р. у Попову 11; — р. у Храсну 186.
Томичићи, б. р. у Величанима 177; — (Крмеци), р. у Дубравицама 192.
Торине, з. у Броћанцу 192; — з. у Грмљанима 143.
Тоциље, б. мах. у Трнчини 167, 168.
Точило, ч. у Седларима 141.
траве, веће парцеле у кршу за напасање стоке 110.
Травник, град у Босни 165, 177.
Трап, з. у Галичићима 178; — з. у Гмрљанима 143; — з. у Струјићима 180.
Трапине, з. у Величанима 175; — з. у Галичићима 178.
Трачани 37.
Трдовица, з. у Радетићима 192.
Трдошевић Радовав, из Голубинца 45.
Требија, по предању краљица 163.
Требијово, с. у Шуми 77.
Требимња (Требимља), с. у Попову 12—14, 16, 17, 35, 38—40, 45, 50, 51, 60, 62, 67, 72, 77—79, 88, 89, 98, 95, 113, 120, 122, 124, 126, 127, 133, 136, 159, 162—164, 166, 179, 187, 189, 190.
Требимња, увала 19, 25, 31.
Требиње, град у Херцеговини 9, 11, 14, 22, 26, 29, 48, 49, 57, 58, 63—66, 68, 76, 81—83, 113, 114, 118—121, 124, 185, 131—136, 138, 148, 150, 152, 153, 155, 166, 170, 176, 179, 182, 184.
Требиње, жупа 45.
Требињска бискупија 60.
требињски кадилук 13.
Требињски срез 14, 144, 159.
Требишњица (Ријека), река 9, 11—15, 21—26, 29—32, 37, 49, 89, 108 118, 130, 140, 148.
Чадорак, з. у Долу 181, 182.
Чаири, з. у Беленићима 146; — з.
Трескавац, планина 125, 172.
Трешња, з. у Прапратници 190.
Трештеница, брдо над Хутовом 187.
Три Обмине, ч. у Орахову Долу 153.
тријем, део куће 103.
Тријенсла, превој 50.
„Тријешће", Трст 133.
Трипићи, р. у Дубровнику 142; — р. у Седларима 142; — у Шћеници 179.
Трипундан, слава 141, 194.
Трифковић Вл., писац 84.

Тришина Долина, з. у Седларима 141.
Трјебово, у требињском срезу 144.
Тркеши, р. у Равницама код Стоца 164.
Трнава, л. у Струјићима 180.
Трновац, л. у Цицрини 160.
Трнови, з. у Дубљанима 174.
Трнови До, з. у Додановићима 183; з. у Вељој Међи 166.
Трновица, з. у Галичићима 178; — л. у Кијеву Долу 144.
Трново Брдо, брдо код Додановића 183.
Трновске Лаке, м. у Грмљанима 143.
Трнчина, с. у Попову 47, 49, 62, 72, 73, 77, 78, 84, 88—90, 93, 120, 124, 126, 154, 159, 162, 166—169, 179, 184, 185; — мах. у Трнчини 167, 168.
Трњи, з. у Галичићима 178.
Троврх, „гора" у Кијеву Долу 145.
Тројићи (Зеленпуховићи), р. у Хотњу 191.
Трпањ, с. у Далмацији 168.
Трст, град 133.
Трстено, с. у Далмацији 58, 153.
Тршић, с. код Лознице 25.
Трумине Јаме, з. у Орашју 184.
Трухелка Ћ., писац 26, 61, 66.
Тубића махала, мах. у Орашју 184.
Тубићи, р. у Орашју 185.
Тузла, град 172.
Туље, с. у Попову 14, 26, 38, 64, 72, 74—76, 88, 90, 91, 95, 169, 170, 174.
Турани, с. у Херцеговини 77.
Турањани. р. у Грмљанима (раније Јокановићи) 77, 144; — р. у Завали 152.
Турковићи, р. у Стоцу 152; — мах. у Требимњи 28, 31, 38, 62, 63, 89, 93, 116, 130, 162, 187.
Турска 60, 65, 66, 81, 169, 179.
Турци 12, 16, 42, 49, 57, 58, 60, 63—66, 148, 156, 158, 159, 161, 165, 167, 172, 174, 177, 181, 183, 184, 188—190.
Туцак, б. р. у Додановићима 183.

Ћатовина, омеђина у Дубљанима 174.
Ћаћићи, р. у Дријењанима 172.
Ћебеџије, р. у Кијеву Долу 145.
Ћетковићи, б. р. у Голубинцима 146.
Ћетковића Врт, з. у Голубинцима 146.
Ћетковић-До, з. у Беленићима 145.
Ћибаруша, з. у Дврсници 164.
Ћиваруше, з. у Грмљанима 143.
Ћозулана, мах. у Орашју 184.
Ћозулани, р. у Орашју 185.
Ћоићевина, з. у Дубљанима 175.
Ћоићи ,р. у Дубљанима 175.
Ћопи, б. р. у Дубљанима 175.
Ћопо, б. р. у Орахову Долу 153.
Ћорићи, р. у Дријењанима 172; — (Милошевићи), р. у Завали 152.
Ћоровић В., писац 41-44, 46, 48, 49, 57, 59, 61, 63, 66, 68, 140, 149.
Ћорци, б. махала у Трнчини 167; — р. у Котезима 179; — (Шушци), р. у Трнчини 168.
Ћосић Иван у Орахову Долу 153.
Ћук, р. у Попову у 17 в. 66, 75; — р. у Величанима 177.
Ћукова Лазетина, з. у Грмљанима 143.
Ћуковаче, пашњак у Броћанцу 192.
Ћурана, з. у Д. Зелениковцу 193.
Ћуране, з у Вељој Међи 166.
Ћурчије, р. у Беленићима 146.
Ћурчић В., писац 18, 130. 148.
Ћуци, мах. у Величанима 94.

Убо, врело на Бјеласици 169, 172;— врело у Голубинцу 146; — врело у Мрконићима 170; — л. у Додановићима 183.
Убоско, с. у Херцеговини 76, 179, 185.
У Брдо, з. у Грмљанима 143.
Угарска 12.
Угрин До, л. у Корлатима 173.
У дно Отока, з. у Грмљанима 143.
Узглавак, з. у Прапратници 190.
Уздине, з. у Струјићима 180, 181.
Уздрт, њ. у Равном 157; — њ. у Трнчини 167.
Уздрти, з. у Струјићима 180.
Укмаш, з. у Беленићима 145.
Укша, б. р. у Требимњи 163.
Укшини Долови, з. у Требимњи 162, 163.
улица, прилаз до куће 94, 107.
Улиште, з. у Кијеву Долу 145.
Униште, з. у Вељој Међи 166.
Унковић, б. р. 66.
У Плочи, ч. у Завали 147.
Урош, краљ (1254—1264) 42.
Урсини, в. Медведовић.
Урсини, фра Тома, барски надбискуп 62.
Усековање, слава 185.
Усилан, з. у Додановићима 183.

Ускопље, место у Херцеговини 11.
ускоци 60, 187.
Успутнице, з. у Требимњи 162; — њ. у Чваљини 154.
Утрине, косаница Корлата 173.
Уцениje, р. у Требимњи 164.
Ушини Доли, з у Долу 182.

»Фар«, Хвар, острво 126.
Фатница, с. у Херцеговини 162.
Ферменџин Е., писац 45, 61.
Фетахагић, р. у Требињу 153.
Филиповић Недим, писац 58.
Филиповић, р. у Равницама код Стоца 164.
филуриције 67.
Фоча, град у Босни 57.
Фочићи, б. р. у Орашју 185.
Франићи (Жилићи), р. у Требимњи 79, 164.
Француска 66, 106, 129.
Французи, п. у Голубинцу 156.

Haberlandt A., писац 106.
Хајваз, р. у Г. Зелениковцу 193.
Хамза-бег, санџакбег херцеговачки 57.
Хамовићи (Радовановићи, Радоњићи), р. у Долу 76, 182, 183; — р. у Додановићима 183.
Хандићи, б. р. у Дврсници 165.
Хандића Врт, з. у Дврсници 164.
Хапани, в. Кркићи-Хапани.
Хасе, з. у Чврсници и Величанима 60, 149, 154, 175, 176.
Хаџибег Ризванбеговић у Хутову 59, 189.
Хаџибегов Град изнад Хутова 134, 188.
Хаџибегов Јаз, з. у Хутову 188.
Хаџићи, б. р. у Котезима 81, 179.
Хвар, острво 37, 126.
Херак, б. р. у Величанима 176, 177.
Херак Вранеш, управник Требиња и Попова 57, 58.
Хераковина, з. у Величанима 177.
Херман К., писац 67.
Херсек, град у Малој Азији 56.
Херцег Степан (Шћепан) 39, 42, 46.
Херцеговина 7, 9, 11, 12, 16, 27, 38, 39, 42, 47, 56—58, 61, 62, 64, 67. 68, 75, 76, 78—83, 87, 93, 108, 125, 127, 130, 132, 140, 145, 151, 153, 163, 166, 169, 171, 177, 186, 188, 191.
Хладница, з. у Трнчини 167.
Хорват К., писац 61.
Хотањ, с. у Попову 39, 72, 126, 190, 191.
Храбак Богумил ,писац 58, 173.
Храбрени или Милорадовићи, р. у Д. Храсну 57.
Храсно, предео у Херцеговини 15, 27, 62 — 64, 76 79, 81, 93, 158, 161, 163, 165, 168, 169, 183, 186, 190; — Горње 15, 19, 20, 113, 187; — Доње 11, 13, 15, 16, 20, 26, 113, 126, 192, 193.
Хрвати 12, 63, 68, 69, 71, 72, 75 — 78, 80 — 85, 158.
Хрватска 58, 82.
Хрљине, локве у Кијеву Долу 144.
Хромић, р. у Стоцу 150.
Хромић, р. у Љубињу 176.
Хромићева Кула у Орахову Долу 153.
Хота, з. у Котезима 179.
Хум, с. у Херцеговини 11, 14, 49, 70 76, 77.
Хумац, пашњак у Трнчини 167.
Хумковине, з. у Величанима 175.
Хумска земља 16, 41.
Хунковићи, б. р. у Величанима 177.
Хутово, село у Попову 10, 13, 15, 17, 26, 28, 29, 35, 38, 39, 43, 47, 56, 58, 65—67, 72, 78, 88, 91, 92, 111, 120, 121, 126, 128, 130, 134, 135, 187—192
Хутовска вала 11.

Цариград 133.
Цариков Д., писац 32.
Царине, место код Дубровника 12. 66; — з. у Величанима 175; — з. у Д. Зелениковцу 193; — з. у Драчеву 165; — з. у Завали 147; — з. у Трнчини 162.
Цвјетов Стјепан, писац 62.
Цвијић Ј., писац 14, 19, 84.
Цвитковићи, в. Шкурле.
Церовац, топоним 35, 36; — њ. и »гора« Трнчине 167.
Церовица, л. у Цицрини 160.
Церовци, з. у Чваљини 154.
Церница, предео 57.
Цигани 69, 71, 82, 83, 93, 173.
Циганске Долине, з. у Брођанцу 191; — з. у Седларима 141.
Циганске Стаје, пашњак Брођанца 192.
Цигићи, р. у Котезима 81, 180.
Цимироти (Славићи, Божићи), р. у Величанима 75, 176, 177.
Цице, р. у Туљима 76, 170.

Цицрина, с. у Попову 10, 12, 13, 17, 36, 38, 39, 51, 62, 71, 75, 77—79, 88, 89, 95, 120, 124, 133, 154, 160—162, 168, 185.
Цицринске Равни, увала у Цицрини 16.
Црногорци (Марковићи), р. у Тушима 75, 170.
Цурићи, р. у Вељој Међи 166; — р. у Равном 158.

Чабуље, з. у Грмљанима 143.
Чаваш, с. у Попову 36, 67, 72, 75, 76, 81, 88, 91, 152, 165, 184—187.
Чародак, з. у Долу 181, 182.
Чаири, з. у Беленићима 146; — з. у Грмљанима 143.
Чајтеши, з. у Требимњи 162.
Чакљина, з. у Седларима 141.
Чалака, р. у Завали 151.
Чапљина, град у Херцеговини 10, 13 14, 16, 39, 67, 70, 79, 110, 133, 139, 162.
чапор, тешко приступачна литица 19.
Чарићи, предео и група села у Попову 14, 16, 38, 51, 71, 72, 77, 81, 88, 89, 95, 111, 120, 126, 127, 190, 191.
Чаршија, део махале Запоље у Хутову 187.
чатрња 25, 91, 141, 145, 147, 152, 180.
Чаушићи, б. р. у Корлатима 173.
Чваљак, в. Маврићи.
Чваљина, с. у Попову 13, 22, 23, 25—27, 34, 36, 38, 39, 43—46, 51, 60, 62, 64, 67, 72—76, 79, 85, 88, 90—92, 99, 113, 115, 121—124, 131, 134, 142, 150, 152, 154—156, 160—162, 168, 176—178, 181.
Чваошник, врело у Чваљини 25, 26, 90, 91, 115, 154, 178.
Челебићи, б. р. у Драчеву 81.
Челињак, з. у Завали 50, 150.
Ченгићи, р. у Попову 59.
Чепикуће, с. у Далмацији 10, 12, 13, 128, 164, 167, 182.
Чердек, з. у Д. Зелениковцу 193.
Чердечине, р. у Драчеву 173.
Чешљари, мах. у Завали 62, 64, 88, 90, 147. 149, 154, 159, 170.
чивчије 76.
Чикаревићи, б. р. у Дријењанима 81.
Чиста Поља, з. у Величанима 175; — з. у Галичићима 178.
Чисто Поље, њ. у Трнчини 197.
Чиста Страна, з. у Лолубинцу 146.
Чисте Ластве, з. у Вељој Међи 166.
Читлук, с. у Херцеговини 65, 82, 85.
Читлукови, з. у Завали 147.
Чихорић Градоје 43; — Ненац, жупан 43, 46; — Никола, звани Вратко 44.
Чихорићи, властеоски р. у Попову 43, 56, 59, 73, 74, 77; — р. у Завали 152; — р. у Чваљини 155, 176.
Чичавци, пашњак у Тушима 169.
Чичевице, з. у Долу 181.
Чичковићи, р. у Попову 66.
Чокљат, р. у Трнчини 168, 169; — р. у Долу 159, 160, 182; — (Ђурићи), б, р. у Равном 78, 158, 160.
Чопице, с. у Бобанима 77, 144, 171.
Чотре, б. р. у Дубљанима 175.
Чремошник д-р Г., писац 45, 48.

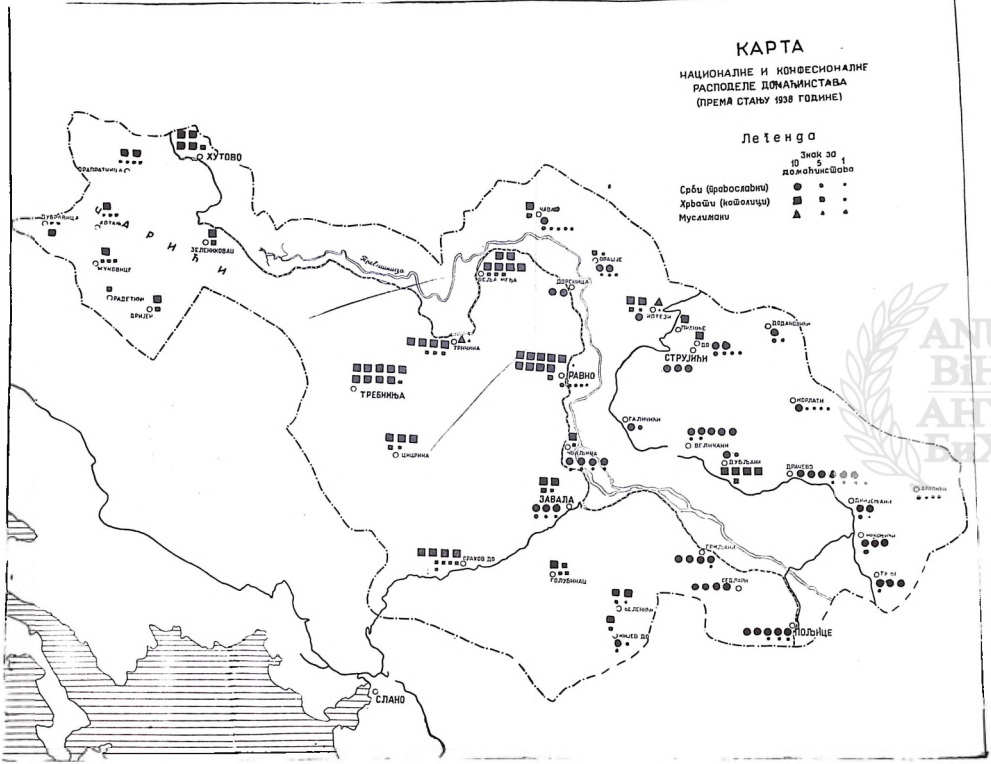
Цакан, р. у Г. Зелениковцу 193.
Цама, наводно с. или предео у Црној Гори 168.
Цамоње, р. у Беленићима 146; — б. р. у Кијеву Долу 145.
Цамарије, р. у Трнчини 167—169.
Цардин, з. у Голубинцу 146; — з. у Струјићима 180.
Ценетићи, р. у Попову 67.
Цианн, б. р. у Дубљанима 175.
Цианновина, омеђина у Дубљанима 174.
Цоне, р. у Прапратници и Хутову 190.

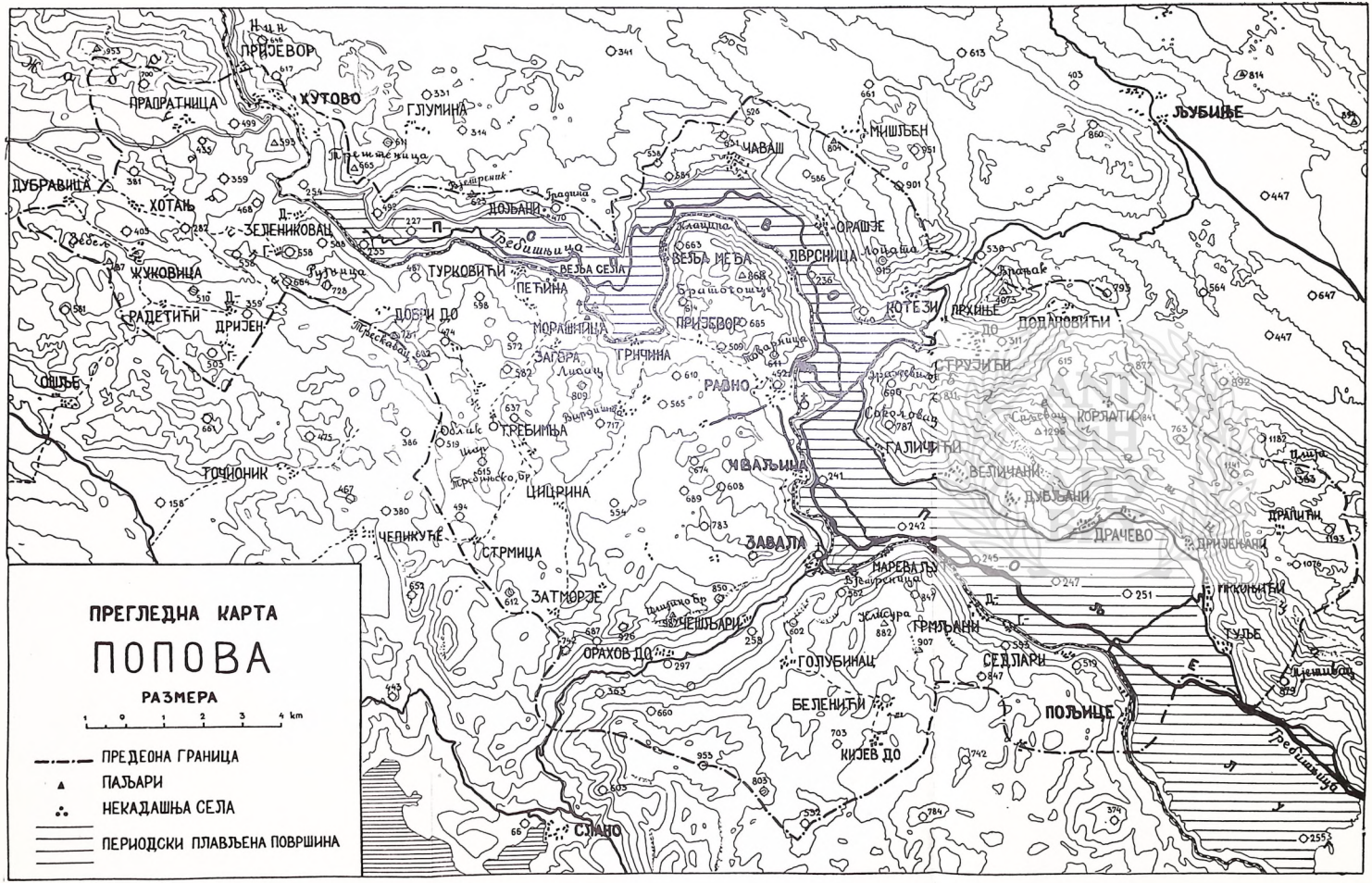
Шабановићи (Јосиповићи), р. у Требимњи 164.
Шање (Драшковићи), р. у Трнчини 81, 169.
Шарићи, р. у Величанима 155, 177.
Шарови, б. р. у Дубљанима 175.
Шаровина, омеђина у Дубљанима 174.
Шенокос (Шенокоси), з. у Кијеву Долу 144; — з. у Хотњу 191.
Шелишта, з. у Седларима 141.
Шерак, р. у Котезима 179.
Шеховићи, р. у Требињу 182.
Шешељ, р. у Долу 182; — р. у Завали 76, 151; — р. у Орахову Долу 154.
Шешељевина, з. у Величанима 151.
Шијаковићи, мах. у Требимњи 162; — р. у Требимњи 79, 123, 163, 164.
Шиљићи, р. у Трнчини 168.
Шиљкути, огранак Семиза у Волујцу (Површ) 178/179.
Шимраци, б. р. у Врођанцу 192.
Шимуновићи, р. у Равном 75, 154, 158.

Шимуњдан, слава 156, 161, 168.
Шип, з. у Котезима 179.
Шипан, острво на Јадрану 77, 84, 126, 133, 137.
Широка Рупа, з. у Драпићима 172.
Широки Пути, косаница у Корлатима 173.
Шише, б. р. у Попову 74; — б. р. у Струјићима, сада у Долу 180—182.
Шишић Ф., писац 16—18, 41.
Шишићи, б. р. у Орахову Долу 153.
Шкаљићи, огранак Маслеша у Туљима 170.
Школја, б. р. у Додановићима 183.
Шкрабача, Прва и Друга, ч. у Орахову Долу 153.
Шкурле (Цвитковићи), р. у Требимњи 163.
Шобајић П., писац 186.
Шокци, назив за католике 71; — у Бачкој 166.
Шотре, б. р. у Чваљини 155.
Шоше, р. у Драчеву 173.
Штебук, ч. у Седларима 142.
Штебучани, б. р. у Седларима 142.
Штитарице, з. у Долу 181; — з. у Струјићима 180.
Штрцало Видоје из Орахове Долине 153.
Штутгарт, град у Њемачкој 106.
Шћеница, с. у Шуми 13, 59, 77, 80. 142, 170, 175, 179.
Шћепановићи, б. р. у Седларима 142, 179.
Шћепандан, слава 142, 164, 177, 182, 192, 193.
„шума", назив за ситнију шуму, зимну гору 147.
Шума, предео у Херцеговини 7, 12, 14, 57, 76, 79, 83, 120, 139, 150, 151, 170, 173, 190.
Шупљи Валови, њ. у Мркоњићима 171.
Шушићи, в. Сушићи-Шушићи.
Шушњати До, њ. у Трнчини 167.
Шушци, б. р. у Пријевору.

ANU BiH АНУ БиХ

КАРТА 3.

КАРТА
НАЦИОНАЛНЕ И КОНФЕСИОНАЛНЕ
РАСПОДЕЛЕ ДОМАЋИНСТАВА
(ПРЕМА СТАЊУ 1938 ГОДИНЕ)
Легенда
Знак за 10 5 1 домаћинстава
Срби (православни)
Хрвати (католици)
Муслимани
ХУТОВО
ДРАГЕТИЋИ
ВРИЛО
ЗЕЛЕНКОВАЦ
ТРЕБИЊА
ЦИКЛИЧИНА
ТРНИНА
ЧАВИЋ
ОРАШЈЕ
ДОБРОЊА
РАВНО
ЧЕПЉИНА
ЗАВАЛА
ГРАКОВ ДО
ГОЛУБИЊАЦ
ЗЕЛЕНИЋ
СЛАНО
СТРУЉИЊ
ГАЛИЋИЋИ
ВЕЛИЧАНИ
ПОЉЊЕ

ПРЕГЛЕДНА КАРТА
ПОПОВА
РАЗМЕРА
0 1 2 3 4 km
ПРЕДЕОНА ГРАНИЦА
ПАЉАРИ
НЕКАДАШЊА СЕЛА
ПЕРИОДСКИ ПЛАВЉЕНА ПОВРШИНА
ПРИЈЕВОР
ПРАПРАТНИЦА
ХУТОВО
ГЛУМИНА
ЉУБИЊЕ
МИШЉЕН
ЧАВАШ
ДУБРАВИЦА
ХОТАЊ
ЗЕЛЕНИКОВАЦ
ДОЈБАНИ
ЖУКОВИЦА
ТУРКОВИЋИ
ВЕЉА СЕЉА
ВЕЉА МЕЂА
ОРАШЈЕ
ЉВРСНИЦА
ПЕТИЊА
ПРИЈЕВОР
КОТЕЗИ
ПРХИЊЕ
ПОЉАПОВИЋИ
РАДЕТИЋИ
ДРИЈЕН
ДОБРИ ДО
МОРАШНИЦА
ЗАГРА
ГРНЧИНА
СТРУЖИЋИ
ОШЉЕ
РАВНО
ГРЕБИЊА
ГАЛИЋИЋИ
ВЕЛИЧАНИ
ДУБЉАНИ
ГОЧИОНИК
ЦИЦРИНА
НИВАЉИНА
ДРАЧЕВО
ДРИЈЕМАЊИ
ЧЕПИКУЋЕ
СТРМИЦА
ЗАВАЛА
МАРЕВАЉУ
ЗАТМОРЈЕ
ЧЕШЉАРИ
ГРМЉАНИ
ТУЉЕ
ОРАХОВ ДО
ГОЛУБИЊАЦ
СЕДЛАРИ
БЕЛЕНИЋИ
ПОЉИЦЕ
КИЈЕВ ДО
СЛАНО